

УкРАЇНСЬКИЙ **ІСТОРИЧНИЙ** **ЖУРНАЛ**

4

1960

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

РІК ВИДАННЯ ЧЕТВЕРТИЙ

№ 4

ЛИПЕНЬ — СЕРПЕНЬ

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ — 1960

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. ШЕВЧЕНКО (відповідальний редактор), І. Л. БУТИЧ,
І. О. ГУРЖИЙ, М. Р. ДОНІЙ, В. А. ЖЕБОКРИЦЬКИЙ,
П. М. КАЛЕНИЧЕНКО (заст. відповідального редактора),
С. М. КОРОЛІВСЬКИЙ, І. П. КРИП'ЯКЕВИЧ, П. А. ЛАВ-
РОВ, Г. М. МУЛТИХ (заст. відповідального редактора),
В. М. САМОФАЛОВ, Г. М. ШЕВЧУК (відповідальний се-
кретар).

Адреса редакції: Київ—29, вул. Кірова, 4.

Телефон 9-71-31

Украинский исторический журнал № 4, 1960

(На украинском языке)

Технічний редактор *Є. Н. Розенцвейг*

Коректори *М. І. Сахарова, Л. С. Мороз*

БФ 48150. Зам. № 1263. Вид. № 121. Тираж 2570. Формат паперу $70 \times 108\frac{1}{16}$. Друк. аркушів 9,75. Обл.-видавн. аркушів 15,937. Здано на виробництво 23.V 1960 р. Підписано до друку 27.VII 1960 р.

Друкарня Видавництва АН УРСР, Київ, вул. Репіна, 2.

СТАТТІ

Л. І. БЕРЛІН, Х. Т. СЛАВУТСЬКА

РУХ КОЛЕКТИВІВ І УДАРНИКІВ КОМУНІСТИЧНОЇ ПРАЦІ

(На матеріалах партійної організації м. Харкова)

Напередодні історичного XXI з'їзду КПРС у нашій країні розгорнувся рух колективів комуністичної праці — нова, вища форма соціалістичного змагання, яка відповідає періоду розгорнутого комуністичного будівництва.

Характеризуючи суть нової форми змагання, товариш М. С. Хрущов на грудневому пленумі ЦК КПРС (1958 р.) говорив: «З ініціативи славної молоді та її авангарду — ленінського комсомолу народився прекрасний рух наших днів — виникли бригади комуністичної праці. Учасники змагання ставлять своєю метою добитися значного зростання продуктивності праці і разом з тим зобов'язуються вчитися, оволодівати висотами соціалістичної культури, непримиренно боротися з пережитками минулого. Цей благородний приклад знаходить відгук у серцях мільйонів людей».

У Харкові ініціатором нової форми змагання виступила комсомольсько-молодіжна бригада О. Топчія та І. Сича з чавуноливарного цеху заводу транспортного машинобудування ім. Малишева. У бригаді 10 чоловік: майстер О. П. Погонін, технолог С. П. Кривцов, змінні бригадири О. Я. Топчій, І. Є. Сич, формувальники В. П. Маслов, І. Ф. Логвиненко, А. П. Шаповалов, Ф. І. Лупика, В. І. Гопта, І. А. Хоменко. Вісім з них — комсомольці. Двоє мають вищу освіту, інші прийшли на виробництво після закінчення середньої школи і технічного училища. Високий рівень освіти дозволив їм, незважаючи на порівняно невеликий виробничий стаж (від одного до п'яти років) оволодіти складною професією формувальника. Бригада працює на дільниці колінчастого вала — однієї з найважливіших деталей двигуна тепловоза. Третина всього місячного товарного випуску чавуноливарного цеху припадає на продукцію, виготовлену бригадою¹.

15 листопада 1958 р. на зборах бригади, присвячених обговоренню тез доповіді товариша М. С. Хрущова на XXI з'їзді партії, майстер Погонін запропонував на кожен рік семирічки виробити бригадний план підвищення продуктивності праці. Формувальник Логвиненко заявив, що боротьба за підвищення продуктивності праці вимагає від кожного члена бригади справді комуністичного ставлення до праці. Думки своїх товаришів доповнив змінний бригадир Топчій: «Ми повинні боротися не тільки за високі виробничі показники, а й за нову людину, достойну жити у комуністичному суспільстві»². Так, доповню-

¹ Запис бесіди з членами бригади комуністичної праці О. Я. Топчія і І. Є. Сича.

² Поточний архів завкому профспілки Харківського заводу транспортного машинобудування ім. Малишева, матеріали виробничо-масової комісії.

ючи один одного, члени бригади вирішили включитися в соціалістичне змагання за звання колективу комуністичної праці. Вони виробили і взяли нові, підвищені зобов'язання по збільшенню випуску продукції, зниженню її собівартості та економії металу.

Було вирішено, що за виконання взятих зобов'язань бригада боротиметься шляхом комплексної механізації і автоматизації виробничого процесу, удосконалення організації праці, участі членів бригади в раціоналізації виробництва. Всі члени бригади повинні постійно вчитися, вдосконалювати свою кваліфікацію, оволодівати суміжними професіями, виявляти комуністичну свідомість на виробництві і в побуті, підпорядковувати особисті інтереси громадським. Бригада закликала всіх комсомольців, юнаків і дівчат підприємств Харківського раднаргоспу наслідувати її приклад³.

Славний почин бригади О. Топчія та І. Сича підтримали партійна, профспілкова і комсомольська організації заводу. 19 листопада 1958 р. цю ініціативу схвалило бюро Харківського міськкому і бюро обкому КП України. Високо оцінивши пропозиції молодих тепловозобудівників, бюро обласного комітету партії закликала всіх трудящих Харківщини наслідувати чудовий почин молодих виробничників, щоб втілити в життя грандіозні завдання семирічного плану і внести гідний вклад у загальну справу побудови комуністичного суспільства⁴.

20 листопада 1958 р. харківські обласні газети «Красное знамя» і «Ленінська зміна», а наступного дня — «Соціалістична Харківщина» зробили почин тепловозобудівників і рішення бюро обкому КП України надбанням широкої громадськості. 21 листопада 1958 р. бюро ЦК ВЛКСМ за досягнуті успіхи і впровадження передових методів праці, новаторство та ініціативу присвоїло бригаді Топчія і Сича звання комуністичної⁵.

На підприємствах міста розгорнувся рух послідовників першої в Харкові бригади комуністичної праці. Через півтора місяця — на 1 січня 1959 р. — на тринадцяти великих заводах Харкова за звання комуністичних змагалися 368 бригад, 45 дільниць, 16 змін, 3 цехи, 4 відділи, у змаганні брали участь 5164 виробничники⁶.

З ініціативи комуністів і комсомольців колективна форма змагання у лютому 1959 р. була доповнена індивідуальним змаганням за звання ударників комуністичної праці. В нього включилися ті робітники, які через виробничі умови не входили до бригад. Серед зачинателів нової форми змагання у промисловості Харкова були відомі новатори: токар-карусельник турбінного заводу К. С. Кисляков, токар ХТЗ В. П. Дикань, слюсар електромеханічного заводу О. В. Заславський, токар заводу торговельного машинобудування В. І. Співак та інші передовики.

У змагання за звання ударника комуністичної праці включилися робітники всіх підприємств Харкова. Лише на тринадцяти великих заводах машинобудівної і електротехнічної промисловості на 1 березня 1959 р. у змаганні брали участь 1070 чол.; а на кінець року — 5797, звання ударника комуністичної праці було присвоєно 217 передовикам виробництва⁷.

Аналіз зобов'язань і результати роботи колективів і ударників

³ Поточний архів завкому профспілки Харківського заводу транспортного машинобудування ім. Малишева, матеріали виробничо-масової комісії.

⁴ Газ. «Красное знамя» від 20 листопада 1958 р.

⁵ Газ. «Комсомольская правда» від 22 листопада 1958 р.

⁶ За даними відділів праці і зарплати.

⁷ Там же.

комуністичної праці першого року семирічки дозволяють визначити основні особливості нового руху.

Нова форма змагання виникла із вступом нашої країни у новий період — період розгорнутого будівництва комуністичного суспільства, коли створення матеріально-технічної бази комунізму стало основним практичним завданням партії і народу. У зв'язку з цим вирішального значення набуло неухильне підвищення продуктивності праці. Звідси впливає перша заповідь колективів і ударників комуністичної праці — добитися кращих техніко-економічних показників роботи, неухильно розвивати і вдосконалювати виробництво, досягти найвищої продуктивності праці на базі впровадження найновішої техніки і технології, використання передового виробничого досвіду і досягнень науки.

Конкретизуючи основну мету змагання, учасники нового руху на підприємствах Харкова, як і скрізь у країні, прагнуть досягти вищої продуктивності праці. За роки семирічки вона повинна зрости у промисловості міста на 86,7%⁸. Щоб розв'язати це завдання, колективи і ударники комуністичної праці вносять зміни у технологію, поліпшують технічну оснащеність верстатів, застосовують комплексну механізацію і автоматизацію, вдосконалюють організацію праці, заощаджують сировину і матеріали.

Показовим є досвід ініціаторів нового руху — згаданої бригади О. Топчія та І. Сича. Раніше, при ручній набивці, формовка одного вала тривала півтори-дві години. Наприкінці 1958 р. була встановлена нова пісcomedна машина, яку за короткий час опанували всі члени бригади. Оволодівши технікою і вдосконаливши організацію праці, бригада почала набивати форму за 10—12 хвилин. Крім того, було здійснено перехід на формовку двох колінчастих валів в одній опці. Здійснення цих та інших організаційно-технічних заходів дало змогу вже в січні 1959 р. досягти рівня продуктивності праці, запланованого на кінець року⁹. Після XXI з'їзду КПРС, спираючись на досягнуті успіхи, бригада взяла нові, підвищені зобов'язання. Основні з них: у 1961 р. досягти рівня продуктивності праці, запланованого на кінець семирічки, протягом трьох років збільшити продуктивність праці у 2 рази проти 1958 р. Кожен член бригади вирішив досконало оволодіти всіма операціями на формовці¹⁰. Протягом року формувальники здійснили ряд нових організаційно-технічних заходів: застосували новий спосіб кріплення моделей, ввели у дію спеціальний обприскувач для очистки моделей і плит. Внаслідок творчої праці бригада достроково (13 грудня 1959 р.) завершила річний план і заощадила 1200 тис. крб.¹¹

У безперервному вдосконаленні техніки, технології і організації праці бачить основний шлях до підвищення продуктивності праці і колектив дільниці багатопиндельних автоматів Харківського велосипедного заводу, керований майстром А. С. Шеховцовим. Вдосконалюючи технологічний процес, робітники дільниці у 1959 р. збільшили випуск деталей з 1000 до 1600 за зміну і заощадили за рік 14 т прокату. Виготовлення ряду деталей переведено з однопиндельних на багатопиндельні автомати. Виточування деталей і розточування отворів було об'єднано на одному багатопиндельному автоматі, внаслідок чого вивільнився револьверний верстат, а випуск деталей збільшився вдвоє. Робітники дільниці почали бережливіше ставитися до інстру-

⁸ Газ. «Красное знамя» від 9 квітня 1959 р.

⁹ «Работать, жить и учиться по-коммунистически», Харків, 1959, стор. 12, 15.

¹⁰ Там же, стор. 13—14.

¹¹ Поточний архів Харківської облпрофради, матеріали відділу праці і зарплати.

мента, поліпшили догляд за автоматами, різко скоротили аварійний ремонт¹². Серйозні вдосконалення у техніку і технологію вносять учасники змагання й на інших підприємствах.

Характерною рисою нового руху є те, що учасники змагання за звання колективів і ударників комуністичної праці беруть активну участь у раціоналізаторській роботі. Про це свідчать зобов'язання і повсякденна практика колективів та ударників комуністичної праці. У бригаді М. С. Коноза (завод «Поршень») 21 робітник, 13 з них — активні раціоналізатори. У 1959 р. вони внесли 36 пропозицій з умовною річною економією у 101 716 крб. У бригаді, керованій О. Я. Погорельцевим (завод «Світло шахтаря»), всі 14 робітників — раціоналізатори. 19 внесених ними у 1959 р. пропозицій зберегли державі 68 тис. крб. За даними анкетного опиту 269 учасників змагання, у 1959 р. 79 з них внесли 146 раціоналізаторських пропозицій¹³. Всього у Харкові та області у 1959 р. налічувалося 32 тис. раціоналізаторів і винахідників, у народне господарство було впроваджено понад 30 тис. винаходів і пропозицій. Умовна річна економія від їх впровадження становила близько 200 млн. крб.¹⁴

Новим у раціоналізаторській роботі бригад комуністичної праці є колективна розробка пропозицій. У багатьох колективах раціоналізаторські пропозиції обговорюються на загальних зборах, уточнюються, доповнюються там і лише після всебічного вивчення впроваджуються у виробництво. На заводі «Електроважмаш» за почином бригади слюсарів-складальників В. Кочегарова щомісяця проводяться «вечори раціоналізаторських пропозицій», на яких новатори діляться досвідом і своїми творчими планами¹⁵.

Колективи і ударники комуністичної праці роблять великий вклад у технічний прогрес. Включившись у боротьбу за семирічку, новатори О. О. Бондареню, В. П. Дикань, В. Д. Дрокін, К. С. Кисляков, М. Ф. Костін, В. І. Співак та їх численні послідовники склали особисті плани раціоналізаторської роботи. Наприклад, ударник комуністичної праці слюсар ХТЗ О. О. Бондаренко зобов'язався протягом семирічки внести 120 раціоналізаторських пропозицій з економічним ефектом у 500 тис. крб. У 1959 р. він вніс 28 пропозицій, з яких 12 було впроваджено у виробництво, що дало 25 тис. крб. умовно-річної економії¹⁶.

Нова яскрава сторона руху колективів і ударників комуністичної праці виявилася тоді, коли країна дізналася про благородний почин вишневолоцької ткалі В. І. Гаганової, яка очолила відстаючу бригаду і вивела її у передові. Почин В. Гаганової був широко підхоплений на харківських підприємствах. У 1959 р. приклад В. І. Гаганової наслідувало понад 500 робітників та інженерно-технічних працівників міста¹⁷. Характерно, що особливо багато її послідовників виявилось у колективах комуністичної праці. Однією з перших на електромеханічному заводі очолила відстаючу дільницю передовий бригадир З. Р. Колеснікова, і через кілька місяців ця дільниця вже успішно справлялася

¹² Поточний архів Комінтернівського райкому КП України м. Харкова, матеріали оргвідділу.

¹³ У лютому 1960 р. група студентів Харківського політехнічного інституту ім. В. І. Леніна провела бесіди на 17 підприємствах Харкова у 25 колективах комуністичної праці, які охоплюють 269 чол. У цій статті широко використані дані опиту. Вони даються без посилань.

¹⁴ Газ. «Красное знамя» від 2 лютого 1960 р.

¹⁵ Поточний архів завкому профспілки харківського заводу «Електроважмаш», матеріали виробничо-масової комісії.

¹⁶ Поточний архів Харківської облпрофради, матеріали відділу праці і зарплати.

¹⁷ Поточний архів Харківського міськкому КП України, матеріали оргвідділу.

з виробничою програмою¹⁸. На заводі «Серп і молот» на відстаючу дільницю перейшов керівник бригади формувальників ливарного цеху І. А. Костін. На ХТЗ кращі стержньовики першого чавуноливарного цеху В. Левада та А. Панов допомогли подолати відставання дільниці всмоктуючого колектора¹⁹. Такі приклади можна навести і з інших підприємств.

Рух бригад і ударників комуністичної праці сприяє вихованню трудящих у дусі соціалістичного інтернаціоналізму і дружби народів. У процесі змагання розширяються творче співробітництво і взаємодопомога трудящих братніх республік. Колективи комуністичної праці і ті, що змагаються за це звання, у різних містах і республіках встановлюють між собою творчі зв'язки, укладають договори на соціалістичне змагання, обмінюються делегаціями. У зв'язку з новим рухом розвинулась і зміцніла традиційна дружба між колективами Харківського і Московського підшипникових заводів, Харківського заводу транспортного машинобудування і Кіровського заводу у Ленінграді, Харківського і Сталінградського тракторних заводів. Тісна дружба встановилася також між робітниками Харкова і Горького, Ярославля, Ростова, Новосибірська, Мінська та інших міст країни.

Наприкінці 1958 р. обмотувальниці бригад В. Василевської, З. Волобуєвої, Л. Корсун з Харківського кабельного заводу почали змагання з колективом обмотувального цеху ленінградського заводу «Севкабель». Вони регулярно повідомляли одні одним про результати виконання місячних і кварталних планів, ділилися виробничим досвідом. Коли харків'яни дізналися про досвід ленінградської обмотувальниці А. Грицкевич, яка набагато скоротила витрати міді та інших дефіцитних матеріалів, вони впровадили його у себе і почали шомісяця заощаджувати по 170—220 кг міді. Всім трьом бригадам у 1959 р. було присвоєно звання комуністичних²⁰.

Вступ СРСР у період розгорнутого будівництва комунізму нерозривно зв'язаний з глибокими якісними змінами у продуктивних силах. На озброєння промисловості надходять дедалі досконаліші і складніші машини, управління якими змінює характер праці робітників, перетворює її у різновидність інженерно-технічної діяльності. На ХІХ Харківській міській партійній конференції у січні 1960 р. відзначалося, що за два роки на підприємствах міста впроваджено у виробництво 19 автоматичних, 210 потокових ліній і конвейерів, близько 900 спеціальних і агрегатних верстатів, понад 2000 високопродуктивних пристроїв, модернізовано 2800 верстатів²¹.

З потреб розвитку соціалістичного виробництва впливає прагнення широких мас до підвищення свого освітнього і технічного рівня. Цю потребу глибоко усвідомили учасники руху колективів і ударників комуністичної праці, що прагнуть вчитися і невпинно вдосконалювати свою виробничу кваліфікацію.

Важливим фактором підвищення виробничо-технічного рівня робітників є оволодіння ними суміжними спеціальностями, що широко розгорнулося на харківських підприємствах. Десять слюсарів-складальників з бригади О. Я. Погорельцева (завод «Світло шахтаря»), крім основної професії, набули ще по дві — зварника і свердляря, а 4 — по

¹⁸ Поточний архів Сталінського райкому КП України м. Харкова, матеріали оргвідділу.

¹⁹ Поточний архів Харківської облпрофради, матеріали відділу праці і зарплати.

²⁰ Поточний архів Орджонікідзевського райкому КП України м. Харкова, матеріали оргвідділу.

²¹ Газ. «Красное знамя» від 12 січня 1960 р.

одній. У зміні комуністичної праці С. І. Полехіна (завод «Серп і молот») з 25 чол. новими професіями оволоділи 24²². Всього, за даними анкетного опиту 269 учасників змагання, у 1959 р. суміжними і новими професіями оволоділи 176 чол., з них однією професією — 91, двома — 61, трьома і більш — 24. Оволодіння суміжними професіями дозволяє розширяти товариську взаємодопомогу у процесі виробництва, сприяє вихованню комуністичного ставлення до праці.

Рух колективів і ударників комуністичної праці викликав розширення і вдосконалення системи виробничо-технічного навчання, впровадження нових його форм. У цеху холодної штамповки заводу ім. Малишева, наприклад, у 1959 р. у школах передових методів праці навчалось 40 чол., на виробничо-технічних курсах — 25, на курсах підвищення кваліфікації — 18²³. Усього на цьому заводі різними формами виробничо-технічного навчання у 1959 р. було охоплено понад 4000 чол.²⁴

Ще ширше розгорнулося вивчення і впровадження у виробництво передового досвіду. За неповними даними завкомів профспілок заводів транспортного машинобудування, тракторного, «Серп і молот», електромеханічного, у 1959 р. було проведено близько 200 екскурсій на підприємства міста і країни, 635 показів передових методів праці на робочих місцях. У червні 1959 р. у першому чавуноливарному цеху ХТЗ провели показ безопоквої формовки за методом новатора тов. Пікалова на його робочому місці. Використовуючи цей метод, робітники тт. Стешенко і Шевченко збільшили зйом форм на 60—70 штук за місьць, а на всьому конвеєрі продуктивність праці зросла на 12%²⁵.

Характерною рисою нового руху є також масовий потяг до знань і підвищення загальноосвітнього і культурного рівня. У зміні комуністичної праці майстра С. І. Полехіна (завод «Серп і молот») з 25 робітників 8 мають середню освіту і готуються до інституту, 15 — неповну середню освіту і два — початкову. Майстер С. І. Полехін, токар З. Й. Оксаченко, фрезерувальник Ю. П. Заворін, електрик С. М. Щелягін навчаються в технікумі, токар І. Й. Безбородов — у політехнічному інституті, фрезерувальники Ю. П. Івлєв і В. Н. Шрамков — у вечірній школі робітничої молоді. Всі робітники зміни зобов'язалися протягом семирічки дістати повну середню чи спеціальну освіту²⁶.

Всього у 25 колективах комуністичної праці різними формами навчання в 1959/60 навчальному році охоплено 149 робітників, у тому числі в інститутах навчаються 19, у технікумах — 23, на підготовчих курсах до інституту — 14, у школах робітничої молоді — 30 і т. д. Лише у 1959 р. до інститутів і технікумів вступило 18 чол.

Учасників руху бригад і ударників комуністичної праці характеризує прагнення постійно підвищувати свій ідейно-політичний рівень, наполегливо оволодівати марксистсько-ленінською теорією. Багато з них навчаються у системі партійної та комсомольської освіти на підприємствах.

Наприклад, у бригаді Н. М. Єременко (ХЕМЗ) три робітниці оволодівають марксизмом-ленінізмом в інститутах, а чотири — у полігуртку; на механічному заводі нафтової і газової промисловості всі три члени бригади О. Г. Бульбенка навчаються у мережі партійної освіти і т. д.

²² Запис бесід з керівниками колективів комуністичної праці О. Я. Погорельцевим та С. І. Полехінім.

²³ Поточний архів завкому профспілки Харківського заводу транспортного машинобудування ім. Малишева, матеріали виробничо-масової комісії.

²⁴ Поточний архів Харківської облпрофради, матеріали відділу праці і зарплати.

²⁵ Там же.

²⁶ Запис бесіди з робітниками зміни С. І. Полехіна.

Велику роль у комуністичному вихованні трудящих, у підвищенні їх загальноосвітнього і культурного рівня відіграють народні університети культури, створені наприкінці 1958 р., водночас з виникненням нової форми змагання. Такий університет було створено і в Харкові. На його чотирьох факультетах (театральному, музичному, хореографічному та образотворчого мистецтва) у 1958/1959 учбовому році навчалось близько 4000 чол.²⁷ Тоді ж почали діяти народні університети культури і на заводах транспортного машинобудування, тракторному, електромеханічному, «Серп і молот», «Світло шахтаря» та інших.

Багато творчих організацій Харкова взяли шефство над колективами комуністичної праці. Артисти театру опери та балету ім. М. В. Лисенка встановили зв'язок з бригадами комуністичної праці кількох заводів — електромеханічного, транспортного машинобудування, тракторного та турбінного. Велику шефську роботу проводять колективи українського драматичного театру ім. Т. Г. Шевченка, російського драматичного театру ім. О. С. Пушкіна, театру музичної комедії і філармонії²⁸. Учасники нового руху колективно відвідують театри, кіно, музеї і виставки, наполегливо розширюють свій кругозір.

Перехід до комунізму нерозривно пов'язаний з дальшим підвищенням свідомості всіх членів суспільства, з ліквідацією пережитків капіталізму і вихованням комуністичної моралі. На цьому ґрунтується прагнення колективів і ударників комуністичної праці виховувати у собі та інших кращі моральні якості радянської людини, високу свідомість громадського обов'язку, колективізм.

Про цю особливість нової форми змагання добре сказала член бригади комуністичної праці, слюсар С. І. Яловенко (завод «Теплоавтомат»): «До змагання кожен з нас намагався захопити кращу, вище оплачувану роботу. Для багатьох з нас особисті інтереси були на першому місці. Тепер цього немає. Загальні інтереси — насамперед. Важко собі уявити, що ми могли поводитися інакше»²⁹.

Бригада М. С. Шахова (завод торговельного машинобудування) у своїх зобов'язаннях записала: «Вникати у побут кожного члена бригади, подавати один одному допомогу у роботі, навчанні, повсякденному житті, підкоряти особисті інтереси громадським, нести моральну відповідальність за кожного члена бригади, завжди і в усьому здійснювати ленінське правило — «один за всіх і всі за одного»³⁰.

Члени колективів і ударники комуністичної праці виступають активними борцями за те, щоб не тільки працювати, а й жити по-комуністичному, прагнуть колективно впливати на носіїв негативних пережитків минулого, засуджують неправильні вчинки окремих товаришів, допомагають їм виправитися.

Учасники нової форми змагання не тільки виявляють комуністичне ставлення до праці, вони виступають також активними громадськими діячами, беруть діяльну участь у партійній, профспілковій і комсомольській роботі, багато з них — депутати Рад, члени народних дружин. У бригаді О. Я. Погорельцева (завод «Світло шахтаря») всі 14 робітників виконують партійні та інші громадські доручення: бригадир — депутат Верховної Ради УРСР, член комісії обкому КП України по сприянню кооперуванню і спеціалізації, І. І. Баранов — заступник секретаря первинної партійної організації, В. В. Тарадайко — голова

²⁷ Поточний архів Харківської облпрофради, матеріали відділу праці і зарплати.

²⁸ «Зірниси майбутнього», К., 1959, стор. 32—33.

²⁹ Запис бесіди з членами бригади комуністичної праці Д. Р. Бичкової.

³⁰ Поточний архів завкому профспілки Харківського заводу торговельного машинобудування, матеріали виробничо-масової комісії.

цехкому, В. М. Фірсов — депутат районної Ради і член цехкому, В. В. Білоконь — профгрупорг, М. О. Максименко — агітатор. Інші члени бригади також мають різні громадські доручення³¹. За неповними даними, з 269 членів 25 колективів комуністичної праці активну громадську роботу проводять 166 чол., з них 49 — члени партійних, радянських, профспілкових і комсомольських органів, 13 працюють пропагандистами і агітаторами, 16 — у низовій пресі, 25 — члени народних дружин, 63 виконують інші громадські доручення.

Члени колективів і ударники комуністичної праці — гідне поповнення КПРС. У 1959 р. кандидатами партії стали керівники і члени колективів комуністичної праці І. Ф. Горбатько, Ю. П. Заворін, П. А. Середченко, О. В. Поляков, В. І. Михайлов та ін. Всього до партії було прийнято по 25 бригадах 14 чол.³²

Таким чином, новий патріотичний рух робітничого класу розгортається під великим ленінським девізом «працювати, вчитися і жити по-комуністичному».

З перших днів виникнення руху бригад і ударників комуністичної праці його очолила харківська партійна організація. Це насамперед виявилось у рішеннях партійних органів. 19 листопада 1958 р. на розширеному засіданні бюро міськкому КП України з участю секретарів міських райкомів партії і заводських партійних організацій, профспілкових і комсомольських працівників було схвалено почин бригади О. Топчія та І. Сича і накреслено заходи до його поширення³³. Того ж дня бюро Комінтернівського райкому партії розглянуло питання «Про ініціативу комсомольців і молоді заводу транспортного машинобудування ім. Малишева по організації бригад комуністичної праці». Бюро зобов'язало партійні та інші громадські організації роз'яснювати трудящим значення руху, залучати їх до нової форми змагання³⁴.

У міру розвитку змагання питання, які розглядали партійні комітети, набували більш конкретного і цілеспрямованого характеру. На своїх засіданнях парткоми обговорювали хід змагання на окремих підприємствах, узагальнювали позитивний досвід, виявляли недоліки. Протягом 1959 р. питання розвитку нового руху стояли у центрі уваги міської партійної організації. Комінтернівський райком КП України обговорював, як розгортається нова форма змагання на заводах велосипедному, торговельного машинобудування, контейнерному, асфальтобетонному та інших. Орджонікідзевський райком партії заслухав питання про змагання за звання бригад і ударників комуністичної праці на ХТЗ, верстатобудівному і шарикопідшипниковому заводах, «Електроважмаші» та інших підприємствах району.

Заводські партійні комітети неодноразово обговорювали стан справ на своїх підприємствах. Так, 17 березня 1959 р. партійний комітет ХТЗ обговорив питання про хід змагання за звання бригад комуністичної праці. Партком відзначив, що за час з листопада 1958 р. до березня 1959 р. кількість виробничих колективів, які вступили у змагання, збільшилася з 11 до 78. Передові бригади добилися перших успіхів у виконанні взятих на себе зобов'язань. Водночас було відзначено, що завком профспілки, відділ праці і зарплати, керівники ряду цехів ще недостатньо допомагають тим, хто змагається. Бюро технічної ін-

³¹ Запис бесіди з членами бригади комуністичної праці О. Я. Погорельцева.

³² Поточний архів Харківського обкому КП України, матеріали відділу партійних органів.

³³ Поточний архів Харківського міськкому КП України, матеріали оргвідділу.

³⁴ Поточний архів Комінтернівського райкому КП України м. Харкова, матеріали оргвідділу.

формації слабо популяризує досвід передовиків змагання. Відділ кадрів не розробив форм навчання для учасників нового руху³⁵.

Як відзначалось на пленумі Харківського обкому КП України 8 квітня 1959 р., партійні організації застосовують такі дійові форми роботи, як громадські огляди і рейди-перевірки стану організації праці і техніки, економічні та виробничо-технічні конференції тощо³⁶. У березні 1959 р. партійний і профспілковий комітети заводу ім. Малишева провели рейд-перевірку умов роботи бригад комуністичної праці. У рейді взяло участь 20 кадрових робітників. Вони не тільки виявляли недоліки, а й на місці добивалися їх усунення, допомагали учасникам змагання поліпшити організацію праці³⁷.

Цінного досвіду у справі мобілізації трудящих на боротьбу за дострокове виконання семирічного плану, за технічний прогрес набула партійна організація Орджонікідзевського району. У районі систематично проводять семінари секретарів первинних партійних організацій, керівників колективів комуністичної праці, обговорюють актуальні питання партійно-масової роботи і виробничої діяльності. У 1959 р. райком провів 11 таких семінарів. Велику роль у розвитку творчої активності трудящих, виконанні завдань семирічного плану відіграють створені на підприємствах комісії сприяння технічному прогресу і комісії по здійсненню партійного контролю за діяльністю адміністрації. В Орджонікідзевському районі створено 47 таких загальнозаводських і цехових комісій, в яких працює понад 800 комуністів³⁸.

Особливо багато уваги партійні, профспілкові і комсомольські організації приділяють поширенню і впровадженню передового досвіду. Для цього вони використовують такі дійові форми партійно-масової роботи, як збори і зльоти учасників змагання, збори партійно-господарського активу, внутрішньо- та міжзаводські екскурсії передовиків виробництва, показ високопродуктивних методів праці безпосередньо на робочих місцях тощо. 11 грудня 1958 р. міськком КП України і міськком ЛКСМУ скликали міські збори ініціаторів руху бригад комуністичної праці. На зборах виступили керівники колективів, що змагаються за звання комуністичних, а також представники старшого покоління робітничого класу. Схвильовану промову виголосив ветеран праці, учасник ударних бригад першої п'ятирічки К. М. Тугай із заводу ім. Малишева: «Ви, товариші, спадкоємці великих трудових традицій. Вам належить понести вперед великий прапор комунізму. Від усієї душі вітаючи патріотичний почин молоді, ми, старі робітники, обіцяємо подавати йому всіляку допомогу і підтримку»³⁹. Збори ухвалили звернення до робітників харківських підприємств, в якому закликали їх розгорнути змагання за звання колективів комуністичної праці, забезпечити успішне і дострокове виконання завдань семирічки.

Протягом 1959 р. зльоти і збори колективів і ударників комуністичної праці, партійно-господарського і профспілкового активу відбулися у всіх районах і на більшості підприємств міста. Комінтернівський, Орджонікідзевський та Сталінський райкоми КП України провели по три зльоти.

³⁵ Поточний архів партійного комітету Харківського тракторного заводу ім. Орджонікідзе. Протокол № 11 засідання парткому від 17 березня 1959 р.

³⁶ Газ. «Красное знамя» від 11 квітня 1959 р.

³⁷ Поточний архів завкому профспілки Харківського заводу транспортного машинобудування ім. Малишева, матеріали виробничо-масової комісії.

³⁸ Поточний архів Орджонікідзевського райкому КП України м. Харкова, матеріали оргвідділу.

³⁹ Поточний архів Харківського міськкому ЛКСМУ, стенограма міських зборів ініціаторів руху бригад комуністичної праці, стор. 34.

Керуючись постановою ЦК КПРС «Про стан і заходи поліпшення масово-політичної роботи серед трудящих Сталінської області», партійні організації Харківщини ще ширше стали пропагувати патріотичний рух колективів і ударників комуністичної праці, залучили до масово-політичної роботи багатьох учасників цього змагання. Активну участь в агітаційній роботі беруть члени бригад комуністичної праці сталевар І. Потапенко, формувальник А. Богданов, ударник комуністичної праці В. Дикань та ін.

Неоціненну допомогу у боротьбі за виконання народногосподарських планів і розвиток творчої ініціативи мас, за поширення передового досвіду подає обласна і заводська преса. Тільки з 20 листопада 1958 р. до 30 червня 1959 р. обласні газети «Красное знамя», «Соціалістична Харківщина» і «Ленінська зміна» присвятили рухові колективів і ударників комуністичної праці 39 передових статей, 479 нарисів, статей, кореспонденцій та заміток. Редакції багатотиражних газет заводів ім. Малишева, турбінного, тракторного, електромеханічного, верстатобудівного, «Серп і молот» та інших підприємств організували у цехах робкорівські пости, які подають колективам комуністичної праці і учасникам змагання за це звання допомогу у виконанні взятих зобов'язань.

В організації нової форми змагання у промисловості Харкова мали місце труднощі і недоліки. На деяких підприємствах невірно зрозуміли характер і мету руху. На підшипниковому заводі ряд господарських і профспілкових працівників неправильно вважали, що бригади відразу оголошуються комуністичними, а члени їх повинні мати ідеальні якості вже в момент прийняття зобов'язань⁴⁰. На деяких підприємствах робітників, всупереч виробничим умовам, штучно об'єднували в бригади. В січні 1959 р. у першому механічному цеху заводу «Світло шахтаря» була створена бригада в складі трьох токарів-змінників, яких об'єднував лише спільний верстат. На заводі «Гідропривод» до складу бригади включили робітників різних професій, які не зв'язані виробничим процесом і працюють за індивідуальними завданнями⁴¹.

Нерозуміння суті нової форми змагання виявилось також і в тому, що деякі учасники руху висували ідею зрівняльницького розподілу заробітної плати. Так хотіла зробити бригада О. Г. Бульбенка з механічного заводу нафтової і газової промисловості. А бригада М. С. Шахова з заводу торговельного машинобудування навіть записала в своєму зобов'язанні: «На основні зростання продуктивності праці в 1965 р. зарплату розподіляти порівну серед всіх членів бригади»⁴².

Спочатку не було повної ясності в тому, хто повинен присвоювати виробничим колективам звання комуністичних. Це вирішували як заводські, так і вищі профспілкові і комсомольські організації без широкого обговорення. Це вносило в змагання елементи формалізму і викликало серйозні заперечення з боку самих учасників змагання. У грудні 1958 р. обком партії і облпрофрада рекомендували вирішувати питання про присудження тому чи іншому виробничому колективу звання комуністичного на місці, на заводі, в цеху при обов'язковій і широ-

⁴⁰ Поточний архів Орджонікідзевського райкому КП України м. Харкова, матеріали оргвідділу.

⁴¹ Поточний архів Харківської облпрофради, матеріали відділу праці і зарплати.

⁴² Поточний архів завкому профспілки Харківського заводу торговельного машинобудування, матеріали виробничо-масової комісії.

кій участі робітників, інженерно-технічних працівників і громадських організацій⁴³.

Цілеспрямована і дійова організаторська і виховна робота міської партійної організації зумовила подолання вказаних недоліків і масове поширення нової форми змагання на промислових підприємствах Харкова. Якщо на 10 грудня 1958 р. за звання комуністичних змагалися 400 бригад, 35 дільниць, 9 змін і один цех, а разом 5364 чол., то на 25 березня 1959 р. їх було 1864 бригади, 142 дільниці, 85 змін, 37 цехів, 6 відділів — 26 819 чол. На 15 грудня змагалося вже 55 907 чол. — 3005 бригад, 313 дільниць, 326 змін, 92 цехи, 22 відділи. На кінець першого року семирічки звання комуністичних завоювали 314 бригад, 12 змін і 12 дільниць, тобто близько 10% колективів, що змагалися⁴⁴.

Відносно невеликий процент колективів, які завоювали право називатися комуністичними, є правомірним, бо досягнення вищої продуктивності праці, підвищення загальноосвітнього і культурно-технічного рівня робітників, виховання комуністичної свідомості вимагає тривалого часу і великих зусиль з боку учасників змагання та його організаторів. Це повністю відповідає вказівкам В. І. Леніна про те, що *«...таку почесну назву треба завоювати довгою і впертою працею, завоювати доведеним практичним успіхом у будівництві дійсно комуністичному»*⁴⁵.

Для учасників нового руху стало правилом повсякденне перевиконання виробничих завдань. За даними опиту, всі 25 бригад комуністичної праці у 1959 р. перевиконали взяті виробничі зобов'язання, значно підвищили норми виробітку. Із 269 чол. 89 виконали норми у середньому на 150—200%, 95 — на 201—250%, 56 — на 251% і більше. Завдання по підвищенню продуктивності праці перевиконали 21 з 25 колективів, у тому числі на 10—15% 18 бригад, три бригади — на 30—40%, інші підняли продуктивність на 2—5%. Своєю самовідданою працею учасники нового руху внесли гідний вклад у справу дострокового виконання промисловістю Харкова народногосподарського плану першого року семирічки.

Склад колективів комуністичної праці характеризує серйозні якісні зміни, що сталися у робітничому класі за роки Радянської влади. Про це свідчать дані опиту. З 269 учасників змагання 97 віком від 18 до 24 років, 55 — від 25 до 29 років, 65 чол. — 30—34 роки і 52 чол. — старші за 35 років. За робочим стажем вони розподіляються так: 32% опитаних працюють на виробництві 1—5 років, 32,6% — 6—10 років, 16,3% — 11—15 років і 19,1% — понад 15 років. Отже, у новому русі розвивається співдружність старих і молодих кадрів робітничого класу. Водночас переважання молоді становить одну з найважливіших рис руху і свідчить про те, що вирощене партією молоде покоління робітничого класу вийшло на передній край будівництва комунізму. Активну участь у змаганні беруть жінки. Вони становлять 32,6% опитаних; на тих же підприємствах, де є сприятливі умови для широкого застосування жіночої праці, цей процент значно вищий.

Для учасників нової форми змагання характерний порівняно високий рівень освіти. З 269 опитаних середню спеціальну і загальну середню освіту мають 80 чол., знання в обсязі 8—9 класів — 45, 7-класну освіту — 92, знання в обсязі 5—6 класів — 36 і початкову освіту

⁴³ Поточний архів Харківського міськкому ЛКСМУ, стенограма міських зборів ініціаторів руху бригад комуністичної праці, стор. 59.

⁴⁴ За матеріалами оргвідділу Харківського міськкому КП України і відділів праці і зарплати підприємств міста.

⁴⁵ В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 383.

лише 13 чол. Ці дані відбивають великі досягнення Комуністичної партії і Радянської держави в галузі народної освіти. Неухильне зростання загальноосвітнього рівня сприяє швидкому підвищенню виробничої кваліфікації робітників і їх культурно-технічного рівня в цілому. Переважна більшість членів колективів (85,5%) мають третій чи вищий розряди, володіють високою кваліфікацією.

Провідною силою нового руху є комуністи і комсомольці. Вони становлять основне ядро колективів комуністичної праці. Всього по 25 колективах комуністичної праці більше половини їх складу (54%) — комуністи і комсомольці.

Таким чином, Харківська партійна організація підтримала і очолила новий патріотичний рух трудящих з самого початку його виникнення. Її організаторська і політична робота, особистий приклад комуністів на виробництві сприяли широкому розгортанню змагання за звання колективів і ударників комуністичної праці.

Втілюючи у життя історичні рішення XXI з'їзду КПРС і XXI з'їзду КП України, Харківська партійна організація всіляко підтримує рух мас за розвиток нових форм соціалістичного змагання, наполегливо здійснює лєнінські принципи його організації. Борючись за технічний прогрес, за високу продуктивність праці, підвищуючи культуру і освіту, виховуючи нові риси людини майбутнього, учасники нового руху у промисловості Харкова, як і всієї країни, прискорюють процес інтенсивного розвитку комуністичних форм праці, наближають торжество комунізму в нашій країні.

М. М. КУБРУШКО

ЗАХОДИ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ ПО ПІДНЕСЕННЮ ВУГІЛЬНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ДОНБАСУ (1926—1929 рр.)

Соціалістична індустріалізація СРСР була основною, вирішальною ланкою, ухопившись за яку радянський народ під керівництвом Комуністичної партії успішно здійснював велике завдання побудови соціалістичного суспільства в нашій країні. Скликаний у грудні 1925 р. XIV з'їзд партії дав настанову на індустріалізацію країни як основу генеральної лінії нашої партії. З'їзд підкреслив, що треба розвивати не просто промисловість, а насамперед важку промисловість з її серцевиною — машинобудуванням.

Накреслюючи завдання партії в галузі промисловості, XIV з'їзд керувався лєнінським планом індустріалізації країни та вказівками В. І. Леніна про те, що «єдиною матеріальною основою соціалізму може бути велика машинна промисловість, здатна реорганізувати і землеробство»¹, що без важкої промисловості «ми не зможемо побудувати ніякої промисловості, а без неї ми взагалі згинемо, як самостійна країна»². Індустріалізація країни мала величезне значення для зміцнення союзу робітничого класу і селянства, для зміцнення обороноздатності країни, піднесення матеріального добробуту і культурного рівня радянського народу.

У здійсненні програми соціалістичної індустріалізації країни величезна роль належала Донбасові, який у той період був основною вугільно-металургійною базою не тільки України, а й усього Радянського Союзу (у 1927/28 господарському році Донбас задовольняв майже на 80% потреби країни у паливі).

Відзначаючи роль Донбасу та його вугільної промисловості, В. І. Ленін ще в 1920 р. вказував, що «без вугільної промисловості ніяка сучасна промисловість, ніякі фабрики й заводи немислимі. Вугілля — це справжній хліб промисловості, без цього хліба промисловість стоїть...»³.

Пізніше, у 1922 р., В. І. Ленін на XI з'їзді ВКП(б), говорячи про Донбас, знову підкреслював, що Донбас — це не другорядний район, а район, без якого соціалістичне будівництво залишиться тільки добрим побажанням.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 32, стор. 422.

² В. І. Ленін, Твори, т. 33, стор. 376.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 30, стор. 448.

Зважаючи на ту роль, яку відігравав Донбас у житті нашої країни, ЦК ВКП(б) і Радянський уряд поставили перед Комуністичною партією України і насамперед перед парторганізацією Донбасу завдання значно збільшити видобуток вугілля, щоб задовольнити зростаючі потреби країни у паливі.

Для виконання цього завдання треба було розгорнути будівництво нових і реконструкцію старих шахт, механізувати вуглевидобуток, переборюючи великі труднощі (устаткування на шахтах було надзвичайно спрацьоване, не вистачало води, електроенергії, великою була плинність робочої сили і інженерно-технічного персоналу, продуктивність праці — дуже низькою).

На кожному кроці відчувалась нестача коштів. Тому партійні організації України, як і вся наша партія, насамперед повели боротьбу за економію державних коштів.

Навесні 1926 р. у газеті «Правда» було опубліковане звернення ЦК і ЦКК ВКП(б) «До всіх парторганізацій, до всіх контрольних комісій партії, до всіх членів партії, які працюють у господарських, кооперативних, торговельних, банківських та інших установах»⁴. У зверненні була викладена конкретна програма боротьби партії і радянського народу за найсуворішу економію державних коштів, необхідних для індустріалізації країни, підкреслювалось, що марнотратство треба розглядати як злочин перед робітничим класом. У відповідь на звернення ЦК і ЦКК ВКП(б) партійні організації України повели рішучу боротьбу з безгосподарністю, за найсуворішу економію державних коштів.

Велика робота в цьому напрямі розгорнулась і в Донбасі. Під керівництвом партійних організацій шахт і заводів по всіх округах Донбасу серед робітників, шахтарів проводилася масово-роз'яснювальна робота, глибоко вивчалось звернення ЦК і ЦКК ВКП(б) про проведення кампанії за економію і накреслювались практичні заходи по реалізації цього звернення.

Партійні організації Донбасу за короткий строк домоглися значних успіхів у боротьбі за економію державних коштів. Так, наприклад, тільки в Луганському окрузі у 1926 р. після ряду заходів по скороченню адміністративно-управлінських витрат, раціональному використанню палива, впровадженню у виробництво різних винаходів і раціоналізаторських пропозицій економія по вугільній промисловості становила 4 198 824 крб. та по інших галузях промисловості — 1 245 717 крб.⁵ У Сталінському окрузі у 1927 адміністративно-господарських установах заощадження становили 2 526 780 крб.⁶ По Артемівському округу економія за 1926 р. визначалася в сумі 2,5 млн. крб.⁷

Заощаджені кошти використовувалися для дальшого розширення капітального будівництва. У 1926/27 р. капітальні витрати по Донбасу становили 139 247 тис. крб., з них на нові роботи — 114 035 тис. крб., тобто більше, ніж за попередні три роки⁸. В наступні роки капітальовкладення у будівництво нових і реконструкцію старих шахт продовжували зростати. Так, по тресту «Донвугілля» у 1927/28 р. було вкладено 112,4 млн. крб., у 1928/29 р. — 125,8 млн. крб., а в 1929/30 р. — 168,5 млн. крб.⁹

⁴ Газ. «Правда» від 25 квітня 1926 р.

⁵ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІП ЦК КП України), ф. 1, оп. 1—63, од. зб. 95, арк. 421.

⁶ Партархів Сталінського обкому КП України, ф. 9, оп. 9—1, од. зб. 25, арк. 213.

⁷ Там же, ф. 8, оп. 8—1, од. зб. 164, арк. 84.

⁸ Журн. «Хозяйство Украины», 1928, № 11, стор. 121.

⁹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—13, од. зб. 334, арк. 29.

Безперервне зростання капіталовкладень дало можливість широко розгорнути на Донбасі шахтне будівництво. У 1926 р. і в наступні роки тут закладалися десятки нових шахт. Так, наприклад, по тресту «Донвугілля» у червні 1926 р. розпочалася закладка 41 дрібної і 22 великих шахт, які у 1927 р. повинні були дати країні 84 млн. пудів палива. До плану капітального будівництва на 1927/28 р. по тресту «Донвугілля» було включено будівництво ще 24 великих шахт.

В Артемівському окрузі будувалося 9 великих шахт на основі першокласної механізації. В Луганському окрузі у 1926/27 р. розпочалося будівництво 16 нових шахт з видобутком 378 млн. пудів вугілля¹⁰.

Водночас партія і уряд приділяли велику увагу реконструкції старих шахт Донбасу. Проводилось капітальне переустаткування таких великих шахт, як Кадіївська № 1, Гришинська-Центральна, Городовська, Селезнівська № 10, Боково-Хрустальська № 4-біс, Анненська, Первомайська, Лідіївська і багатьох інших.

Партійна організація Донбасу, яка об'єднувала у своїх рядах понад 50 тис. чоловік, проводила велику організаційну і масово-політичну роботу. Найвідповідальніші ділянки будівництва нового Донбасу очолювали комуністи. У 1927/28 р. тільки у Сталінському окрузі окружком партії направив на підземну роботу в шахти 400 комуністів і 200 комсомольців¹¹. На Україні було мобілізовано й послано на Донбас 10 тис. комсомольців¹². Комуністи та комсомольці на виробництві показували зразки у роботі і були прикладом для безпартійних робітників.

У боротьбі за будівництво нових і реконструкцію старих шахт і заводів Донбасу партійні організації спиралися на профспілки, ряди яких з кожним роком зростали. Спілка гірників Донбасу об'єднувала 88,3% всіх робітників, зайнятих у гірничій промисловості¹³.

Вся робота по реконструкції промисловості Донбасу і новому будівництву проходила під неослабним контролем і керівництвом ЦК ВКП(б). Для проведення масово-політичної роботи серед робітників Донбасу ЦК ВКП(б) неодноразово посилав пропагандистські групи, залучаючи до них найбільш кваліфікованих лекторів. Зокрема в Артемівському окрузі пропгрупа ЦК ВКП(б) працювала протягом трьох років. У 1927 р. пропгрупа ЦК ВКП(б) обслуговувала Єнакіївський, Костянтинівський та інші найбільші вугільні і металургійні райони Донбасу¹⁴.

ЦК ВКП(б) своєчасно виявляв недоліки, накреслював конкретні заходи, спрямовані на поліпшення всієї роботи партійної організації Донбасу у справі будівництва нових і реконструкції старих шахт.

ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У неодноразово розглядали питання про хід реконструкції вугільної промисловості Донбасу, про роботу окремих парторганізацій. 28 березня 1927 р. була прийнята розгорнута постанова ЦК ВКП(б) «Про стан і роботу Сталінської парторганізації»¹⁵, в якій було вказано на серйозні недоліки у роботі окружної парторганізації і накреслено практичні заходи до їх усунення. Всебічно вивчивши роботу Артемівського окружкому КП(б)У, ЦК ВКП(б) 6 березня 1928 р. прийняв розгорнуту постанову¹⁶, в якій від-

¹⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—63, од. зб. 96, арк. 456.

¹¹ Партархів Сталінського обкому КП(б)У, ф. 9, оп. 9—2, од. зб. 370, арк. 80.

¹² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—13, од. зб. 338, арк. 69.

¹³ Там же, од. зб. 334, арк. 57.

¹⁴ Партархів Сталінського обкому КП України, ф. 8, оп. 8—3, од. зб. 191, арк. 18.

¹⁵ «Справочник партийного работника», вып. 6-й, ч. 2, М., 1928, стор. 268.

¹⁶ Газ. «Кочегарка» від 7 березня 1928 р.

значав слабкий зв'язок окружкому з робітничими масами, відсутність живого керівництва райкомами, недостатню боротьбу окружкому з хворобливими явищами у частини радянсько-господарського апарату та інші серйозні недоліки і помилки в керівництві.

У справі реконструкції вугільної промисловості Донбасу український народ одержував повсякденну допомогу з боку російського народу та інших братніх народів Союзу РСР. У Донбас прибували першокласні верстати, машини, різне устаткування з Москви, Ленінграда, Уралу, Нижнього Новгорода, Баку та інших міст нашої країни.

Героїчна праця шахтарів Донбасу давала дедалі більші наслідки. За чотири роки (1925—1928) у Донбасі було закладено 21 шахту потужністю 16,7 млн. т вугілля на рік. У 1928 р. було закінчено проходку шахти «Ілліч» Кадіївського шахтоуправління, розпочато будівництво найбільшої в СРСР шахти ім. 12-річчя Жовтня, закінчено і пушено в експлуатацію у Рутченкові і Горлівці два коксових заводи, оснащених за останнім словом техніки, були споруджені нові шахти — Рутченківські № 29, 17 і 17-біс, ім. Й. В. Сталіна, Горлівська № 19—20 та багато ін.

Кількість шахт у Донбасі з кожним роком зростала. Якщо в тресті «Донвугілля» у 1925 р. працювало 138 шахт, то в 1926 р. — 236, у 1927 р. — 264. У 1928/29 р. у Донбасі замість великої кількості дрібних шахт працювало 345 великих і середніх¹⁷.

Наскільки швидко зростав вуглевидобуток, видно з таких даних: у 1925/26 р. Донбас дав країні 17,9 млн. т вугілля, а в 1926/27 р. — вже 22,3 млн. т¹⁸.

В ході боротьби за індустріалізацію країни Комуністичній партії доводилось переборювати опір троцькістів, правих опортуністів та інших антиленінських течій, які вели лінію на зрив індустріалізації. Троцькісти, зінов'ївці вимагали здати в концесію іноземним монополіям ряд заводів та фабрик, намагалися повернути нашу країну на шлях реставрації капіталізму.

Під керівництвом ЦК ВКП(б) партія викрила антипартійні погляди троцькістсько-зінов'ївського блоку і розгромила його. Нищівну відсіч троцькістсько-зінов'ївським елементам було дано в Донбасі. Партійні організації з винятковою одностайністю засудили троцькістів і зінов'ївців, «децистів» і недобитків «робітничої опозиції», які об'єдналися в антипартійний блок. На зборах партосередків, засіданнях бюро і пленумах окружкомів ухвалювалися резолюції, що засуджували розкольників і дезорганізаторів.

У резолюції розширеного засідання бюро Артемівського окружкому партії і окружної контрольної комісії від 8 жовтня 1926 р. вказувалось: «Хай знають зарозумілі лідери опозиції Троцький, Зінов'єв, Каменев та інші, що більшовицька ленінська партія нікому ніколи не дозволить порушити рішення партії, її з'їздів і її ЦК... Пролетарський Донбас повинен сказати: геть дезорганізаторів і розкольників! Геть крикунів, які заважають партії вести роботу по будівництву соціалізму! Хай живе ленінський ЦК!...»¹⁹.

Єдність робітничого класу з рідною Комуністичною партією з особливою силою показує резолюція, ухвалена на зборах шахтарів рудника «Новий Донбас» Гришинського району: «Ми, робітники шахти «Новий Донбас», закликаємо весь пролетаріат, щоб у його середовищі не

¹⁷ ПА ИП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—13, од. зб. 233, арк. 64.

¹⁸ «Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР», 1954, стор. 270.

¹⁹ Партархів Сталінського обкому КП України, ф. 8, оп. 8—2, од. зб. 107, арк. 8.

знайшлося жодної людини, яка повірила б зраднику робітничого класу Троцькому, його контрреволюційному наклепу на нашу партію, Центральний Комітет і Радянську владу...

Ми тавруємо ганьбою Троцького, засуджуємо контрреволюційну ідеологію троцькізму і вимагаємо від нашого уряду найжорстокішої боротьби з тими недобитками контрреволюційного троцькізму, які ще лишилися у нас.

Ганьба ренегату і зраднику робітничого класу.

Хай живе лєнінський Центральний Комітет!»²⁰.

Навесні 1928 р. у Донбасі, в Шахтинському районі, була викрита і розгромлена велика шкідницька організація, створена колишніми власниками шахт і групою старих спеціалістів. Шахтинська контрреволюційна організація намагалась загальмувати справу індустріалізації в нашій країні і тим самим допомогти іноземній буржуазії в реалізації змови, яка мала на меті реставрацію капіталізму в СРСР. Шахтинська справа з усією наочністю показала, що наша країна у той час серйозно відставала у справі підготовки висококваліфікованих інженерно-технічних кадрів. Тільки в Донбасі не вистачало 5 тис. інженерів і техніків²¹.

За рішенням квітневого, липневого і листопадового пленумів ЦК ВКП(б) (1928 р.) були вжиті заходи до рішучого поліпшення всієї системи навчання у вузах і втузах. Для підготовки кадрів дефіцитних спеціальностей створювались нові втузи, розширювалася мережа технікумів, збільшувався процент робітників серед студентів.

Завдяки вжитим заходам підготовка інженерно-технічних кадрів була значно поліпшена. На початок 1930 р. у гірничій промисловості України працювало 3470 спеціалістів, у тому числі інженерів — 1260 чол., техніків — 1492 і спеціалістів-практиків — 718 чол.²²

Значна робота по підготовці інженерно-технічних кадрів проводилась безпосередньо в Донбасі. У Донецькому гірничому інституті, створеному у 1921 р., і вечірньому робітничому технікумі у 1927/28 учбовому році було 546 студентів, а в 1929/30 р. — 899²³.

Крім гірничого інституту, у 1927 р. в Донбасі було організовано чотири робітничих університети: металургійний в Єнакієві, гірничий — у Горлівці, хімічний — у Костянтинівці і індустріальний — в Сталіно. В усіх цих університетах у 1927/28 учбовому році навчалось 1090 чол.²⁴

Поряд з підготовкою інженерно-технічних кадрів парторганізації України боролися проти плинності робочої сили на шахтах, за створення постійних кадрів гірників. Про розміри плинності робочої сили у вугільній промисловості дають уявлення дані по шахтах Сталінського округу. У 1926/27 р. на шахти цього округу прибув 123 801 робітник, а вибуло за рік 115 808²⁵.

Велика плинність робочої сили на шахтах Донбасу була обумовлена, по-перше, відсутністю необхідної кількості житлової площі і невпорядкованістю системи заробітної плати, по-друге, тим, що значна частина робітників була з селян, що не поривали зв'язку з сільським господарством, а роботу на шахтах розглядали як допоміжний зарібок, і, нарешті, тим, що серед робітників, шахтарів Донбасу, слабо була поставлена політико-виховна робота.

²⁰ Партархів Сталінського обкому КП України, ф. 72, оп. 72—1, од. зб. 34, арк. 36.

²¹ Там же, ф. 9, оп. 9—1, од. зб. 24, арк. 129.

²² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—13, од. зб. 333, арк. 122.

²³ Партархів Сталінського обкому КП України, ф. 9, оп. 9—1, од. зб. 35, арк. 193.

²⁴ Газ. «Кочегарка» від 29 жовтня 1927 р.

²⁵ Партархів Сталінського обкому КП України, ф. 9, оп. 9—1, од. зб. 170, арк. 188.

Щоб ліквідувати плінність робочої сили, партія звернула особливу увагу на підготовку постійних кадрів для вугільної промисловості. Було перебудовано мережу учбових закладів, що готували кадри для гірничої промисловості. В усіх округах Донбасу було створено дворічні та шестимісячні профтехкурси, значно збільшено набір до шкіл гірпромуча і однорічних профтехкурсів. Протягом трьох років (1927—1930) тільки в Сталінському окрузі у 18 школах ФЗН і гірпромуча було підготовлено 8230 кваліфікованих робітників, у тому числі для гірничої промисловості 5416 чол.²⁶

У 1928 р. в Луганському окрузі у школах гірпромуча, ФЗН і на профтехкурсах для гірничої промисловості готувалося 2665 кваліфікованих робітників. За вказівкою ЦК КП(б)У ВРНГ УРСР розробила план набору до шкіл гірпромуча і шкіл фабрично-заводського навчання, згідно з яким у січні 1929 р. до шкіл гірпромуча і ФЗН було набрано додатково 12 575 чол.²⁷, з них понад половину готувалось для вугільної промисловості Донбасу.

Велику допомогу партійним організаціям у забезпеченні робочою силою шахт Донбасу і в цілому всієї промисловості республіки подавав комсомол. За найактивнішою участю комсомольських організацій у 1929/30 р. був проведений на Україні набір до шкіл ФЗН, на курси ЦІТА, що дало можливість довести контингент учнів у школах ФЗН з 19 тис. у 1929 р. до 74 тис. у 1930 р.²⁸ З ініціативи комсомолу у 1929/30 р. на всіх шахтах Донбасу серед молоді розгорнулася патріотична кампанія за те, щоб комсомольці, які працювали на поверхні, перейшли в шахту, на підземні роботи. До цієї кампанії приєдналися і дівчата, які проходили попередню підготовку, оволодівали різними спеціальностями і заміняли на поверхні чоловіків, що йшли на підземні роботи.

Все це дало можливість у короткий строк в основному забезпечити Донбас кваліфікованою робочою силою. Якщо у 1927/28 р. у вугільній промисловості Донбасу було зайнято 158 940 робітників, у тому числі вибійників — 26 тис., то у 1929/30 р. кількість робітників досягла 226 909, з них вибійників було 38 140.²⁹

Партійні організації Донбасу приділяли велику увагу політичному загартуванню нових кадрів, вихованню у них свідомого ставлення до праці, до соціалістичної власності.

Головна увага в постановці всієї масово-політичної роботи у той час була спрямована насамперед на зміцнення трудової дисципліни серед робітників. Найбільшим злом у Донбасі були прогули, які часто набирали великих розмірів. Це ставило під загрозу своєчасне виконання виробничих планів. Досить навести такий факт: у серпні 1926 р. через прогули без поважних причин на шахтах «Донвугілля» програма вуглевидобутку була виконана тільки на 89,4%³⁰. Загальні збитки по Донбасу від прогулів становили 22 млн. крб.³¹

Велике значення для зміцнення трудової дисципліни і поліпшення всієї роботи донецької вугільної промисловості відіграла постанова ЦК ВКП(б) від 17 січня 1929 р. «Про завдання вугільної промисловості Донбасу»³².

²⁶ Партархів Сталінського обкому КП України, ф. 9, оп. 9—1, од. зб. 25, арк. 190.

²⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—10, од. зб. 886, арк. 63.

²⁸ Там же, ф. 7, оп. 7—1, од. зб. 382, арк. 92.

²⁹ В. Н. Бобров, *Борьба за уголь*, 1931, стор. 26.

³⁰ Газ. «Кочегарка» від 15 вересня 1927 р.

³¹ Партархів Сталінського обкому КП України, ф. 9, оп. 9—1, од. зб. 31, арк. 7.

³² «Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам», т. 2, М., 1957, стор. 7—10.

ЦК ВКП(б) зобов'язав парторганізацію Донбасу поставити в центрі уваги піднесення вугільної промисловості, зростання продуктивності праці, зниження собівартості, ліквідацію прогулів і недбайливого ставлення до виробництва серед робітників та інженерно-технічного персоналу, зміцнення трудової дисципліни. ЦК ВКП(б) зажадав «максимально чуйного ставлення до повсякденних потреб робітників, розгортання масової критики недоліків у виробництві, здійснення директиви партії про роботу серед спеціалістів, перевиховання нових відсталих груп робітників, максимального розвантаження господарників від сторонніх, не зв'язаних з виробництвом обов'язків і подання допомоги господарським і професійним працівникам»³³.

Особлива увага у постанові ЦК приділялася посиленню виховної роботи серед членів партії та комсомольців. Комуністи і комсомольці повинні були стати застрільниками боротьби за піднесення продуктивності праці, ліквідацію прогулів і зміцнення трудової дисципліни.

Постанова ЦК ВКП(б) стала бойовою програмою для Комуністичної партії України і насамперед для партійної організації Донбасу у боротьбі за дальше піднесення вугільної промисловості. Керуючись цією постановою, парторганізація Донбасу за допомогою ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У спрямувала всі свої зусилля на поліпшення масово-політичної роботи, підпорядкувавши її боротьбі за реалізацію тих величезних завдань, які стояли перед кам'яновугільною промисловістю. Під лозунгом партії — «лицем до виробництва» — була перебудована вся робота партійних, комсомольських і профспілкових організацій. Центр ваги масово-політичної роботи було перенесено на конкретні питання виробництва, безпосередньо у шахту, забій, лау.

У зв'язку з цим ще більше зросла роль партійних осередків на виробництві. У виробничому осередку на перший план виступила партійна група. Господарський план доводився не тільки до заводу, цеху, шахти, а й до бригади, агрегату. Цеховий осередок, партійна група, кожний комуніст стали глибоко вникати у роботу виробництва. Через цехові осередки і партгрупи встановлювався тісний зв'язок з безпартійними робітниками. Все це сприяло зміцненню трудової дисципліни, зростанню продуктивності праці і успішному виконанню плану вуглевидобутку.

Що дала така перебудова роботи, можна бачити на прикладі шахт № 14 і 19 Сніжнянського шахтоуправління (Луганський округ), де в січні 1929 р. програмне завдання по вуглевидобутку було виконане лише на 73—77%, а прогули досягли 8—13%. Первинна парторганізація цих шахт, глибоко вивчивши рішення ЦК ВКП(б) «Про завдання вугільної промисловості Донбасу», переглянула всю свою роботу. На порядок денний бюро і загальних зборів партосередку було поставлено питання про розстановку партійних сил на окремих ділянках. З 45 членів партосередку 39 були розставлені на найважливіших ділянках підземних робіт. Два рази на місяць кожний комуніст звітував перед бюро партосередку чи на нараді про виконану роботу.

За прикладом партосередку перебудовували свою роботу комсомольська і профспілкова організації шахтоуправління. Перебудована була також вся масово-політична робота: систематично проводились політбесіди, організовано було випуск газети, яка регулярно висвітлювала досвід роботи передових робітників і таврувала прогульників. В результаті по шахтоуправлінню план вуглевидобутку у червні було виконано на 100%, а на шахтах № 14 і 19 — на 114,9%³⁴.

³³ «Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам», т. 2, М., 1957, стор. 10.

³⁴ Газ. «Луганская правда» від 2 липня 1929 р.

Перебудова організаційно-партійної роботи у первинних парторганізаціях і посилення масово-політичної роботи мали велике значення для мобілізації мас на боротьбу за піднесення продуктивності праці у вугільній промисловості Донбасу. Найважливішими факторами тут була механізація і електрифікація виробництва. Тому партійні організації Донбасу під керівництвом ЦК КП(б)У повели рішучу боротьбу за впровадження механізації у виробництво.

На шахтах Донбасу дедалі ширше використовувалися врубові машини важкого і легкого типу, конвейери, електровози і вибійні молотки. Тільки в тресті «Донвугілля» за три роки (1926—1928) було витрачено на механізацію вуглевидобутку 11 млн. крб.³⁵ У 1927 р. було механізовано 103 шахти цього тресту, на яких було введено в роботу 207 врубових машин важкого типу і 20 — легкого типу³⁶. Всього механізованим способом на шахтах тресту «Донвугілля» за 1927/28 р. було видобуто вугілля на 70% більше, ніж у попередньому році. Механізований видобуток вугілля становив 23% від загальної його кількості³⁷.

Комуністи і безпартійні кадрові гірники наполегливо боролися за максимальне використання гірничої техніки. Серед робітників-шахтарів Донбасу з'явилися справжні герої праці, які своїм прикладом запалювали молодь на трудові подвиги. До них належали, наприклад, тов. Головін, який 35 років працював вибійником на шахті ім. Паризької Комуні, та тов. Осипов — вибійник шахти № 37 Кадіївського рудоуправління з 42-річним стажем. У листопаді 1928 р. на III окружному з'їзді профспілок Луганщини цим шахтарям за їх самовіддану працю в урочистій обстановці від імені ВЦВК були вручені почесні грамоти на звання Героя праці³⁸.

Особливо помітно рушила вперед механізація вуглевидобутку в наступні роки. Так, на кінець 1929 р. на шахтах Донбасу працювало 511 важких і 137 легких врубових машин та 1152 вибійних молотки. Питома вага механізованого видобутку вугілля піднялася з 5,6% у 1924/25 р. до 30,6% на кінець 1929 р., тобто зросла у п'ять разів³⁹.

Партійні організації Донбасу проводили рішучу боротьбу проти антимеханізаторських настроїв, що проявлялися серед частини інженерно-технічного персоналу, яка злякалася труднощів, зв'язаних з опануванням техніки, і віддавала перевагу видобутку вугілля ручним способом. Так, на шахті «Юний комунар» Єнакіївського району (Артемівський округ) замість того щоб навчати вибійників користуватися вибійним молотком, деякі керівники проповідували шкідливу теорію: «Якщо вибійник матиме вибійний молоток, він буде шкодити справі»⁴⁰. В результаті такого ставлення до підготовки кадрів кваліфікованих робітників були зірвані заняття організованих на шахті курсів вибійників на 60 чол. для навчання роботі з вибійним молотком⁴¹. Більш того, щоб не допустити механізації, ворожі елементи, які пробралися на шахту, псували вибійні молотки, рубали шланги і т. д. Проти всіх цих явищ парторганізація шахти повела рішучу боротьбу. Був знятий з роботи керуючий шахтою, який виступав проти механізації, і ще два керівники, які особливо активно вели боротьбу проти впровадження нової техніки.

³⁵ Газ. «Комуніст» від 23 грудня 1928 р.

³⁶ Газ. «Луганская правда» від 1 вересня 1927 р.

³⁷ Газ. «Кочегарка» від 14 жовтня 1928 р.

³⁸ Газ. «Луганская правда» від 23 листопада 1928 р.

³⁹ «Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР», М., 1954, стор. 271.

⁴⁰ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—10, од. зб. 1578, арк. 29.

⁴¹ Там же, арк. 30.

Розгромивши ворожі і антимеханізаторські настрої, парторганізація шахти «Юний комунар» розставила комуністів і комсомольців на вирішальні ділянки і успішно здійснювала механізацію вуглевидобутку. У 1929/30 р. механізованим способом було видобуто 71,9% всієї кількості вугілля.

Зростав механізований вуглевидобуток і на інших шахтах Донбасу. Якщо у 1929 р. механізація вуглевидобутку (переважно підбійка і доставка вугілля по лаві) становила 30,6%, то в 1930 р.— 55%. У першому році першої п'ятирічки робота врубових машин замінила 12 500 чол.— цілу армію вибійників⁴².

Могутнім, невичерпним джерелом зростання продуктивності праці стало соціалістичне змагання. Велике значення для розвитку масового соціалістичного змагання мали праця В. І. Леніна «Як організувати змагання?», вперше опублікована в газеті «Правда» 20 січня 1929 р., звернення XVI партконференції «До всіх робітників і трудящих селян Радянського Союзу про соціалістичне змагання фабрик і заводів» і постанова ЦК ВКП(б) від 9 травня 1929 р. «Про соціалістичне змагання фабрик і заводів».

На заклик партії десятки і сотні тисяч робітників включались у змагання, оголошували себе ударниками. У перших лавах учасників змагання йшли донецькі гірники. На шахті № 1 ім. Паризької Комуні ударна група комсомольців, до якої входили тт. Дулін, Воровський, Асеев, Горелов, систематично не тільки виконувала, а й перевиконувала виробничі завдання. Ударні бригади і групи з'явилися в усіх районах Донбасу. У спілці гірників тільки в одному Сталінському окрузі соцзмаганням було охоплено понад 60 тис. чоловік⁴³.

У 1929 р., тримаючи перше місце у соцзмаганні, Донбас по праву послав до Москви на святкування 1 Травня делегацію з 170 чол. 4 травня делегацію донецьких гірників прийняли керівники партії і уряду⁴⁴.

Перебуваючи у Москві, делегація гірників Донбасу відвідала редакцію газети «Правда», де розробила проект договору про соціалістичне змагання між округами Донбасу.

Численні збори робітників, обговорюючи проект договору про змагання, вносили доповнення і зміни. У червні 1929 р. після дводенного обговорення від імені 200 тис. гірників цей договір був схвалений і підписаний на Вседонецькій конференції гірників, яка відбувалася в Горлівці. Згідно з цим договором, вугільний Донбас зобов'язався виконати річну програму видобутку палива на 103%⁴⁵.

Однак у ряді випадків у Донбасі, як і в інших районах України, у процесі розгортання соцзмагання були допущені істотні недоліки, а саме: господарські органи недосить активно, а іноді й формально ставилися до соцзмагання, несвоєчасно забезпечували шахти і заводи матеріалами і інструментами, у змаганні майже не брали участі інженерно-технічні кадри; на окремих підприємствах соцзмагання вважали черговою ударною кампанією і т. д. Всі ці та інші недоліки були відзначені у постанові політбюро ЦК КП(б)У «Про хід соціалістичного змагання», ухваленій 30 липня 1929 р.⁴⁶ У постанові рекомендувалося

⁴² К. Шепот'єв, *Борьба за уголь*, М., 1933, стор. 12.

⁴³ Партархів Сталінського обкому КП України, ф. 1, оп. 9—1, од. зб. 25, арк. 112.

⁴⁴ Газ. «Луганська правда» від 9 травня 1929 р.

⁴⁵ Газ. «Комуніст» від 9 червня 1929 р.

⁴⁶ Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 6, од. зб. 7, арк. 138.

особливу увагу приділити питанням внутрішньозаводського змагання (цехів, змін, груп, робітників, шахт), переносячи досвід окремих ударних бригад і кращих виробничників на підприємство в цілому.

Керуючись цією постановою, місцеві парторганізації, в тому числі і Донецька, значно поліпшили керівництво соціалістичним змаганням. В усіх округах Донбасу розгорнулась велика масово-політична і організаційно-партійна робота, спрямована на боротьбу за успішне виконання зобов'язань, взятих кожною шахтою і бригадою. На всіх підприємствах були виділені цехові організатори, агітпропорми, у завдання яких входило проводити політико-виховну роботу серед робітників. Важливою формою політичного виховання були також цехові і загальнозаводські відкриті партійні збори і збори робітників, на яких робилися доповіді і лекції про міжнародне і внутрішнє становище нашої країни, про роботу підприємства тощо.

Поширеною формою масово-політичної роботи серед шахтарів Донбасу у період боротьби за дальше піднесення вугільної промисловості була індивідуальна і групова агітація. На багатьох рудоуправліннях застосовували таку форму роботи, як усні звіти шахтарів у шахткомі після закінчення роботи зміни. Це підносило почуття відповідальності кожного робітника за виробництво, зміцнювало зв'язок партійної і профспілкової організацій з масами і давало можливість керівництву шахти, не чекаючи загальних зборів і виробничих нарад, щодня оперативно усувати окремі недоліки в роботі.

Однією з форм масової роботи на шахтах Донбасу була «виробнича година», яку проводили у гуртожитках робітників. Члени шахткому, члени редколегії газети, господарники, прикріплені до гуртожитків, приходили туди і проводили з робітниками бесіди. На «виробничій годині» робітники активно виступали і розповідали про недоліки на виробництві, до їх усунення зразу ж вживали відповідних заходів.

Дуже ефективну роль у боротьбі за виконання соціалістичних зобов'язань на виробництві відіграла організація фотовітрин і світлових газет, які організовували на шахтах робкори і виїзні редакції окружних газет.

В авангарді боротьби за успішне виконання соціалістичних зобов'язань йшли комуністи. Своїм прикладом вони піднімали на трудові подвиги безпартійних робітників. Про це свідчить, наприклад, змагання між шахтами «Північна» і «Юний комунар» Артемівського округу (1929 р.). На шахті «Юний комунар» внаслідок добре поставленої масово-політичної роботи боротьба за першість, за перехідний червоний прапор охопила переважну більшість робітників (80%), програмне завдання було виконане на 150% ⁴⁷.

Таке ж трудове піднесення панувало і на шахті «Північна». Тут створили 108 бригад, що змагалися між собою. У змаганні брали участь у 1929 р. 733 робітники. Індивідуально змагалися 702 чол. З 1600 робітників шахти бригадним та індивідуальним змаганням було охоплено 1435, тобто 89%. На шахті «Північна» працював 141 комуніст, а в індивідуальному і бригадному созмаганні брали участь 137, з 200 комсомольців — 150 ⁴⁸. У першому кварталі 1929/30 р. шахта виконала виробничу програму на 100,6%, у другому — на 106% ⁴⁹, за що була премійована перехідним прапором ЦК профспілки гірничих робітників СРСР.

⁴⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—10, од. зб. 1578, арк. 40

⁴⁸ Там же, од. зб. 15, арк. 12.

⁴⁹ Там же, арк. 13.

Окружками партії неодноразово слухали питання про хід соціалістичного змагання на засіданнях бюро і пленумах. Хід змагання висвітлювався в газетах, на дошках показників. Під керівництвом партійних організацій здійснювався перехід від ударних бригад до ударних цехів, забоїв, лав, шахт, заводів. В соціалістичне змагання включалося дедалі більше робітників.

У 1929 р. по чотирьох шахтоуправліннях Щербинівського району (Артемівський округ) було укладено 1682 соцдоговори і створено 270 ударних бригад. З восьми тисяч робітників соцзмаганням і ударництвом було охоплено 6180, або 78,4%⁵⁰. Серед тих шахт і шахтоуправлінь, що змагалися, на першому місці по Артемівському округу було Горлівське рудоуправління, яке виконало план вуглевидобутку за липень 1929 р. на 119,29%, за ним йшли Лисичанське рудоуправління (111,14%) і Єнакіївське (109%)⁵¹.

У жовтні 1929 р. за участю робітничих бригад була проведена перевірка соціалістичного змагання в Донбасі. Вона показала, що переможцями вийшли гірники Луганського округу. Шахтарі цього округу, першими піднявши прапор соціалістичного змагання в Донбасі, не тільки успішно виконали план першого року першої п'ятирічки, а й видобули понад виробничу програму 733 т антрациту вищої якості⁵².

У ході соціалістичного змагання значно збільшився вуглевидобуток по Донецькому басейну в цілому. У 1928/29 господарському році вуглевидобуток у Донбасі перевищив довоєнний рівень на 19,3%, а проти попереднього року зріс більш як на 3 млн. т⁵³.

Поширення різних форм соцзмагання, впровадження механізації забезпечили зростання продуктивності праці і цим сприяли поліпшенню матеріального і культурного рівня шахтарів Донбасу. Так, наприклад, у 1929/30 р. місячна зарплата шахтаря порівняно з 1924/25 р. зросла майже у два рази і на 87% перевищила довоєнну зарплату⁵⁴. Тільки у 1929 р. Радянська держава асигнувала на збільшення зарплати гірничим робітникам Донбасу 9,5 млн. крб. і на поліпшення техніки безпеки у вугільній промисловості — 12,5 млн. крб.⁵⁵

Поліпшились також житлові умови шахтарів. Тільки у 1926/27 р. Радянський уряд асигнував на житлове будівництво для гірників тресту «Донвугілля» 24 млн. крб. В одному тільки Щербинівському шахтоуправлінні для шахтарів було споруджено 489 будинків різного типу і 100 гуртожитків⁵⁶. У 1928/29 р. на житлове будівництво в Донбасі було асигновано 29 132 123 крб.⁵⁷ Замість бараків і землянок, в яких раніше жили робітники, ставали до ладу нові квартали.

Таким чином, у 1926—1929 рр. на Донбасі Комуністичною партією була проведена значна робота, спрямована на дальше піднесення вугільної промисловості.

В той період озброєна ленінським планом побудови соціалізму в СРСР КП(б) України, переборюючи величезні труднощі, провела на Донбасі велику роботу по боротьбі за економію державних коштів, по будівництву нових і реконструкції старих шахт. У процесі боротьби за будівництво нових і реконструкцію старих шахт партійні організа-

⁵⁰ Партархів Сталінського обкому КП України, ф. 232, оп. 232—2, од. зб. 246, арк. 25.

⁵¹ Газ. «Кочегарка» від 20 серпня 1929 р.

⁵² Газ. «Луганська правда» від 6 жовтня 1929 р.

⁵³ «Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР», стор. 270.

⁵⁴ В. Б о б р о в, Назв. праця, стор. 16—17.

⁵⁵ Газ. «Кочегарка» від 1 травня 1929 р.

⁵⁶ Партархів Сталінського обкому КП України, ф. 8, оп. 8—1, од. зб. 358, арк. 10.

⁵⁷ Т а м ж е, спр. 70, арк. 4.

ції Донбасу ліквідували плинність, створювали постійні кадри робітників-вугільників і виробничо-технічної інтелігенції, впроваджували механізацію на шахтах, а також розгортали масове соціалістичне змагання.

Важливою умовою дальшого піднесення вугільної промисловості була ізоляція і розгром партійними організаціями Донбасу троцькістів, правих опортуністів та інших антиленінських опозиційних елементів, які намагалися зірвати розвиток промисловості на Донбасі. Рішуче борючись проти антипартійних опозиційних груп, партійні організації Донбасу, як і вся КП(б) України, перебудовували форми і методи партійно-політичної роботи, підпорядковуючи її справі політичного виховання кожного комуніста і в цілому трудящих мас. Все це дало можливість піднести продуктивність праці і забезпечити значне зростання вуглевидобутку на Донбасі.

Донецький басейн під керівництвом Комуністичної партії, героїчними зусиллями шахтарів-донбасівців став найбільшою вугільно-металургійною базою нашої Батьківщини. Це відіграло важливу роль у боротьбі за успішне втілення в життя завдань індустріалізації країни.

С. М. КОРОЛІВСЬКИЙ

ДО ПИТАННЯ ПРО ПРЕДСТАВНИЦТВО УКРАЇНИ НА II ВСЕРОСІЙСЬКОМУ З'ІЗДІ РАД

Питання про українську делегацію на II Всеросійському з'їзді Рад, про її кількісний і особовий склад, позиції на з'їзді, питання про Ради, які вона представляла, — ці питання, незважаючи на їх важливість, ще й досі лишаються недослідженими. Вперше вони були порушені у другому томі «Історії громадянської війни в СРСР», що вийшов у 1943 р. На жаль, названі питання були висвітлені тоді дуже побіжно, із значними неточностями. Ось що писалося у цій книзі:

«З 83 делегатів, надісланих на II Всеросійський з'їзд від Рад України, 40 належали до більшовицької партії. Значна частина делегатів належала до українських дрібнобуржуазних партій. Виборці, що послали цих делегатів на з'їзд, дали їм твердий наказ захищати владу Рад.

З 40 Рад України, які були представлені на II з'їзді, тільки 5 висловилися за лозунг «Вся влада демократії» — під цим фальшивим прапором виступали тоді есеро-меншовицькі агенти буржуазії. Це були Ради, які давно втратили зв'язок з масами, не переобиралися з початку Лютневої революції. Таким був обласний комітет Рад Донецького басейну та Криворіжжя.

Він нічого спільного не мав з Радами Донбасу й Криворіжжя, які одностайно дали своїм делегатам на II з'їзд директиву боротися за владу Рад»¹.

Наведені абзаци не охоплюють усього кола питань, пов'язаного з цією проблемою. Подані тут цифри не відповідають документальним даним. Ці дані, до речі, давно вже виявлені й опубліковані радянськими археографами.

Ми вже не говоримо про інші неточності наведених рядків. У наказах делегатам II з'їзду Рад йшлося не про захист Радянської влади, а тільки про її проголошення, її встановлення. По-друге, таких застиглих, закріплених Рад, які не переобиралися б з початку Лютневої революції, на Україні у жовтні 1917 р. майже не було. Інша справа, що деякі з них і в результаті перевиборів залишилися у руках соціал-угодівців. Крім того, далеко не всі Ради виникли на Україні з початку Лютневої революції. Значна їх частина оформилася тільки через кілька тижнів і навіть місяців після повалення самодержавства. Зокрема, згаданий у цитованому тексті обласний виконавчий комітет Рад Донецького басейну та Криворіжжя був обраний на I обласному з'їзді Рад у травні 1917 р. і перебував у руках меншовиків та есерів і після його

¹ «История гражданской войны в СССР», т. 2, М., 1943, стор. 127—128.

перших перевиборів на II обласному з'їзді Рад у жовтні 1917 р.² Остаточо він був завойований більшовиками під час перевиборів на IV обласному з'їзді Рад наприкінці січня 1918 р.³

Проте наведені в «Історії громадянської війни в СРСР» дані були швидко підхоплені в українській радянській історіографії, незважаючи на їхню неточність, а подекуди й помилковість, продовжують міцно триматися в ній. Першим, хто скористався ними, був М. І. Супруненко. Поклавшись на авторитетність видання, він без належної перевірки ввів їх у свою книгу, видану до 30-річчя Радянської влади на Україні⁴.

З того часу минуло багато років, а помилкові відомості про українську делегацію на II Всеросійському з'їзді Рад з тими чи іншими варіаціями продовжують повторюватись в історичних працях. Особливо часто зустрічаються вони у працях, що вийшли у зв'язку з 40-річчям Української Радянської Соціалістичної Республіки. Без будь-яких змін, наприклад, наводить дані другого тома «Історії громадянської війни в СРСР» Б. М. Бабій⁵. Так само роблять у своїх брошурах В. Чунтулов⁶ та О. Б. Слуцький⁷. Є. М. Складенко, невідомо на підставі яких джерел, навіть твердить, що на II Всеросійському з'їзді Рад були присутні «представники понад 40 Рад України»⁸. Ю. Я. Білан пише, що у II Всеросійському з'їзді Рад «безпосередньо брали участь делегати 50 Рад України», і теж без посилань⁹.

Отже, суперечність неабияка, і їй треба зрештою покласти край. Не ставлячи перед собою завдання всебічно вичерпати тему, спробуємо дослідити тільки такі важливі питання: скільки і які саме Ради України мали своїх представників на з'їзді, скільки всього делегатів вони надіслали і, нарешті, якою була партійна приналежність і політична орієнтація делегатів Рад і самих Рад України на II Всеросійському з'їзді Рад.

В основу статті покладено переважно опубліковані матеріали і документи, зокрема збірники, присвячені II Всеросійському з'їздові Рад. Перший з них вийшов у 1928 р. і став тепер бібліографічною рідкістю¹⁰. Другий вийшов у 1957 р., але ще недостатньо використаний у науковій літературі¹¹. Збірники ці істотно різняться між собою. Перший має ту перевагу, що в ньому опубліковані зведені інформації «Правды» та інших газет про роботу з'їзду¹², персональні списки делегатів та деякі

² Н. Гончаренко, Советы Донбасса в 1917 году, Сталіно, 1957, стор. 31: «История гражданской войны в СССР», т. 2, М., 1943, стор. 125—126.

³ «Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, Сборник документов и материалов», т. 3, К., 1957, стор. 403—407.

⁴ М. Супруненко, Велика Жовтнева соціалістична революція на Україні, К., 1948, стор. 56.

⁵ Б. М. Бабій, Місцеві органи державної влади на Україні в 1917—1920 рр., К., 1956, стор. 46.

⁶ В. Чунтулов, Спільна боротьба російського і українського народів за перемогу Великого Жовтня, К., 1956, стор. 48.

⁷ О. Б. Слуцький, Встановлення влади Рад на Україні, К., 1957, стор. 30.

⁸ Є. М. Складенко, Робітничий клас України в боротьбі за владу Рад, К., 1957, стор. 31.

⁹ Ю. Я. Білан, Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції і встановлення Радянської влади на Україні, К., 1957, стор. 31.

¹⁰ Центральный архив, «Второй Всероссийский съезд Советов р. и с. д. Подготовил к печати К. Г. Котельников, под редакцией Я. А. Яковлева», М.—Л., 1928.

¹¹ «Второй Всероссийский съезд Советов рабочих и солдатских депутатов, Сборник документов. Под редакцией А. Ф. Бутенко и Д. А. Чугаева», М., 1957.

¹² Як відомо, стенограма з'їзду не велася, протоколів або будь-яких секретарських записів не знайдено, і тому єдиним джерелом, за яким можна відновити картину його засідань, є газетні звіти, частково спогади учасників і свідків (див. перший збірник, стор. X).

інші цінні документи, зв'язані із з'їздом, висвітлено ставлення місцевих Рад, представлених на з'їзді, до питання про характер майбутньої влади в країні. Важливою перевагою другого збірника є те, що в ньому вперше надруковано 40 анкет більшовицької фракції з'їзду (з них можна довідатись хоч вибірково про становище й діяльність місцевих Рад та про їхні позиції у питанні про характер і устрій влади у країні), повідомлення анкетної комісії про чисельний та партійний склад з'їзду та деякі інші важливі матеріали. При уважному поєднанні й зіставленні матеріалів двох збірників, незважаючи на ряд неточностей, які в них є і про які принагідно йтиметься, поставлені питання можна розв'язати більш-менш задовільно.

Розглянемо ці питання по порядку.

Кількість делегатів Рад України на II Всеросійському з'їзді Рад, їх особовий склад і партійну приналежність можна більш-менш повно встановити на підставі списків делегатів з'їзду, опублікованих у збірнику документів, виданому у 1928 р. (стор. 113—140). Один з цих списків — основний, загальний, зведений. Його склав упорядник збірника на основі різних списків делегатів та інших матеріалів, які склалися напередодні, під час і зразу ж після з'їзду і нині зберігаються у Центральному Державному архіві Жовтневої революції та соціалістичного будівництва СРСР¹³. Два інших списки — додаткові, вони складені на підставі особистих анкет делегатів III та IV Всеросійських з'їздів Рад, в яких дехто з них засвідчив факт своєї участі у II Всеросійському з'їзді Рад¹⁴.

У зазначених списках для нас важливими є три графи: 1) прізвище делегата, його ім'я та по батькові, 2) назва Ради, яку він представляв, 3) його партійність. У списках дуже багато неточностей і перекозів у написанні прізвищ делегатів, їх імен та по батькові. Часто замість Ради, яка обрала делегата на з'їзд, вказано лише географічний пункт, де вона знаходилась, і не визначено характеру самої Ради. Замість військового комітету, який обрав делегата на з'їзд, часто вказано — «Діюча армія». Іноді однойменні Ради не позначені повітом і губернією, в яких вони знаходилися, тому трудно встановити, про яку з них йде мова; чимало неясностей у визначенні партійної приналежності делегатів. Проте на підставі цих списків питання, яке ми ставимо, можна розв'язати.

Справді. Делегатів, що без сумніву представляють Ради України, в основному списку налічується 116 чол.¹⁵ Сюди ми не зараховуємо п'ятьох делегатів, про яких важко сказати напевне, які саме Ради вони представляли — України, чи інших районів Росії. Йдеться насамперед про двох делегатів, що представляли Звенигородську повітову Раду селянських депутатів¹⁶. Дуже можливо, що одна з них — повітова Рада Київської губернії, а друга — Московської (у Київській губернії був тоді Звенигородський повіт з центром у м. Звенигородці, а в Московській — повіт з центром у Звенигороді). Може навіть обидві Ради були розташовані в межах однієї з цих губерній. Але оскільки твердо встановити це немає можливості, ми вирішили зазначені Ради просто до рахунку не брати. Не беруться до рахунку також делегати Лебедянської повітової Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів¹⁷ та Корсунської районної Ради робітничих, солдатських і селян-

¹³ ЦДАЖР СРСР, ф. 1235, оп. 1.

¹⁴ Збірник видання 1928 р., стор. 141—143.

¹⁵ Згаданий збірник видання 1928 р., стор. 113—140.

¹⁶ Там же, стор. 129, 135.

¹⁷ Там же, стор. 129.

ських депутатів¹⁸, оскільки важко напевне вбачати тут Лебединську повітову Раду Харківської губернії і Корсунську Рад Канівського повіту Київської губернії. Говорити про наявність друкарських помилок немає достатніх підстав. А крім того, дуже можливо, що тут йдеться про Лебединську повітову Рад Тамбовської губернії й Корсунську повітову Рад Сибірської губернії. Не взята до уваги й Сімферопольська міська Рада робітничих і солдатських депутатів¹⁹, хоч відомо, що Сімферополь був губернським центром Таврійської губернії. Ця рада перебувала тоді поза межами України.

Якщо до 116 делегатів, що представляли Ради України на II Всеросійському з'їзді Рад, додати шість делегатів наступних двох з'їздів Рад — III та IV,— які в особистих анкетах делегатів цих з'їздів засвідчили свою участь і в II з'їзді Рад²⁰, на підставі цих даних виходить, що у складі українського представництва на II Всеросійському з'їзді Рад було щонайменше 122 делегати.

Треба мати на увазі, що деякі делегати українських Рад не увійшли до реєстраційних списків, хоч у газетних звітах того часу про з'їзд вони фігурують як представники певних українських Рад. До числа таких належать Розовський, що виступав на з'їзді «від імені представників Рад — Одеської, Барської, Новоград-Волинської та Краснопольської»; Власов (Глазов? — С. К.), «представник одного з районів вуглекопів» Донбасу²¹; Галла (Галлака? — С. К.), що виступав як «представник Української соціалістичної партії»²². Представник Старо-Костянтинівської Ради Волинської губернії більшовик Акімов не фігурує у жодному списку, але збереглася підписана ним анкета²³. Всі вони, безперечно, можуть бути включені до складу української делегації, і тоді її особовий склад налічуватиме щонайменше 126 чол.

Ця цифра на 43 делегати, або більш, ніж у півтора раза, переважає дані другого тома «Історії громадянської війни в СРСР». Отже, наведені підрахунки дають підстави внести у це питання істотний коректив.

Коректив цей міг би бути ще більшим, якби до наведених даних додати делегатів солдатських комітетів військових частин і з'єднань, що були тоді розташовані на Південно-Західному та Румунському фронтах. Але відомості про військових делегатів подані у збірниках документів настільки неясно, що точний підрахунок неможливий. Приблизний же облік дає підстави твердити, що представники вказаних фронтів становили не менш як 50—70 чол. Наприклад, з військових частин і з'єднань тільки Південно-Західного фронту, диференційовано вказаних у списку, прибуло на з'їзд близько 20 чол.²⁴, але всіх їх, звичайно, тільки дуже умовно можна зарахувати до складу української делегації на II Всеросійському з'їзді Рад.

Наводячи нові дані, ми не спиняємося на питаннях про те, хто з делегатів українських Рад мав ухвальний голос, а хто — дорадчий, хто залишив з'їзд, а хто був на ньому до кінця. Для вирішення цих питань поки що немає будь-яких відомостей. Із з'їзду разом з непримиренними, вороже настроєними до Радянської влади лідерами могли піти буквально одиниці.

Встановлене нами більше число делегатів від України на II Всеросійському з'їзді Рад має неабияке значення для висновків про вагу

¹⁸ Вказаний збірник документів 1928 р., стор. 135.

¹⁹ Там же, стор. 126.

²⁰ Там же, стор. 141—143.

²¹ Там же, стор. 14, 58, 111.

²² Там же, стор. 54, 111.

²³ Збірник видання 1957 р., стор. 350—351.

²⁴ Збірник видання 1928 р., стор. 113—140.

цього історичного з'їзду й для України. Одна справа, коли їх було, скажімо, шість, а інша — коли їх насправді було сто двадцять шість, тобто коли вони представляли широку мережу Рад України, всіх її основних, зокрема промислово розвинутих районів. Так, найбільш численну, досить компактну у партійному відношенні групу делегатів України становили представники Рад Донецько-Криворізької області, яка включала Катеринославську й Харківську губернії, Донецький та Криворізький басейни. Вона налічувала понад 50 чол. Участь у з'їзді великого представництва з України вибиває ґрунт з-під брехливих демагогічних тверджень українських буржуазних націоналістів про необов'язковість його рішень для українців, оскільки їх там, мовляв, «майже не було».

Представництво це було справді великим: із загального числа делегатів з'їзду (517—859 чол.)²⁵ 126 представляли Ради України. Таким чином, кожний шостий, а то навіть і п'ятий учасник з'їзду був представником українських Рад. Якщо зважити на те, що українців тоді було в складі всього населення країни 17%²⁶, можна з цілковитою підставою твердити, що трудящі України були представлені на II Всеросійському з'їзді Рад у повній відповідності до існуючої тоді пропорції населення і що рішення з'їзду, у прийнятті яких брало жваву участь так багато делегатів українських Рад, виражали волю і трудового народу України.

За партійною приналежністю, як видно з матеріалів збірника, виданого у 1928 р. (стор. 113—143), делегати українських Рад на II Всеросійському з'їзді Рад поділялися так: більшовиків—57, лівих есерів—21, меншовиків-інтернаціоналістів—13, есерів центра—4, національних соціал-демократів (УСДРП)—5, національних соціалістів (УПСР)—5, есерів—4, об'єднаних соціал-демократів інтернаціоналістів—3, єврейських соціал-демократів—2, меншовиків-оборонців—1, меншовиків—1, безпартійних—1, не визначених—9, разом 126 чол. Отже, партійна строкатість делегатів з України неймовірна—13 різних груп.

Об'єднуючи ці групи за їх політичною спорідненістю, можна визначити в складі української делегації такі угруповання: більшовиків—57, лівих есерів, які в той час здебільшого йшли разом з більшовиками,—21, меншовиків різних мастей—18, українських дрібнобуржуазних націоналістів—10, есерів та есерів центра—8, єврейських націоналістів—2, безпартійних—1, не визначених—9.

Наведені підрахунки навряд чи можна вважати точними. Частина делегатів не засвідчила своєї партійної приналежності, інші свавільно приписали себе до найбільш популярних тоді у Петрограді і на з'їзді більшовиків або до лівих есерів. Значна частина делегатів, потрапивши до революційного Петрограда у жовтневі дні, посоромилася виявити свою приналежність до повністю скомпрометованих уже в той час поміркованих політичних партій, а іноді широко хитнулась ліворуч. Цим пояснюється те, що ряд партійних угруповань на з'їзді, які спершу заявили про своє існування, пізніше зникли (анархісти, бундівці, тощо). А бували й такі випадки, коли один і той же делегат в анкеті визначав

²⁵ Тут наводяться найменша та найбільша кількості делегатів з'їзду, що зустрічаються у джерелах. Перше число наводили тодішні газети у дні роботи з'їзду, його взято з таблиці, поданої на стор. 171 збірника документів, виданого у 1928 р. Друге виведене автором статті шляхом об'єднання даних всіх списків делегатів—основного і додаткових, надрукованих у цьому ж збірнику, стор. 113—143.

²⁶ В. І. Ленін, Твори, т. 25, стор. 78.

себе, наприклад, як анархіст²⁷, а в реєстраційному списку — як безпартійний²⁸.

І все ж наведені дані дають певне загальне уявлення про партійний склад української делегації на II Всеросійському з'їзді Рад. З них з усією переконливістю видно, що провідною, найчисленнішою групою серед делегатів Рад України були більшовики. Їх було 57, а не 40, як сказано у другому томі «Історії громадянської війни в СРСР» та в інших працях, про які говорилося вище. Цікавими є й інші дані, зокрема кількісний склад лівих есерів, меншовиків-інтернаціоналістів та українських дрібнобуржуазних націоналістів, які і на з'їзді намагалися обстоювати свою націоналістичну програму.

Що ж до питання про кількість Рад України, представлених на з'їзді, то її встановити теж дуже важко. У збірнику, виданому у 1928 р., про деякі Ради пишеться так, що важко визначити, про Раду якої місцевості йдеться. Крім того, делегатів інколи надсилали не тільки Ради, а й інші організації²⁹. Деяка частина Рад не потрапила до жодних списків і фігурує лише у газетних звігах або в інших матеріалах³⁰.

Але при пильному зіставленні різних матеріалів можна дійти висновку, що на II Всеросійському з'їзді Рад були представники не менш як 69 Рад України: з них 63 Ради входять у перелік Рад основного списку³¹, три Ради фігурують у додаткових списках³² і три Ради згадуються у газетних інформаціях про з'їзд³³.

Отже, у питання про кількість українських Рад, представлених на з'їзді, теж вноситься істотний коректив, бо 63 Ради — це все ж таки не 40. Дотепер відома цифра зростає більш як на 70%, що, звичайно, має неабияке значення.

Позицію представлених на з'їзді українських Рад у питанні про владу у країні можна з'ясувати тільки на основі даних анкети більшовицької фракції з'їзду, заповненої делегатами, та зведених даних, складених за цією анкетною під час з'їзду і частково на підставі виступів делегатів на самому з'їзді.

В анкеті є такий пункт: «Офіційне ставлення Ради до питання про владу. Підкресліть одну з формул». І далі йдуть такі формули: «Вся влада Радам. Вся влада демократії. Влада коаліційна без кадетів. Коаліційна влада»³⁴. Делегати з'їзду заповнювали цей важливий пункт здебільшого правдиво й точно, відповідно до вимог анкети, підкреслюючи одну з формул. Але часто «офіційне ставлення Ради до питання про владу» не вкладалося у жодну з перелічених формул, і тоді в анкеті з'являлися власні відповіді делегатів, написані від руки.

Так, наприклад, делегат Олександрівської повітової Ради Катеринославської губернії, визначаючи ставлення своєї Ради до питання про владу, підкреслив першу і останню формули, тобто «Вся влада Радам» і «Коаліційна влада», додавши від себе в дужках: «Рада розкололась на два табори. Більшість — першого, влада Радам»³⁵. Делегат Берестово-Кальміуської підрайонної Ради робітничих депутатів у Донбасі до слів «Вся влада Радам» додав «Усі вимагають»³⁶. Делегат Київської Ради робітничих депутатів до формули «Вся влада Радам» до-

²⁷ Згаданий збірник видання 1957 р., стор. 229.

²⁸ Згаданий збірник видання 1928 р., стор. 121.

²⁹ Там же, стор. 149, 152 та ін.

³⁰ Там же, стор. 114, 160 та ін.

³¹ Там же, стор. 144—152.

³² Там же, стор. 141—143.

³³ Там же, стор. 114, 160.

³⁴ Згаданий збірник видання 1957 р., стор. 229.

³⁵ Там же, стор. 230.

³⁶ Там же, стор. 241.

писав слова: «Так, вся»³⁷, а делегат окружної Київської Ради солдатських депутатів до тієї ж формули додав: «Обов'язково за наказом»³⁸. Делегат Рутченківської районної Ради робітничих депутатів у Донбасі не тільки підкреслив формулу «Вся влада Радам», а й повторно дописав від себе слово: «Радам»³⁹. Депутат Єнакіївської Ради робітничих та солдатських депутатів, підкресливши формули «Вся влада Радам» і «Вся влада демократії», на підтвердження такої позиції Ради приписав: «Додаю наказ нашої Ради»⁴⁰.

Деякі делегати з'їзду наводили в анкетах навіть дані про кількість голосів, якою була підтримана під час обговорення в їхній Раді та чи інша формула. Делегат Могилів-Подільської повітової Ради робітничих та солдатських депутатів свідчив, що за формулу «Вся влада Радам» в його Раді було подано 41 голос, а за формулу «Влада коаліційна без кадетів» — 52 голоси⁴¹. Делегат Чугуївської Ради робітничих, солдатських та селянських депутатів повідомив, що в їхній Раді під час обговорення цього питання за владу Рад голосувало 37 членів, за владу демократії — 2 члени (меншовик-інтернаціоналіст та есер), за владу коаліційну без кадетів ніхто не голосував і за коаліційну владу голосували юнкери (у Чугуєві тоді містилося юнкерське училище) та соціалісти-революціонери у кількості 31 чол.⁴²

Була, між іншим, і така Рада, яка дала право своїм представникам на з'їзді самим визначити її позицію у цьому важливому питанні. В анкеті делегата Кальміуської підрайонної Ради робітничих депутатів у відповідній графі написано, що вирішення цього питання віддається на розсуд делегатів, надісланих Радою⁴³.

Ось чому позиція Рад України, представлених на II Всеросійському з'їзді Рад, не може бути вкладена у дотепер відомі дві формули: «Вся влада Радам» і «Вся влада демократії»⁴⁴. Формули ці значно різноманітніші, і ставлення до них Рад України, представлених на з'їзді, визначається приблизно так. З 69 Рад України, представлених на з'їзді, переважна більшість — 43 — висловилися за лозунг «Вся влада Радам»⁴⁵. Решта розподілилися так: 7 обстоювали лозунг «Вся влада демократії»; 5 — «владу Рад» і «владу демократії»; 1 — «владу Рад» і «коаліційну владу»; 1 — «владу Рад» і «владу коаліційну, але без кадетів»; 1 — водночас «владу Рад», «владу демократії» і «коаліційну владу»; 4 — «владу коаліційну», причому деякі з них висували застереження, що коаліція ця мала бути без кадетів; 1 — як зазначалося, віддала це питання на розсуд делегатів, надісланих Радою⁴⁶. Нарешті, про три Ради (Бердянську, Таврійської губернії; Куп'янську, Харківської губернії, та Почепську, Чернігівської губернії) відомо тільки, що вони були представлені на з'їзді «лівими» есерами, і дуже можливо, що, як і більшість тодішніх «лівих» есерів, їхні делегати голосували за владу Рад⁴⁷. Про дві інші Ради (Барську, Подільської губернії, та Краснопольську, Волинської губернії) відомо, що їх представник, виступаючи на з'їзді, заперечував проти встановлення влади Рад, але

³⁷ Згаданий збірник видання 1957 р., стор. 280.

³⁸ Там же, стор. 282.

³⁹ Там же, стор. 338.

⁴⁰ Там же, стор. 271.

⁴¹ Там же, стор. 296.

⁴² Там же, стор. 364.

⁴³ Там же, стор. 278.

⁴⁴ «История гражданской войны в СССР», т. 2, 1943, стор. 127—128.

⁴⁵ Згаданий збірник видання 1957 р., стор. 229—368 і 386—397.

⁴⁶ Там же.

⁴⁷ Згаданий збірник видання 1928 р., стор. 141—143.

що саме він пропонував — не ясно⁴⁸. Неясною лишається також позиція у цьому питанні лише один раз згадуваної у збірнику документів «Ради військових, робітничих та селянських депутатів міста Очакова та його району», анкета якої зберігається серед заповнених анкет провінціального відділу ЦВК Рад першого скликання⁴⁹.

Одночасна підтримка Радами кількох, іноді зовсім протилежних лозунгів щодо влади у країні свідчить, що під час обговорення цього питання на місцях голоси розійшлися і делегатам з'їзду Рад було додано іноді водночас підтримувати два-три лозунги.

Розглядаючи це питання, треба також мати на увазі, що у діловодстві з'їзду було чимало неточностей. Так, у анкеті представників Єнакіївської Ради пишеться, що Рада висловлювалася одночасно за два лозунги: «За владу Рад» і «За владу демократії»⁵⁰, а у відомостях, складених на основі цієї ж анкети, записано, що ця Рада обстоювала нібито тільки лозунг «Вся влада Радам»⁵¹. В анкеті Кальміуської підрайонної Ради, відзначається, що вона вирішення цього питання віддавала на розсуд своїх делегатів на з'їзді⁵², а у згаданих відомостях, складених на її підставі, вказується, що ця Рада теж нібито обстоювала лозунг «Вся влада Радам»⁵³.

Якщо у наведених прикладах, можливо, трапилася звичайна технічна помилка, то з деякими великими Радами України, такими, як Харківська Рада робітничих та солдатських депутатів, Одеська Рада робітничих депутатів, Київська окружна Рада солдатських депутатів, справа була складніша. Вони, зокрема останні дві, як відомо, і напередодні II Всеросійського з'їзду Рад, і довгий час після нього уперто відхиляли резолюції більшовиків про владу Рад, а в анкетах більшовицької фракції і у відомостях, складених на їх основі, виступають як послідовні прибічники влади Рад⁵⁴.

І все ж, незважаючи на неточності й неясності, які, на жаль, є в матеріалах з'їзду і які часом дуже важко або й зовсім неможливо розплутати й з'ясувати, безперечним є одне: переважна більшість українських Рад, які надіслали своїх делегатів на II Всеросійський з'їзд Рад, і їх делегати на самому з'їзді голосували за владу Рад. Ясно також, що значна частина делегатів, які прибули на з'їзд водночас з кількома формулами влади, опинившись перед необхідністю швидко, рішуче й остаточно вибрати одну з них, в обстановці швидкої й глибокої поляризації сил, яка тоді відбувалася у країні і особливо в серці соціалістичної революції — Петрограді, без сумніву висловилися за владу Рад.

Обстановка була тоді така, що немало рядових членів меншовицької та есерівської партій, не говорячи вже про безпартійних делегатів з'їзду, піддалися загальному революційному настроєві, відвернулися від своїх лідерів, відмовилися піти з ними із з'їзду, хитнулися у бік більшовиків і голосували разом з ними.

З цього погляду цікавою була й позиція делегатів, що належали до українських дрібнобуржуазних націоналістичних партій — есерів та есдеків. Усього їх було на з'їзді десять: п'ять есерів і п'ять есдеків⁵⁵.

⁴⁸ Згаданий збірник видання 1928 р., стор. 14.

⁴⁹ Там же, стор. 160.

⁵⁰ Згаданий збірник видання 1957 р., стор. 271.

⁵¹ Там же, стор. 389.

⁵² Там же, стор. 278.

⁵³ Там же, стор. 390.

⁵⁴ Там же, стор. 282, 319, 360.

⁵⁵ Згаданий збірник видання 1928 р., стор. 113—140.

Прибули вони як делегати Всеукраїнської Ради робітничих депутатів — націоналістичної організації, створеної Українською Центральною радою на сфальсифікованому нею Всеукраїнському так званому «робітничому з'їзді» у липні 1917 р.⁵⁶ та по одному-два від деяких Рад робітничих, солдатських та селянських депутатів (Катеринославської, Київської, Полтавської, Харківської)⁵⁷. Тримали вони себе на з'їзді досить галасливо: створили окрему фракцію, скориставшись із співчутливого ставлення з'їзду до них як до «представників пригнобленої нації», часто виступали у різних питаннях, ставили ті чи інші вимоги. Делегат обласної Ради робітничих та солдатських депутатів Південно-Західного краю, «представник української соціалістичної партії», П. І. Кулініченко просив з'їзд «допустити її представника до президії», і цю пропозицію було прийнято⁵⁸. Делегат Київської окружної Ради солдатських депутатів «український соціаліст» Галла (Є. І. Галака)⁵⁹ «від імені української соціалістичної партії» вимагав, щоб у першій же деклярації з'їзду, в якій повідомлялося про початок його роботи, взяттям влади й про основні пункти програми нової Радянської влади⁶⁰, «згадувалось би й про автономію України». Він тут же ультимативно додав, що «тільки за цієї умови вся Україна підтримуватиме уряд Рад»⁶¹. Прийняття тексту відозви-деклярації з'їзду у редакції, написаній В. І. Леніним⁶² і виголошеній А. В. Луначарським⁶³, свідчить, що вимога українських націоналістів була відхилена. Деклярація гарантувала право на самовизначення всім націям, що населяли Росію, не виділяючи жодної з них. Як поводити себе українські націоналісти під час голосування цього історичного документа, за відсутності належних даних важко сказати. Дуже можливо, що вони були серед тих дванадцяти делегатів, які утримались⁶⁴.

З матеріалів з'їзду відомо, що згадуваний вище «український соціаліст» П. І. Кулініченко виступав також у дебатах на доповіді В. І. Леніна про мир та про землю. У питанні про мир він «від імені Ради військових українських організацій» привітав ленінське звернення з'їзду про мир⁶⁵. Виступивши під час обговорення питання про землю, він передав з'їздові привітання Всеукраїнської військової Ради. «Своє привітальне слово,— писала газета «Правда»,— він закінчив українською мовою», викликавши бурхливі оплески делегатів з'їзду⁶⁶.

Видно по всьому, що рядові українські дрібнобуржуазні націоналісти, потрапивши у революційне оточення, не могли протистояти більшовикам і з ряду питань голосували разом з ними. А в кінці з'їзду вони навіть ввели трьох своїх членів фракції до складу ЦВК Рад другого скликання⁶⁷.

На жаль, широко й конкретно показати участь усіх делегатів українських Рад у роботі II Всеросійського з'їзду Рад поки що немає можливості через відсутність належних матеріалів. Відомо тільки, що вони активно виступали, гаряче підтримували В. І. Леніна й більшовиків,

⁵⁶ «Про Центральну раду і Раду Народних Міністрів», К., 1918 р., стор. 17.

⁵⁷ Згаданий збірник видання 1928 р., стор. 117, 118, 123, 126, 130, 136.

⁵⁸ Там же, стор. 3, 33.

⁵⁹ Там же, стор. 118.

⁶⁰ Там же, стор. 53—54.

⁶¹ Там же, стор. 54.

⁶² В. І. Ленін, Твори, т. 26, стор. 211—212.

⁶³ Збірник видання 1928 р., стор. 52.

⁶⁴ Там же, стор. 55.

⁶⁵ Там же, стор. 17.

⁶⁶ Там же, стор. 25.

⁶⁷ Там же, стор. 92.

дружно голосували за перші історичні декрети Радянської влади. Відомо, наприклад, що Власов, «представник одного з районів вуглекопів» Донбасу, застерігав з'їзд від можливих ускладнень у цьому важливому районі країни. «Потрібні швидкі заходи,— говорив він,— а то буде погано. З'їздові треба звернути серйозну увагу на те, щоб Каледін не відрізав Північ»⁶⁸. Відомо також, наприклад, що делегат Ровенської Ради лівий есер Базарний, виступаючи в обговоренні доповіді В. І. Леніна про мир, говорив: «Мені моя Рада доручила добиватись перемир'я на всіх фронтах і справедливого демократичного миру. Всі солдати, які сидять в окопах, які сидять у тилу,— всі солдати не тільки Росії, а й у всіх інших воюючих країнах голосуватимуть за цю пропозицію, як буду голосувати і я»⁶⁹.

Делегати українських Рад одностайно обрали до складу ЦВК Рад другого скликання більше десяти чоловік більшовиків, у тому числі Г. І. Петровського, М. К. Муранова, К. Є. Ворошилова, П. І. Старостіна та ін.⁷⁰

Таким чином, можна зробити висновок, що трудящі України мали широке представництво на II Всеросійському з'їзді Рад, що цей з'їзд був і їхнім з'їздом. Вони горді з того, що їхні представники брали активну участь в історичному з'їзді Рад, який проголосив перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції.

⁶⁸ Згаданий збірник видання 1928 р., стор. 14.

⁶⁹ Там же, стор. 21.

⁷⁰ Там же, стор. 90—91; 175—176.

РОЗШАРУВАННЯ І ПОЧАТОК РОЗКЛАДУ СЕЛЯНСТВА НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

За останні роки радянська історична література збагатилася працями, в яких висвітлюється розшарування і розклад селянства у першій половині ХІХ ст. на Україні. До них належать, зокрема, праці І. О. Гуржія¹, В. П. Теплицького² і Ю. О. Курносова³. Дослідники внесли чимало цінного в розробку згаданих питань. Вони показали, що сільські багатії часто, крім наділу, одержуваного від поміщика, використовували наділи збіднілих селян, що, не маючи власної робочої худоби, піші господарства змушені були звертатись по допомогу до тяглих, що сотні тисяч піших, городників і бобилів жили в основному із заробітків під час збирання хліба, що селяни-бідняки були одним з основних джерел (точніше — основним джерелом) формування кадрів найманих робітників у сільському господарстві.

Однак згадані автори виходили з того, що протягом першої половини ХІХ ст. селян на Україні наділяли землею відповідно до наявності у них робочої худоби. Критерієм розшарування і розкладу селянства на Правобережжі вони брали тільки розподіл селян на тяглих, піших, городників і бобилів, а основним показником для дослідження цих явищ вважали цифри, що їх було взято В. І. Семевським та І. І. Ігнатович з бібіковських інвентарних виписок.

У ХVІІІ ст. піші селянські двори користувались значно меншим (звичайно вдвічі), ніж тяглі, польовим наділом. Якщо у пішому господарстві зростала кількість робочих рук і з'являлась робоча худоба, то чи з ініціативи селянина і згоди поміщика, чи з ініціативи останнього піший двір ставав тяглим; якщо тягле господарство втрачало робочу худобу, воно перетворювалося на піше з половиною проти попереднього наділом.

У першій половині ХІХ ст. на відміну від попередніх часів швидко зникала колишня відповідність між кількістю робочої худоби у селянина і розмірами його земельного наділу. Дедалі рідше траплялись випадки перетворення пішого господарства на тягле і частіше — коли тяглий двір ставав пішим, а піший — городнім. У першій половині

¹ І. Гуржій, Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст., К., 1954.

² В. П. Теплицький, Розклад і криза кріпосного господарства на Україні, «Наукові записки Інституту економіки АН УРСР», 1954, № 2, стор. 171—220.

³ Ю. О. Курносов, Криза кріпосного господарства на Правобережній Україні, «Український історичний журнал», 1959, № 3, стор. 46—61.

XIX ст. майже у кожному селі на Правобережжі більша або менша кількість піших володіла робочою худобою і лишалася з «пішими» наділами. Поодинокі піші двори мали більше робочої худоби, ніж тяглі; зустрічались городні двори, що мали робочу худобу і тримали наймитів. У 50-і роки і раніше сотні поміщиків Правобережжя вимагали тяглої панщини від піших селянських господарств, що мали робочу худобу⁴.

Зважаючи на ці обставини, можна зробити висновок, що принаймні у 30—50-х роках тяглі, піші і городні селянські двори були скоріш категоріями юридичними, ніж економічними, що головним критерієм розшарування селянства у той період слід вважати кількість робочої худоби у селянському дворі, а не поділ дворів на тяглі, піші та ін.

Автор статті ставить своїм завданням дослідити розшарування кріпосного селянства Правобережної України у першій половині XIX ст. на підставі даних про кількість селянської робочої худоби, взятих з 231 інвентаря поміщицьких маєтків Київської, Подільської і Волинської губерній.

Найцінніший матеріал для характеристики розшарування селянства у досліджуваний період може дати порівняльний аналіз інвентарів одних і тих же маєтків за різні роки.

По с. Шереметці, Вінницького повіту, Подільської губернії, збереглися інвентарі за 1792, 1809 і (разом з с. Людвинівкою) 1845 рр. Порівняння перших двох інвентарів показує, що з 1792 до 1809 р. кількість селянських дворів зросла з 47 до 54, а загальна кількість робочої худоби у селян — з 58 до 96. Кількість бідняцьких господарств, вважаючи такими і ті, що не мали або володіли однією головою робочої худоби, зменшилася з 27 до 22. Кількість середняцьких господарств, що мали по дві голови робочої худоби, зросла з 12 до 17, а число заможних селян, що мали по три і більше голів робочої худоби, зросло з 8 до 15. Бідноті у 1792 р. належало 12% усієї кількості робочої худоби, а в 1809 р. — 2%, середнякам — відповідно 41 і 35%, заможним — 47% і 63%. У 1792 р. максимальна кількість робочої худоби у господарстві дорівнювала чотирьом головам. Таку кількість худоби мали три господарства. У 1809 р. по чотири голови робочої худоби мали сім господарств, один двір мав п'ять голів, а два двори по шість голів. На одне бідняцьке господарство у 1792 р. припадало близько 0,3 голови робочої худоби, у 1809 р. — 0,1; на одне заможне господарство — відповідно 3,4 і 4,4.

Отже, при певному зменшенні кількості бідняків у с. Шереметці зменшилася і їх питома вага у володінні робочою худобою. При зростанні кількості середняків їх питома вага у господарському балансі села зменшилася, кількість заможних господарств та їх забезпеченість робочою худобою значно зросла⁵.

Аналіз інвентарів сусіднього з Шереметкою с. Людвинівки за ті ж роки дає таку картину. Кількість дворів зросла з 20 до 22, а кількість робочої худоби — з 21 голови до 41. Кількість бідноти зменшилася з дванадцяти до дев'яти дворів, кількість середняків зросла з п'яти до шести, а кількість заможних — з трьох до семи дворів. У бідноті у

⁴ Центральний державний історичний архів УРСР у Києві (далі — ЦДІА УРСР), ф. 49, оп. 1, спр. 617, 642, 2171, 2193, 2194, 2198, 2805, 2807; Державна публічна бібліотека УРСР (далі — ДПБ УРСР), VI, № 301, 303—306, 398—446, 506—557, 569, 620—622, 628—631, 632—636, 637—741, 995—998; ф. 442, оп. 457, спр. 42; оп. 452, спр. 82; Державний архів Київської області (далі — ДАКО), ф. 11, оп. 1, ч. 3, спр. 16; Державний архів Хмельницької області (далі — ДАХМО), ф. 225, оп. 1, спр. 524, 595, 596; ф. 241, спр. 941, 943.

⁵ ДАХМО, ф. 225, оп. 1, спр. 524.

1792 р. було 5% загальної кількості робочої худоби села, у 1809 р. біднота зовсім її не мала, середняки володіли відповідно 48 і 29%, заможні — 47 і 71% загальної кількості робочої худоби. Максимальна кількість робочої худоби у селянському дворі дорівнювала у 1792 р. чотирьом головам (таку кількість мав лише один двір), у 1809 р. по чотири голови робочої худоби мали вже п'ять дворів, один двір мав шість голів. На одне заможне господарство у 1792 р. припадало в середньому 3,3 голови, в 1709 р. — 4,1 голови.

Картина економічного становища згаданих сіл протягом одного й того ж періоду свідчить, що на базі зростання продуктивних сил відбувалось досить швидко збагачення селянської верхівки. Аналіз поділу селян на розряди вносить цікаву поправку до цієї картини: у 1792 р. у с. Людвинівці був один паровий, чотири поединки, одинадцять піших, чотири городники, а в 1809 р. — один паровий, сім поединків, сім піших, один городник і шість комірників. Іншими словами, у с. Людвинівці з'явилася категорія селян (комірники), що не мали ні хати, ні садиби і становили 27% усієї кількості селянських сімей. Загальна кількість дворів, позбавлених польового наділу, зросла з чотирьох до семи, а тих, що мали наділ, зменшилася з 16 до 15. Отже, розшарування селян у с. Людвинівці було виразніше, ніж у с. Шереметці.

Інакше проходив процес розшарування у с. Юзвині, Вінницького повіту. Тут за час з 1798 до 1810 р. кількість бідноти зросла з 58 до 67%, кількість середняків зменшилась з 33 до 27%, а кількість заможних — з 9 до 6%. Частка заможних у загальній кількості робочої худоби села зросла з 27,6 до 31,2%. На одне заможне господарство припадало у 1798 р. 3,5 голови робочої худоби, а у 1810 р. — 4,7. Дворів у 1798 р. було: 9 парових, 23 поединкових, 34 піших, а в 1810 р. — 11 парових, 17 поединкових, 31 піший, чотири халупники і один комірник⁶.

Отже, тут розшарування селян відбувалось в його класичному вигляді: збільшилась кількість бідняків, зменшилась кількість середняків, а верхівка села ще більш збагатилася.

По селах Суботівці, Дорошівці, Іванівці і Петрашівці, Ямпільського повіту, збереглися інвентарі за 1798 і 1812 рр. У цих селах кількість бідноти зменшилась, кількість середняків і заможних селян зросла (бідняків у чотирьох селах було разом 174, а стало 136; середняків було 84, стало — 130, заможних — 50 і 58). Частка бідноти у загальній кількості робочої худоби зменшилася, а частка середняків зросла з 169 до 260 голів, у заможних — з 246 до 297. На одне бідняцьке господарство припадало у 1798 р. 0,2 голови робочої худоби, у 1812 р. — 0,09, на одне заможне господарство відповідно — 4,9 і 5,1⁷.

Отже, в цих селах при зменшенні кількості бідняків зменшувалась і їх частка у загальній кількості робочої худоби села, зростала кількість середняків і заможних селян, а також кількість зосередженої у їхніх руках робочої худоби і забезпеченість худобою кожного заможного селянина.

Дані інвентарів цих сіл про поділ селян на ґрунтових і безґрунтових такі: кількість перших зменшилася з 291 до 289, кількість других зросла з 17 до 24. Взяті окремо, ці дані могли бути підставою лише для твердження про зубожіння селян. У поєднанні з наведеними даними про забезпеченість селян робочою худобою вони характеризують більш складний процес розшарування, що протікав на базі розвитку продуктивних сил, зв'язаного з розширенням ринку.

⁶ ЦДІА УРСР, ф. 49, оп. 2, спр. 525; ДАХМО, ф. 225, оп. 1, спр. 595.

⁷ ДАХМО, ф. 225, оп. 1, спр. 512.

Водночас у с. Михайлівці, того ж повіту, розшарування відбувалося зовсім інакше. Тут кількість бідняцьких господарств зросла з 34 до 50, середняків — з 22 до 26, а заможних — зменшилася з 24 до 23. Частка заможних селян у загальній кількості робочої худоби села зросла з 65 до 68%. На одне бідняцьке господарство припадало в середньому у 1798 р. 0,3 голови робочої худоби, а в 1812 р. — 0,2; на одне заможне господарство — відповідно 4,3 і 5,3 голови.

Ці зміни, слід гадати, зумовлювалися законами конкуренції, які діяли у зв'язку з розширенням ринку і мертвою силою кріпосництва, яке обмежувало нагромадження капіталу у руках селянської верхівки.

Як свідчать інвентарі за 1815 і 1831 рр., у с. Комарівці, Гайсинського повіту, за 16 років кількість дворів не змінилася, а кількість робочої худоби зменшилася з 112 до 82 голів. Кількість бідняків зросла з 9 до 19, кількість середняків зменшилася з 7 до 4, а заможних — з 21 до 14. Частка бідноти у загальній кількості робочої худоби села дорівнювала у 1815 р. 7,1, у 1831 р. — 9,7%, частка середняків — відповідно 12,5 і 9,8%, заможних — 80,4 і 80,5%, у тому числі найзаможніших, що мали 6 і більше голів робочої худоби, зросла з 24,1 до 40,2%⁸. Отже, у с. Комарівці розшарування теж відбувалося за класичним зразком.

У с. Чаусовому, Балтського повіту, у 1809 р. було 48 дворів і 49 голів робочої худоби, у 1840 р. — 51 двір і 63 голови робочої худоби. Кількість бідноти за 31 рік зросла з 56,2 до 62,7%, кількість середняків зменшилася з 35,4 до 25,5%, а кількість заможних зросла з 8,4 до 11,8%. У 1809 р. бідні господарства на селі зовсім не мали робочої худоби, а в 1840 р. у руках бідноти було близько 6% усієї її кількості. Частка середняків у господарському балансі села зменшилася з 69,4 до 38,8%, частка заможних збільшилася з 30,6 до 55,2%. У 1809 р. було 3 парових, 18 поєдинків, 23 піших, 2 халупники, 2 комірники, у 1840 р. — 2 парових, 17 поєдинків, 27 піших, 4 халупники і 1 комірник⁹. Отже, розшарування і в с. Чаусовому відбувалося у «класичній» формі.

Якщо порівняти інвентарі сіл Шереметки і Людвинівки за 1809 і 1845 рр., то побачимо, що у 1809 р. тут було разом 76 дворів і 137 голів робочої худоби, у 1845 р. — 132 двори і 188 голів робочої худоби. Кількість бідноти зросла з 40,7 до 56,1%, кількість середняків зменшилася з 30,3 до 25%, а кількість заможних — з 29 до 18,9%. Частка бідноти у загальній кількості робочої худоби села дорівнювала у 1809 р. 1,5%, а в 1845 р. у жодного бідняка не було робочої худоби. Частка середняків збільшилася з 33,5 до 35%, частка заможних залишилася на попередньому рівні (65%). Найзаможніша верхівка мала у 1809 р. 13,1% усієї кількості робочої худоби села, а в 1845 р. — 45,9%. У 1809 р. господарств, що мали по 6 голів робочої худоби, було 3, у 1845 р. — 7 і три господарства мали по вісім голів робочої худоби¹⁰. Отже, і в даному разі розшарування набуло виразних «класичних» форм.

По с. Юшківцях, Липовецького повіту, Київської губернії, маємо інвентарі за 1851 і 1860 рр. За 9 років кількість ревільських душ зросла з 642 до 692 (на 7,8%), кількість дворів — на 6,8%, а кількість робочої худоби зменшилась на 19,6%. Кількість бідняцьких дворів зросла з 60,2 до 61,8%, кількість середняцьких — з 13,1 до 19,1%, а кількість заможних господарств зменшилась з 26,7 до 19,1%. Частка бідноти у загальній кількості робочої худоби села дорівнювала у 1851 р.

⁸ ДАХМО, ф. 225, оп. 1, спр. 589; ДПБ АН УРСР, Відділ рукописів, VI, № 941—942.

⁹ ЦДІА УРСР, ф. 49, оп. 1, спр. 2194.

¹⁰ ДАХМО, ф. 225, оп. 1, спр. 524; ф. 241, спр. 92.

2,9%, а в 1860 р.— 3,5%, частка середняків — відповідно 12,9 і 25,1%, частка заможних — 84,2 і 71,4%, у тому числі найзаможніших — 54,3 і 33,1%. У середньому на двір припадало у 1851 р. 2 голови робочої худоби, у 1860 р.— 1,5. Але співвідношення максимальної кількості робочої худоби у найзаможнішому дворі до середньої її кількості дорівнювало у 1851 р. 12,5:1, а в 1860 р.— 17,3:1. У 1851 р. було 16 тяглих, 59 напівтяглих (або поєдинків), 104 піших, 6 городників і 6 комірників, у 1860 р.— 9 тяглих, 44 напівтяглих, 124 піших, 11 городників і 17 комірників. Отже, при зростанні кількості дворів на 6,8% кількість найбіднішої частини — городників і комірників — зросла на 133,3%.

Простеживши долю кожного двору с. Юшківців, ми встановили, що за час з 1851 до 1860 р. 65 господарств трохи зміцніли, 95 збідніли і 19 лишилися незмінними. Отже, у с. Юшківцях мало місце зростання кількості бідноти і збагачення найзаможнішої верхівки села при зменшенні її кількості. Це — розшарування села на базі його зuboжіння. Водночас тут спостерігалася збільшення кількості середняків і зосереджені в їх руках робочої худоби. Перше відбувалося за рахунок зменшення кількості заможних і найзаможніших селян, що було, мабуть, не стільки наслідком розшарування в умовах товарного господарства, скільки безпосереднім наслідком кріпосництва.

Ми далекі від того, щоб на основі наведених поодиноких фактів (кількість яких, щоправда, можна було збільшити) зробити будь-які загальні висновки для характеристики процесу розшарування селянства на Правобережній Україні у першій половині XIX ст. Але, на нашу думку, ці факти дозволяють зробити дуже наближену робочу гіпотезу для дослідження розшарування. Ця робоча гіпотеза полягає у тому, що в умовах розкладу феодально-кріпосницької системи, коли процес втягнення господарств поміщицьких селян у товарно-грошові відносини тільки розпочався, коли не всі і, мабуть, навіть не більшість поміщицьких селян уже стали товаровиробниками¹¹, коли добробут селян залежав не стільки безпосередньо від ринкової кон'юнктури, скільки від волі, потреб і примх поміщиків, коли попит на світовому і внутрішньому ринку на продукти поміщицького господарства змінювався і в залежності від цього посилювався або слабшав економічний наступ поміщиків на селян (обезземелювання селян поміщиками, вимагання панщини, данин і т. ін.), існували два типи розшарування селянства. Перший тип — «класичний» — полягав у зростанні кількості бідноти, зменшенні кількості середняків і заможних при зростанні суми багатств, зосереджених у руках заможної групи селянства, та при зростанні майнової різниці між бідняком і багатієм. То було розшарування на базі зuboжіння маси селянства. Другий тип — розшарування на базі певного поліпшення матеріального становища маси селянства — полягав у тому, що при зменшенні кількості бідняків зростала кількість середняків, зменшувалася (а місцями зрідка зростала) кількість заможних, але відносно зменшувалася частка робочої худоби в руках бідноти і середняків і сильно зростала питома вага робочої худоби багатіїв і майнової різниці між багатієм і бідняком.

Вивчення інвентарів усіх або навіть більшості сіл Правобережжя і порівняння їх даних за різні роки є неможливим, бо загальна кількість інвентарів, які збереглися, порівнюючи невелика, а двох чи трьох інвентарів одного й того ж села за різні роки недостатньо. Лишається використовувати інвентарі за різні періоди, але різних сіл. Зрозуміло, що цей метод дослідження не є цілком задовільний. Але чим більшою

¹¹ Це явище В. І. Ленін, як відомо, відносить до кінця XIX ст.

є кількість інвентарів, тим сильніше діє закон великих чисел, і аналіз порівняльних даних, значно поступаючись перед вивченням даних про всі або більшість сіл за два чи більше періоди, у науковому відношенні значно більш вірогідний і точний, ніж метод ілюстрації апріорного положення поодинокими фактами чи аналізом окремих інвентарів.

У нашому розпорядженні є 38 інвентарів за 1800—1820 рр., 33 — за 1821—1839 рр., 156 інвентарів, що відносяться до першої половини 40-х років, і лише 4 інвентарі складені у 50-х роках — разом 231 інвентар. З них 44 інвентарі сіл Київської губернії, 48 — Волинської, 139 — Подільської.

За даними цих інвентарів, у перші два десятиліття XIX ст. кількість бідноти становила 59,9%, кількість середняків — 21,4% і заможних 18,7% (у тому числі найзаможніших — 3,8%). Середня кількість робочої худоби на двір дорівнювала 1,3 голови, а співвідношення максимальної кількості робочої худоби до середньої її кількості становило 5,5 : 1¹². Помітне зuboжіння маси селянства було, мабуть, результатом численних воєн, які вела тоді царська Росія, і, головним чином, наслідком розкладу феодально-кріпосницької системи, що тривав, втягненням поміщицьких господарств у торгівлю хлібом, у тому числі вивозу, обезземелюванням селян і посиленням їх експлуатації поміщиками та ін.

У період 1820—1839 рр. процент бідноти зменшився до 53,5, середняків — до 20,7, кількість заможних зросла до 25,8% (у тому числі найзаможнішої верхівки — до 7%). У середньому на двір припадало 1,7 голови робочої худоби, а відношення максимальної кількості до середньої зросло до 6,3 : 1¹³. 20—30 роки XIX ст. були періодом, коли майже припинився вивіз за кордон сільськогосподарських продуктів з поміщицьких маєтків Правобережної України. Внутрішній ринок у ті часи зростав дуже повільно. Через це панська оранка майже не збільшувалася, тенденція до зростання експлуатації селянства поміщиками трохи послабла, частково припинився процес зuboжіння селянства, характерний для періоду розкладу кріпосництва¹⁴.

У першій половині 40-х років мало місце зростання питомої ваги бідноти до 55,8%, середняків — до 24,4% і зменшення питомої ваги заможних до 20,2%, у тому числі найзаможніших до 5,3%. На двір у середньому припадало вже тільки 1,5 голови рогатої худоби, але відношення максимальної кількості робочої худоби у дворі до середньої її кількості зросло до 6,7 : 1¹⁵. Ці зміни були пов'язані з посиленням кріпосни-

¹² ЦДІА УРСР, ф. 49, оп. 1, спр. 490, 2171, 2173, 2175, 2194, 2178, 2193, 2198, 2544, 2871; ДПБ АН УРСР, Відділ рукописів, № 970—979, 892; ДАХМО, ф. 225, оп. 1, спр. 97, 511, 512, 516, 524, 589, 595.

¹³ ЦДІА УРСР, ф. 49, оп. 1, спр. 591, 2202, 2208, 2587, 2593, 2805, 2807, 2808; оп. 2, спр. 544, 551; ДПБ АН УРСР, Відділ рукописів, VI, № 970—979, 2381—2404, 2418—2515, 2516—2607; ДАХМО, ф. 241, спр. 260, 366, 402, 727.

¹⁴ На жаль, ми не маємо точних щорічних даних, які повністю характеризували б динаміку розвитку продуктивних сил Правобережжя у першій половині XIX ст., особливо поміщицького і селянського господарства окремо. Проте немає сумніву, що у першій половині XIX ст. на Правобережжі продуктивні сили розвивалися уповільнено і нерівномірно. Поміщицька оранка і кількість робочої худоби за півстоліття набагато зросли. Деяке зростання інколи мало місце і в селянському господарстві.

У Київській губернії на початку XIX ст. висівалося пересічно 980 тис. четв. зерна, а наприкінці 50-х років — 1500 тис. четв., у Волинській губернії відповідно 1120 тис. четв. і 1380 тис. четв. У Подільській губернії на початку XIX ст. висаджувалося картоплі 4500 четв., а в 50-х роках — 1950 тис. четв. У 1812 р. на Київщині було 38 тис. коней, 235 тис. рогатої худоби, 246 тис. овець, а наприкінці 50-х років тут налічувалось 112 тис. коней, 550 тис. голів рогатої худоби і близько 700 тис. овець.

¹⁵ ЦДІА УРСР, ф. 49, оп. 1, спр. 1617, 642; оп. 2, спр. 151, 152, 153, 154, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162; ДПБ АН УРСР, Відділ рукописів, IV, № 3—5, 6—8, 9—11, 18—

цької експлуатації у період кризи феодално-кріпосницької системи, з одного боку, і конкуренцією між селянами-товаровиробниками — з другого, що відкидало частину заможних селян до лав середняків, а частину останніх — до лав бідняків. Зубожіння селянської маси позначилося, між іншим, у падінні середньої кількості робочої худоби на двір, а посилення розшарування виявилось у збільшенні майнового розриву між селянами-багатіями і селянами-бідняками.

Протягом півстоліття (1800—1850 рр.) співвідношення між максимальною кількістю робочої худоби у селянському дворі і середньою кількістю, яке можна умовно назвати «максимальним коефіцієнтом заможності», збільшувалось, становлячи у розглядувані періоди 5,5:1; 6,3:1; 6,7:1. Це значить, що майновий розрив між заможними і бідняками та первісне нагромадження капіталів у заможній верхівки селянства неухильно зростали.

Для уясування питання про розшарування селянства у 50-і роки можна використати дані про суму збитків, що їх зазнавали селяни від пожеж. Спочатку наведемо два факти, які свідчать про приблизну середню вартість майна селянських господарств у ті часи. У С. Кордишівці, Бердичівського повіту, у 1860 р. у селянина згоріли разом з сараєм кінь, корова, 15 овець і свиня з поросятами. Все майно було оцінено в 55 крб.¹⁶ У квітні 1860 р. у с. Теремках, Радомишльського повіту, від пожежі потерпіли 14 селянських дворів. У трьох з них згоріло майна на 30 крб. (у кожного), у трьох — на 40 крб. (у кожного), у одного — на 50, одного — на 60, одного — на 80, одного — на 90, у трьох — на 100 крб. (у кожного) і у одного — на 115 крб.¹⁷

Як свідчать донесення про пожежі, у 50-і роки у окремих селян згорало майна на 1000, 1500, 2500 крб.¹⁸ У одного селянина згоріло 200 кіп хліба, у другого — 500 кіп, у с. Турбовцях, Бердичівського повіту, за один день згоріло три селянських молотильних машини¹⁹.

Протягом 1848—1861 рр., за даними 311 інвентарів маєтків Подільської губернії, кількість тяглих господарств зменшилась на 40,2%, кількість піших зросла на 23,6%, а городників — на 39,2%²⁰.

Отже, у 50-і роки при загальному різкому зниженні господарського рівня маси селянства відношення максимальної кількості майна до середньої у селянському дворі збільшилось, розшарування зробило ще один крок уперед.

У першій половині XIX ст. частина піших селян, бездомників і городників Правобережної України, лишаючись кріпаками, перетворювалась на сезонних і постійних найманих батраків, робітників-відхідників і робітників великої промисловості, що народжувалася. Частина заможних селян наймала дедалі більше робітників, насамперед збіднілих односельчан, перетворювалась на куркулів-капіталістів. Отже, виникали і поглиблювались і якісні зміни всередині селянства: одні селяни продавали свою робочу силу, інші купували її. Почався капіталістичний розклад селянства.

21, 22—28, 29—30, 36—42, 65—69, 70—74, 122—123, 128—130, 249—296, 302—306, 307—309, 313—318, 319—324, 329—332, 326—328, 338—346, 564—568, 569, 570—589, 613—616, 617—619, 620—622, 623—627, 628—631, 632—636, 637—641, 837—872, 879—888, 884—887, 943—947, 966—969, 954—955, 995—998, 999—1009, 980—981, 985—976, 1013—1084, 2142—2357, 3004—3155; ДАКО, ф. 11, оп. 1, ч. 1, спр. 20, 22, 23, 25, 26; ч. 3, спр. 2, 12, 15; оп. 3, спр. 1, 9, 10, 22, 26, 27; ДАХМО, ф. 241, спр. 20, 44, 71, 72, 84, 92, 94, 95, 172, 175, 232, 239, 260, 517, 543, 590, 791, 941, 960, 965, 739.

¹⁶ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 37, спр. 1, ч. 2, арк. 389 зв.

¹⁷ Там же, ч. 1, арк. 497.

¹⁸ Там же, арк. 389, 437, 482 та ін.

¹⁹ Там же, ч. 2, арк. 412; оп. 36, спр. 1592, арк. 577, 973.

²⁰ «Наукові записки Інституту історії АН УРСР», 1958, № 12, стор. 98.

Насамперед розглянемо питання про сезонних сільськогосподарських робітників. Як відзначав Журавський, у Київській губернії у 40-і роки XIX ст. «оранка у поміщиків і селян звичайно відповідає тяглій силі, тобто засівають стільки, скільки можуть обробити ріллі, а не стільки, скільки можуть зібрати власними засобами. Тому майже завжди і особливо в урожайні роки у поміщиків і тяглих селян виявляється нестача робочих рук для збирання хліба»²¹. Відомо, що селяни-багатії сіл Лутовки, Залетичівки, Моделівки, Берізки, Топорів, Таужного, Красненького та багатьох інших збирали хліба сотні кіп²². Щоб вчасно зібрати такий урожай, вони змушені були наймати під час жнив багато місцевих і зайшлих робітників з селян за п'ятий, четвертий або третій сніп чи за грошову плату (15—25 коп. на день). Ще більше робітників наймали під час жнив поміщики. Робітників-наймитів постачали безгрунтові і значною мірою піші селяни.

Порівняно велика кількість робочої та іншої худоби, якою володіли у 30—50-х роках окремі селяни-багатії, робила необхідним найом постійних батраків. У 1835 р. управитель Тульчинським маєтком М. Потоцького розіслав по економіях інструкцію про розміри панщинної повинності селян. У ній, між іншим, відзначалося: «Наймитів, що служать у хазяїв і що при них записані, не можна вважати комірниками — їх треба рахувати у числі здатних до праці душ хазяйського двору» (у маєтках Потоцького розміри панщини залежали від кількості працездатних душ у дворі). В інструкції також застерігалось, що «робітник, змушений працювати у хазяїна, повинен бути записаний не у складі своєї сім'ї, а в складі сім'ї хазяїна»²³. Таким чином, у маєтках Потоцького праця постійних батраків у господарствах селян-хазяїв була досить поширеним явищем.

Інвентар сіл Шельпахівки і Ухожи, Уманського повіту, за 1844 р. встановлював, що городники і бобилі повинні працювати на поміщика по одному дню на тиждень, «всі інші служителі в хазяїв чоловічої і жіночої статі відробляють на поміщика тільки під час збирання хліба по 3 дні на рік»²⁴. Про «нежонатих селян і незаміжніх дівок», про бобилів, які працювали за наймом у селян, спеціально згадують інвентарі сіл Плескачівки, Райгородка, Лозанівки, Черкаського повіту, і Буцького маєтку, Уманського повіту²⁵.

У липні 1848 р. липовецький предводитель дворянства писав генерал-губернатору, що тяглі «при обмеженості власного сімейства використовують у роботах наймитів, яких постійно утримують»²⁶.

Нарешті, «Статистическое описание Киевской губернии», написане на рубежі 40—50-х років, повідомляє: «Заможні селяни наймають робітників з бідних сімей за плату від 4 до 8 крб. на рік, на своїх харчах і ще дають частину одягу за угодою». В іншому місці Журавський твердить: «У селах майже кожний заможний господар» тримає наймитів²⁷, що, мабуть, є вже певним перебільшенням.

На жаль, переважна більшість інвентарів, що збереглися, не містять прямих відомостей про те, хто із заможних селян мав постійного батрака чи батраків і хто з бобилів, городників чи піших працював за наймом у багатіїв. В інвентарях 27 сіл виявлено 399 батраків, що пра-

²¹ «Статистическое описание Киевской губернии», ч. II, стор. 327.

²² ЦДІА УРСР, ф. 49, оп. 1, спр. 160; ф. 442, оп. 536, спр. 1592, арк. 394; оп. 37, спр. 1, ч. I, арк. 407, 412 та ін.

²³ Там же, оп. 2, спр. 1098.

²⁴ ДАКО, ф. 11, оп. 1, спр. 11, арк. 15.

²⁵ Там же, оп. 1, спр. 1; ф. 2, спр. 38038.

²⁶ Там же, ф. 2, оп. 1, спр. 7715, арк. 167.

²⁷ «Статистическое описание Киевской губернии», ч. III, стор. 300.

цювали у заможних селян. Наприклад, у с. Хижній, Уманського повіту, у 1845 р. налічувалося 43 батраки, у с. Шельпахівці — 36, у с. Емилівці, Балтського повіту, — 33, у с. Чоколапівці, Брацлавського повіту, — 4. Приблизно такою ж була кількість куркулів, які використовували працю цих батраків. Понад 60% батраків становили чоловіки, близько 40% — жінки. 65% батраків були віком до 20 років, 35% — понад 20 років, серед них від 30 до 55 років — 12%. Близько 10% батраків були сімейні. До 70% батраків походили з піших господарств, 14% — з городників, 6% — з бобилів, 5% — з парових і 5% — з поєдинків. Отже, у першій половині XIX ст. значним був прошарок літніх і сімейних, тобто «вічних» батраків. Головним джерелом формування сільськогосподарського пролетаріату були піші господарства.

Цікаво, що у 30-і і 40-і роки траплялись випадки, коли заможний господар тримав по два постійні батраки. Таких господарів у с. Борівці, Ямпільського повіту, у 1844 р. було два, у с. Княжполі, Кам'янецького повіту, — один, у с. Мнішині, Дубенського повіту, — два, у с. Біскупці, Вінницького повіту, — два і т. д.

Досліджені інвентарі дають також певні дані для характеристики початкового процесу утворення класу сільської буржуазії.

На початку XIX ст. до найзаможніших відносились, як правило, ті, що займали певні посади у сільській кріпосницькій адміністрації чи були близькі до панського двору (посланці фільваркові, посланці до двору, присяжні, гуменні, війти, мисливці, дозорці лісу, лакеї тощо). У 30-і роки і пізніше дедалі менша частина багатіїв була безпосередньо зв'язана з економією і панським двором; багатіли, насамперед, чумаки і ті селяни, що регулярно продавали свої вироби на близьких і віддалених ринках.

Таким чином, вивчення 231 інвентаря дозволяє зробити попередні і дуже наближені висновки про те, що розширення селян на Правобережній Україні у першій половині XIX ст. відбувалося нерівномірно — як на базі розвитку продуктивних сил селянського господарства, так і на базі зубожіння селянської маси. Місцями і на короткий час становище селянства поліпшувалося, в цілому ж у розглядуваний час воно погіршувалося.

Розширення, що відбувалося на основі розвитку продуктивних сил селянського господарства і виявлялося у зростанні селянської верхівки і зосередженій в її руках кількості робочої худоби при значному зменшенні кількості бідноти і збільшенні числа середняків. Розширення, що відбувалося при зубожінні маси селянства, виявлялось у зростанні кількості бідноти, зменшенні кількості середняків і заможних при зростанні зосередженої в руках останніх кількості робочої худоби. Два різних типи розширення виникали, з одного боку, у зв'язку з тим, що багато поміщиків в останній чверті XVIII ст. поставляли селян робочою худобою, намагаючись зробити їх осілими і регулярно використовувати їх робочу силу, а з другого боку, тому що намітився початок розкладу феодално-кріпосницької системи, зв'язаний з розвитком суспільного поділу праці і зростанням внутрішньої і зовнішньої торгівлі.

У перші два десятиліття XIX ст. переважав «класичний» тип розширення.

20—30-і роки відзначилися новим, але слабшим, ніж в останній чверті XVIII ст., піднесенням продуктивних сил селянського господарства. Розширення селянства у той час проявлялося у деякому зменшенні кількості середняків, зростанні кількості заможних і зосередженої в їх руках робочої худоби при певному зменшенні кількості бідно-

ти. Це було наслідком різкого скорочення вивозу сільськогосподарських продуктів поміщиками і послаблення тиску поміщиків на селян. У 40-і роки процес зубожіння селянства посилювався у зв'язку з кризою феодально-кріпосницької системи. Розшарування виявлялося у зростанні кількості бідноти і середняків за рахунок зменшення кількості заможних і найзаможніших селян при дальшому збільшенні числа зосередженої в руках останніх робочої худоби. У 50-і роки зубожіння маси селянства і збагачення нечисленної селянської верхівки відбувалося ще швидшими темпами.

Питома вага найзаможніших селян (тих, які мали 6 і більше голів робочої худоби) зростала нерівномірно, досягши 5% у 40-і роки замість 3% у третій чверті XVIII ст.; відношення ж максимальної кількості робочої худоби у заможному господарстві до середньої її кількості зросло неухильно, збільшившись в середньому за півстоліття більш ніж на 20%. В окремих же випадках в 40—50-х роках XIX ст. максимальна кількість робочої худоби в найзаможнішому дворі досягала 46—50—54 голів, тоді як наприкінці XVIII — у першому десятилітті XIX ст. вона становила тільки 7—8—10 голів. Отже, в розглядуваний період неухильно — хоч і досить повільно — відбувалося первісне нагромадження капіталу заможною верхівкою селянства.

У першій половині XIX ст. розшарування селянства помітно переростало в його розклад. Певна група селян, лишаючись особисто залежними, ставала сезонними і постійними батраками, що працювали у поміщиків, а також у заможних і найзаможніших селян, частина яких, теж лишаючись кріпаками, перетворювалась на куркулів.

Батраків виділяли селянські двори усіх розрядів, що було одним із симптомів розкладу феодально-кріпосницької системи в цілому, але найбільше їх виходило із середовища піших і бездомників.

Спочатку куркульство формувалося головним чином з середовища селян, що займали економічні посади або були наближені до панського двору, тобто тих, що в якійсь формі одержували частину додаткового феодального продукту. Пізніше, у 30—50-і роки, куркульство формувалося переважно з середовища заможних чумаків і тих селян, що регулярно продавали свої вироби (хліб, сало, масло, городину, промислові вироби) на близьких і віддалених ринках.

ПОВІДОМЛЕННЯ

З ІСТОРІЇ МІЖНАРОДНИХ ЗВ'ЯЗКІВ НАРОДІВ НАШОЇ БАТЬКІВЩИНИ

ЧЕСТМІР АМОТ

ДОПОМОГА РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ ПАРТИЗАНСЬКОМУ РУХОВІ В ЧЕХІЇ

Найефективнішою формою національно-визвольного руху проти фашистських загарбників на окупованій території була партизанська боротьба. Протягом 1939—1945 рр. у західній частині Чехословаччини — Чехії та Моравії, — де гітлерівці створили «Протекторат Богемії та Моравії» і ввели режим кривавого терору та насильства, умови партизанської боротьби, у порівнянні з іншими країнами, були найбільш важкими й складними.

Але, незважаючи на всі труднощі, боротьба проти окупантів розвивалася у Чехії та Моравії успішно, набуваючи найрізноманітніших форм. Тут існували основні умови для її розвитку — численний і політично свідомий робітничий клас, керований марксистсько-ленінською загартованою у боротьбі Комуністичною партією Чехословаччини, та безкорислива братерська допомога, яку подавав Радянський Союз національно-визвольному рухові народів Чехословаччини.

Перші акти саботажу у Чехії та Моравії мали місце вже у 1939 р. у зв'язку з виступом гітлерівських фашистів проти Польщі. Багато гарнізонів фашистської армії, які були розташовані на території так званого «Протекторату Богемії та Моравії», готувалися до походу на Польщу. Своєчасний виїзд гарнізону з м. Пришибрам був зірваний підпільними групами під керівництвом шахтарів, які зіпсували шини 24 грузовиків, 4 легкових машин та 15 мотоциклетів. У листопаді 1939 р. патріоти м. Бєроун затримали автомобільний обоз есесівців і обстріляли його. Гітлерівці відповіли оголошенням надзвичайного становища у районах Праги, Кладно, Бєроуна та Горжовиць. Навесні 1940 р., коли гітлерівці напали на Бельгію, Голландію та Францію, акти саботажу посилилися. Їх слід вважати підготовчою стадією партизанської боротьби.

Переломним моментом у розвитку національно-визвольного руху у Чехословаччині був початок Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу проти німецько-фашистських загарбників. У той період рух опору на чеських землях посилювався і набував дедалі активнішої форми. У липні 1941 р. на залізничній лінії Прага — Пльзень, поблизу м. Горжовиць, група залізничників під керівництвом комуністів знищила залізничну колію, по якій на Східний фронт повинні були пройти шість великих військових ешелонів¹. У серпні 1941 р. група шахтарів та залізничників кілька разів псувала телефонні та сигналізаційні лінії військового полігону у Брдах.

¹ Archiv Ústavu dějin KSČ (далі — AÚD KSČ), sig. F — 1941/16.

Своєрідним саботажем було створення так званих «земляних бомб». Радянські люди і нині пам'ятають, як не вибухали інколи бомби, скинуті фашистськими льотчиками на радянські міста. Замість вибухової речовини, чеські робітники заповнювали їх піском, вкладали в них сторінки з чесько-російського словника або записки, в яких висловлювали солідарність з радянськими людьми². Акти саботажу у більшості випадків здійснювалися під керівництвом підпільних організацій КПЧ, яка закликала чеський та словацький народи активно боротися проти окупантів і тим самим допомагати Радянській Армії.

Під впливом успіхів Радянської Армії на фронтах національно-визвольний рух чеського народу швидко зростав. У вересні — жовтні 1941 р., незважаючи на жорстокий терор, КПЧ невтомно організовувала боротьбу проти окупантів. Патріоти знищували вагони, запаси бензину та різної промислової сировини. Так, на залізничній лінії Пльзень — Страконіц, поблизу м. Непомук, був підпалений товарний поїзд з бензином³.

Тяжкого удару завдали фашисти національно-визвольному рухові, мережі нелегальних організацій КПЧ після замаху на «протектора» Гейдріха у травні 1942 р., здійсненого за завданням емігрантського уряду Бенеша без погодження з силами опору всередині країни. Але боротьба не припинилась. Багато учасників руху опору перейшли у підпілля. У лісистих місцевостях вони зустрічалися з радянськими бійцями — втікачами з німецького полону та з радянськими громадянами, яким вдалося втекти з Німеччини, куди окупанти вивозили їх на примусові роботи.

Вже влітку 1942 р. змішані чесько-радянські групи почали здійснювати акти саботажу — нападали на окупантів, відбирали у них зброю та боєприпаси. Це були партизанські групи, інструкторами і командирами яких виступали досвідчені солдати — радянські люди. У більшості випадків вони діяли у контакті з підпільними організаціями КПЧ.

У вересні 1942 р. на засіданні ЦК КПЧ у м. Бєроуні було вирішено створити військову комісію для організації та керівництва партизанським рухом у Чехії та Моравії. Комісію очолив член ЦК КПЧ Йосеф Коштялек. За директивами військової комісії ЦК районні організації КПЧ повинні були перевірити, чи не переховуються на їх території радянські громадяни, особливо військові, з допомогою яких можна було б створити районні бойові загони, партизанські дружини. У серпні 1942 р. поблизу м. Горжовиць організації КПЧ виявили групу радянських воїнів. Серед них були лейтенант Л. Малов з Ростова та молодший лейтенант О. Аніфатов, який навчався до війни у Ленінградській медичній академії. Група приєдналася до бойового загону районної організації КПЧ у м. Бєроуні.

У березні 1943 р. у лісистій місцевості, між селами Бловицями та Бржезницею, перебувала група радянських солдатів, колишніх військовополонених з табору у Саксонії. Групою керував лейтенант Г. П. Ільїн (пізніше він трагічно загинув).

Велику допомогу партизанському рухові у Чехії подало закордонне керівництво КПЧ, приславши у район дій польських партизанів (приблизно 50 км на північний схід від Варшави) досвідченого партійного робітника Рудольфа Ветішку⁴. У березні 1943 р. після дуже тяжкого

² Vojenský ústřední archiv, f. Čs. vojenská mise v SSSR, krab. 3 (depeše z Moskvy do Londýna 28/IV. 1942); «Память о поступке самоотверженного друга», Журн. «Славяне», 1958, № 10, стор. 32.

³ AÚD KSČ, sig. F—1941/16.

⁴ Rudolf Vetiška, Ze vzpomínek komunisty, газ. «Rudé právo» від 14 серпня 1959 р., стор. 3.

переходу через польську територію Рудольф Ветішка вийшов у Остравську область і далі до м. Бероун, поблизу Праги, де тоді діяв комітет КПЧ під керівництвом Йосефа Молака. Рудольф Ветішка передав нелегальному ЦК КПЧ директиви Закордонного центра партії про організацію всенародної визвольної боротьби проти окупантів. Директиви обговорювалися на засіданні ЦК партії, яке відбулося 9 липня 1943 р. недалеко від м. Бероуна. ЦК прийняв рішення, в якому закликав до посилення національно-визвольного руху та розвитку всенародної партизанської боротьби.

У спеціальних військових училищах Радянського Союзу навчалися чеські патріоти-комуністи. Досвідчені політпрацівники КПЧ Рудольф Пешль та Рудольф Прохазка повернулися з СРСР комісарами партизанського руху. Рудольф Пешль організував у Остравському районі партизанський загін «Ян Жижка»⁵, а Рудольф Прохазка у районі Бистржиці над Перштіном створив партизанський загін «Прокоп Голи»⁶. Обидва загони успішно діяли проти окупантів. Загін «Ян Жижка» руйнував залізничні шляхи на лініях Острава — Коетин, Грушов — Богумин, а загін «Прокоп Голи» здійснював диверсії на залізничних лініях у районі Брно⁷. Ці загони мали радіозв'язок із закордонним керівництвом КПЧ у Москві.

Восени 1943 р. у Чехії та Моравії діяло ще кілька партизанських загонів, створених районними організаціями КПЧ згідно з новими директивами ЦК КПЧ. Командирами цих загонів у більшості були радянські воїни. У районі м. Рожмітал, наприклад, діяв загін командира С. Бобикіна. Серед його бійців були радянські солдати. Нам відомі лише їх імена: Олексій, Григорій, Юзик, Харитон⁸. На околицях міст Пшибрам та Добжиш діяв партизанський загін «Серп і молот», інструктором якого був лейтенант С. Звездєнев. У Семільській області уже навесні 1943 р. сформувалася група радянських громадян під командуванням капітана Шалуєва⁹, які втекли з таборів військовополонених, в околицях м. Залізний Брод та Турнов з кінця 1943 р. — група під керівництвом Жуковського, яка у квітні 1945 р. виросла у загін, що складався із 332 радянських громадян¹⁰.

На початку 1944 р. у лісах поблизу Пржешиць та Мерклина з'явилося кілька груп радянських людей, які втекли з таборів Баварії. Згодом ці групи об'єдналися у великий партизанський загін; ним керував старший лейтенант Радянської Армії Калмиков. Наприкінці 1943 р. поблизу Праги, недалеко від Радотина, діяла партизанська група під керівництвом лейтенанта Радянської Армії Д. Вознюка, якому вдалося разом з С. Кузнецовим, І. Рябікіним та Г. Ковальчуком втекти з табору військовополонених у Сілезії¹¹.

У серпні 1943 р. Йосефу Коштялку вдалося втекти від гестапо і разом з групою радянських людей за підтримкою місцевих жителів створити у лісах між Уїздом, Осеком та Каржиськом центр по керівництву боротьбою проти окупантів. Тут у землянці досвідчені радянські бійці пояснювали чеським патріотам принципи та методи партизанської боротьби. Чеські та радянські патріоти, допомагаючи один одному, боролися проти спільного ненависного ворога¹¹. Гестапо вдалося виявити

⁵ AÚD KSČ, sig. 1945/822; 1945/148.

⁶ AÚD KSČ, sig. 1945/691.

⁷ AÚD KSČ, sig. 1945/143.

⁸ AÚD KSČ, sig. 1945/527.

⁹ AÚD KSČ, sig. 1945/863.

¹⁰ Там же, fol. 11.

^{10a} «Bojová družba», Praha, 1960, стор. 132.

¹¹ Jiřina Nikodémová, Co jsem prožila v ilegalitě, Газ. «Hořovický kraj» від 6 липня 1945 р.

землянку. У січні 1944 р. її оточили значні загони військ СС. Йосеф Коштялек, зрозумівши, що становище безвихідне, застрелився. Його останніми словами були: «Хай живе Радянський Союз!». Чотирьох радянських солдатів було заарештовано і в концтаборі Терезін страчено на смерть. Після смерті Йосефа Коштялка керівництво військовою комісією і, таким чином, партизанським штабом перейшло до лейтенанта С. Звезденева.

Важливою віхою в історії допомоги Радянського Союзу національно-визвольному руху чехословацького народу було підписання чехословацько-радянської Угоди від 12 грудня 1943 р. про взаємну допомогу і післявоєнне співробітництво. У той час Клемент Готвальд від імені керівництва КПЧ та за згодою дипломатичних і військових органів чехословацького уряду вів переговори у Москві про радянську допомогу партизанському рухові Чехословаччини. Радянські урядові органи, згідно з угодою від 12 грудня, погодилися подати таку допомогу.

У травні 1944 р. Клемент Готвальд виїжджав до Києва для переговорів з товаришем М. С. Хрущовим. Подання допомоги національно-визвольному рухові у Чехословаччині було покладене Радянським урядом на Український штаб партизанського руху, яким керував генерал-лейтенант Т. Строкач. До підготовчого пункту, який знаходився поблизу Києва, було направлено спочатку 60 чехословацьких солдатів та офіцерів, а згодом генерал Свобода відрядив сюди ще 100 чол. з Чехословацького корпусу в СРСР, багато з яких уже пройшли школу партизанської боротьби на Україні та в Білорусії. Із чехословацьких бійців сформувався тут самостійний учбовий батальйон, командиром якого став досвідчений радянський партизан — капітан О. Козлов. Політкерівником батальйону був призначений активний діяч КПЧ Августін Шрам. Закордонне керівництво КПЧ приділяло велику увагу політичній підготовці курсантів і розробило директиви для їх діяльності після прибуття на окуповану територію Чехословаччини.

«Велике значення для виховання наших парашутистів,— згадує чехословацький комуніст Августін Шрам,— мав досвід радянських партизанів. Наші навчалися у них партизанській винахідливості, сміливості і переконанню в тому, що немає такого становища, з якого партизан не знайшов би виходу»¹².

3 вересня 1944 р. підготовлені групи партизанів-організаторів з чехів та словаків доставлялися радянськими літаками не тільки у Словакію, а й у Чехію та Моравію. Разом з ними десантувалися досвідчені радянські партизанські командири. 30 вересня 1944 р. радянські літаки скинули у районі м. Рупрехтиці першу групу партизанських організаторів, якою керував старший лейтенант Радянської Армії Дмитрієв, а після його трагічної смерті — старший лейтенант Радянської Армії Петровський. Політкерівником групи був лейтенант Железняк. Ця група створила з місцевих патріотів та радянських солдатів, колишніх військовополонених, партизанський загін «Єрмак»¹³. У ніч з 16 на 17 жовтня 1944 р. в околицях міст Лоун і Жатець приземлилася група під керівництвом майора Радянської Армії Г. Мельника¹⁴. Для налагодження зв'язку з населенням до цієї групи був відряджений з Чехословацького військового корпусу в СРСР Ян Копчак.

Фашисти помітили парашутистів і оточили їх. У жорстокому бою партизани втратили 11 чоловік з 18, у тому числі хоробру комсомолку-

¹² AÚD KSČ, sig. 1945/147, fol. 4.

¹³ AÚD KSČ, sig. 1945/150, fol. 8; 1945/512.

¹⁴ AÚD KSČ, sig. 1945/657.

радистку В. Моргунову¹⁵. Двоє товаришів (Ян Копчак та Цариградських) залишилися в околицях м. Лоун, де увійшли до групи розвідки 1-го Українського фронту¹⁶, а решта п'ять чоловік, серед яких був і тяжко поранений майор Г. Мельник, подолавши великі труднощі, перейшли на Чеськоморавську височину. Там, у районі Тишнов, Глинсько, Іглава, з місцевих жителів та радянських солдатів, які втекли з полону, вони сформували партизанську бригаду «Ян Козина». Її комісаром став капітан Радянської Армії М. Хіміч, начальником штабу — чехословацький комуніст Ольдржих Шафарж з Часлава.

24 жовтня 1944 р. на території південної Чехії, поблизу м. Пелгржи-мова, висадився загін «Доктор Тирш». Його командиром був лейтенант Радянської Армії І. Лабунський, політкерівником — ротмістр Чехословацького військового корпусу в СРСР Йозеф Кагала, начальником штабу — О. Коровін. Загін з'єднався з місцевими підпільними організаціями і діяв у районі Нове Місто-на-Мораві — Поличка — Босковице¹⁷. 26 жовтня на північний схід від м. Часлав було скинуто загін «Ян Гус». Командиром його був майор О. Фомін, начальником штабу — старший лейтенант І. Перхун¹⁸. Пізніше цей загін налічував 265 бійців¹⁹. Крім того, партизанські загони, які діяли у Західній Словачії, почали теж виходити на чеські землі. Першим партизанським з'єднанням, яке перемістилося з Словачії до Моравії, була 1-а партизанська бригада «Ян Жижка». Нею керували лейтенант Чехословацького військового корпусу в СРСР Ян Ушіяк та капітан Радянської Армії Д. Мурзін.

Наказ про перехід з Словачії до Моравії одержав також майор К. Попов — керівник великої партизанської бригади, яка до Моравії розташовувалася на горі Радгошть²⁰.

Крім партизанських груп, радянське командування переправляло на територію Чехії та Моравії десантні групи розвідників.

ЦК КП України і особисто його перший секретар М. С. Хрущов, постійно піклуючись про розвиток партизанського руху у Чехословаччині, подавали йому величезну допомогу.

У червні 1945 р. Клемент Готвальд у листі до М. С. Хрущова дякував ЦК КП(б)У і особисто М. С. Хрущову за цю допомогу. Він писав: «За всю допомогу, яку подав нам Український штаб партизанського руху, ми дякуємо у першу чергу Вам, тому що знаємо, що Ви особисто піклувалися про те, щоб ця допомога була якомога ефективнішою»²¹.

За допомогою партизанських загонів, які діяли у Чехії та Моравії з осені 1944 р., партизанський штаб при військовій раді 4-го Українського фронту забезпечив висадку інших груп організаторів. У південну частину моравсько-словацької прикордонної області прибув загін «Батьківщина» під командуванням старшого лейтенанта Радянської Армії А. Горницького²².

У ніч з 25 на 26 березня 1945 р. між м. Ледеч над Сазавою та м. Гумполець десантувався загін «За Прагу», командиром якого був капітан І. Іванов, політкерівником — досвідчений працівник КПЧ лейтенант Іржі Незвал, начальником штабу — старший лейтенант Радян-

¹⁵ «Parašutistka Věra Morgunova», Журн. «Partyzán», 1946, č. 6, стор. 19.

¹⁶ AÚD KSČ, sig. 1945/150, fol. 8; 1945/512; 1945/863.

¹⁷ AÚD KSČ, sig. 1945/150.

¹⁸ Archiv UV KSČ, f. Generální sekretariát, sig. 467/885.

¹⁹ AÚD KSČ, sig. 1945/150.

²⁰ J o z e f H r o z e n ě k, Význam pomoci Sovětského Svazu ve Slovenském národním povstání, Historie a vojenství, 1954, č. 3, стор. 63.

²¹ Архів ЦК Комуністичної партії Чехословаччини, ф. 467, 1885 (партизанський штаб), ч. 6.

²² AÚD KSČ, sig. 1945/863.

ської Армії Гіль. Загін перейшов у лісі біля м. Боздехова, де розгорнув діяльність по організації партизанського руху. У цій області завдяки безперервній роботі підпільних організацій КПЧ протягом короткого часу утворилося кілька самостійних партизанських загонів: «Лесу здар», «Готвальд», «Ковпак», «Ян Жижка»²³.

26 березня партизанський штаб 4-го Українського фронту направив до району м. Мельника групу партизанських організаторів «Народний месник». Нею командував майор П. Канішев, його заступником був молодший лейтенант Чехословацького армійського корпусу в СРСР Дмитро Полюк, політкерівником — Оскар Бенеш²⁴, який 24 квітня загинув у боях. Загін був скинутий з літаків на північ від м. Любехова, тобто на території Судетської області. У першій же сутичці з фашистами загинуло п'ять радянських партизанів. Решта (10 чол.) вирвалися з оточення і перейшли до району Ржепинських лісів. Там переховувалася група радянських солдатів, які втекли з полону. З них та з місцевих патріотів була створена партизанська бригада, яка успішно вела бої проти окупантів.

28 березня 1945 р. друга група організаторів була скинута на захід від м. Градець Кралоуе. Її командиром був старший лейтенант Радянської Армії Зендгенідзе, а політкерівником — словацький партизан Йозеф Куртиш. Водночас було скинуто дев'ять парашутів із зброєю, боеприпасами та вибухівкою. Група перейшла на Чеськоморавську височину, де за допомогою підпільних організацій КПЧ створила партизанську бригаду «Кіров», яка діяла у районі міст Хотеборж і Ждяр-Полічка.

Загін «Смерть фашизму» — остання група організаторів, яка була направлена в Чехію. Командиром групи був капітан Є. Олесинський, заступником його — старший лейтенант І. Водолазов і політкерівником — Вацлав Баумгартел, досвідчений партійний та профспілковий працівник, надісланий до загону закордонним керівництвом КПЧ²⁵. Тільки за даними 1-го Українського фронту, у Чехію та Моравію було скинуто 11 груп партизанських організаторів (загалом — 152 парашутисти).

За проханням закордонного керівництва КПЧ радянське Верховне командування виділило партизанському штабу для польотів у Чехію 30 швидкісних бомбардувальників.

Для забезпечення діяльності скинутих груп організаторів та керованих ними загонів чеських патріотів партизанський штаб при Військовій Раді 4-го Українського фронту часто надсилав до Чехії та Моравії зброю, боеприпаси тощо. 23 лютого 1945 р. радянські літаки скинули загонам «Ян Козина» та «Зоря» у районі Гірської Чейпи 20 парашутів з автоматами, кулеметами, ручними гранатами, патронами, батареями для рації та ін.²⁶ Такі вантажі одержали у березні 1945 р. загони «Козина», «Доктор Тирш», «Ян Гус».

Допомога Радянського Союзу партизанському рухові на чеській території була величезною. Всі дані про неї ще не вдалося зібрати. Польоти у Чехію були дуже важкими, але радянські льотчики здійснювали їх успішно.

У березні та квітні 1945 р., коли Радянська Армія успішно просуvalася на захід, гітлерівці швидко евакуювали концтабори та табори військовополонених. Багато транспортів з радянськими громадянами

²³ AÚD KSČ, sig. 1945/152, fol. 9—11.

²⁴ AÚD KSČ, sig. 1945/153.

²⁵ Č e s t m í r A m o r t, Partyzáni na Podbrdsku, Praha, 1958, стр. 258—259, příloha č. 7.

²⁶ AÚD KSČ, sig. 1945/150, fol. 23.

переїжджало через Чехію та Моравію. За допомогою чехів, насамперед залізничників та робітників, радянські люди втікали з поїздів і зв'язувалися з партизанами, а також утворювали нові партизанські загони. Так, у Північній Чехії під керівництвом К. Жуковського утворилося кілька нових загонів, командирами яких були О. Смирнов, Петренко, Селіванов, Попов та ін. На початок травня їх налічувалося майже 500²⁷. У районі м. Семилі діяв партизанський загін під керівництвом майора М. Шалуєва²⁸. Партизанські загони з участю радянських людей провадили операції поблизу мм. Турнов, Залізні Броди, Гронов та ін.²⁹

Багато радянських громадян боролися у партизанських загонах східної та західної Чехії. У районах західної Чехії найбільш ефективно діяли загони під командуванням уже згаданого О. Калмикова, які нападали на фашистські гарнізони, обеззброювали їх і допомагали національним комітетам захоплювати владу у свої руки. Наприкінці березня 1945 р. з колишніх військовополонених радянських солдат поблизу міст Мост та Хомутів було створено партизанський загін Г. Власова, який діяв у районі м. Нове Страшеці³⁰.

У Чехії та Моравії виникли суцільні партизанські області: район Бескид, Визовицьке Врхи, Драганська височина, Чеськоморавська височина, Подкрконоші, частина південної Чехії, область Брди та сусіднє Подбрдсько (Пшибрам-Добжиш-Мнишек під Брдами).

Наприкінці війни партизанський рух переріс у масове повстання чеського народу проти фашистських окупантів. Партизани своїми діями допомагали Радянській Армії визволяти чеську землю від загарбників. Загін «Сталін» В. Осипова нападав у околицях Полички на німецькі колони, бригада «Ян Козина» при підтримці загону «Орел» знищила гарнізон СС у Свратці і визволила міста і села у районі Високе Мито-Поличка³¹. 3 травня у районі Подкрконоші партизанські загони визволених радянських громадян обеззброїли і знищили кілька фашистських гарнізонів і позбавили їх можливості створити суцільну лінію оборони проти військ 1-го Українського фронту. 5 травня загони майора Канішева обеззброїли деякі гарнізони і напали на ворожі колони. Своєчасним виступом вони допомогли Радянській Армії взяти у полон велику групу ворогів. Таким чином вони сприяли операціям військ 1-го Українського фронту, які швидко просувались на допомогу повстанню у Празі.

Так само діяли партизани у південній Чехії та на Подбрдську. Партизани капітана Олесинського та полковника Богуна 5 травня зайняли район міст Добжиш, Пшибрам, Млин і нападали на німецькі колони, які тікали на захід^{31a}.

Бойовим успіхом загону капітана Олесинського було захоплення у полон штабу зрадника генерала Власова та частини штабу генерал-полковника Шернера, який відмовився від капітуляції. Крім того, капітан Олесинський після початку повстання у Празі швидко організував кілька спеціальних загонів, надіслав їх до Праги на допомогу патріотам. Подібну допомогу подали столиці Чехословаччини і партизани майора Канішева, капітана Іванова та ін. За наказом партизанського штабу при 4-му Українському фронті партизанські загони у Чехії та

²⁷ AÚD KSČ, sig. 1945/799.

²⁸ AÚD KSČ, sig. 1945/798.

²⁹ AÚD KSČ, sig. 1945/863, fol. 6, 11; sig. 1945/565.

³⁰ AÚD KSČ, sig. 1945/863, fol. 7.

³¹ AÚD KSČ, sig. 1945/150, fol. 39.

^{31a} Č. A m o r i, Partyzáni na Podbrdsku, стр. 264—266.

Моравії знищували окупантів, перешкоджали їм відступати на захід, оберігали мости, залізничні шляхи та заводи від ворогів³².

У визволених містах під захистом партизанів народ брав владу до своїх рук, знищував зрадників, конфіскував їхнє майно, ліквідував режим окупантів та створював органи своєї влади. У багатьох випадках чеські партизани виступали ініціаторами утворення національних комітетів. У ніч з 2 на 3 травня у лісі під м. Боздеховим відбулося тривале засідання штабу партизанської бригади «За Прагу» з участю представників районних організацій КПЧ та Револуційного профспілкового руху, що прибули з Праги. Були вироблені точні директиви не тільки для бойових виступів, а й для діяльності національних комітетів³³. Чеські комуністи з партизанської бригади «Ян Гус» створили національні комітети у 126 населених пунктах в області Чеськоморавської височини³⁴.

Для чеського народу радянські партизани були прикладом хоробрості, самовідданості та бойового мистецтва. «Радянські парашутисти, досвідчені організатори та командири партизанської боротьби,— писав майор Августін Шрам,— летіли поруч з нашими парашутистами на нашу територію. У важких боях вони були нашими вчителями, порадиниками, командирами, були для нас прикладом. Наш народ познайомився з ними у дуже важкий час і полюбив їх. Імена цих людей вічно будуть жити у наших серцях»³⁵.

Чеський народ по-братньому приймав радянських партизанів. Радянські командири, з свого боку, високо цінили хоробрість та політичну зрілість чеського народу. Вони підкреслювали, що боротьба партизанів з окупантами була успішною саме тому, що ґрунт для партизанської боротьби у Чехії та Моравії був завчасно підготовлений. Про це писав голові ЦК КПЧ Клементу Готвальду генерал-майор В. Андреев від імені Українського штабу партизанського руху. Він відзначав, що групи організаторів знайшли у Чехословаччині базу для розвитку партизанського руху, зустрілися з комуністичними організаціями, які спільно з іншими демократичними організаціями згрупували навколо себе патріотів і вели їх на боротьбу з ворогом, і завдяки цьому групам з перших же днів їх перебування на території Чехословаччини вдалося порівняно легко налагодити зв'язок з патріотичними організаціями, які подавали їм велику допомогу.

Допомога Радянського Союзу партизанському рухові у Чехії та Моравії зміцнила взаємну дружбу народів наших країн. Народи Чехословаччини ніколи не забудуть радянських бійців, які віддавали своє життя за їх визволення.

І. Ф. ЧЕРНІКОВ

ЕКОНОМІЧНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО СРСР І ТУРЕЧЧИНИ (1923—1935 pp.)

Історія радянсько-турецьких відносин знає багато прикладів братерської безкорисливої допомоги і підтримки, яку подавали Туреччині у важкі для неї часи Радянський Союз і зокрема Українська РСР. Славною сторінкою радянсько-турецької дружби було успішне еконо-

³² АУД КСЧ, sig. 1945/147, fol. 15.

³³ АУД КСЧ, sig. 1945/152, fol. 11—12.

³⁴ Archiv UV KSČ, f. Generální sekretariát, sig. 467/885.

³⁵ АУД КСЧ, sig. 1945/147, fol. 16.

мічне співробітництво СРСР і УРСР з Туреччиною у 20—30-х роках. Допомога Радянського Союзу сприяла зміцненню національної незалежності молодій Турецькій республіці. Уже московський договір між РРФСР і Туреччиною від 16 березня 1921 р. фіксував згоду обох держав «укласти консульську конвенцію, так само як і угоди, що регулюють усі економічні, фінансові та інші питання, необхідні для встановлення дружніх відносин між обома країнами»³⁶. Підписання 2 січня 1922 р. українсько-турецького договору про дружбу і братерство у свою чергу створило сприятливі умови для розвитку і зміцнення зв'язків між Радянською Україною та новою Туреччиною³⁷. Глава надзвичайної місії УРСР в Анкарі М. В. Фрунзе під час переговорів з турецькими державними діячами заявив, що «уряд України доручив йому вжити всіх заходів до негайного встановлення між дружніми народами Туреччини і України найтісніших зв'язків не тільки у галузі політичній, а також і в економічній і культурній»³⁸.

У момент встановлення радянсько-турецьких економічних зв'язків народне господарство Туреччини внаслідок імперіалістичної війни і пограбування було вкрай виснажене. У турецькому селі не залишилося ні грошей, ні пасіння, ні худоби, — визнавало офіційне турецьке видання «Таріх» («Історія») ³⁹.

Трудащі Радянської країни, великого друга народів Сходу, співчували тяжкому становищу турецького народу. «Поважайте турецький уряд, народ, — говорив В. І. Ленін радянському послу в Туреччині С. І. Аралову, — не чваньтесь, не втручайтесь в їхні внутрішні справи. Допомогти Туреччині ми зможемо, хоч і самі бідні, а допомогти треба...»⁴⁰. У 1921 р., під час економічної блокади революційної Туреччини країнами Антанти, були здійснені перші радянсько-турецькі товарообмінні операції.

Радянська країна постачала Туреччині нафтопродукти в обмін на фрукти, тютюн, бавовну. Торгівля з Туреччиною інтенсивно розвивалась. Значне місце в радянсько-турецькій торгівлі, як і в інших видах економічних зв'язків, належало Українській РСР. Уже в 1921/22 господарському році загальний зовнішньоторговий обмін СРСР з Туреччиною становив 48 млн. крб., або 25% усього радянського товарообміну з країнами Сходу⁴¹. За даними радянської митної статистики, експорт з СРСР до Туреччини у 1923/24 господарському році становив 103 млн. крб., що було в 4,5 раза більше, ніж у 1922/23 р.⁴² У 1923/24 р. до Туреччини було відправлено 125 тис. т пшениці, 101 т цукру, 220 тис. т нафтопродуктів, 506 т цементу⁴³. Тільки з Миколаївського порту з 15 серпня до 30 листопада 1923 р. було вивезено до Туреччини 7825 т⁴⁴ пшениці.

³⁶ «Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных с иностранными государствами», вып. I—II, М., 1935, стор. 162.

³⁷ Див. П. П. Удовиченко, З історії зовнішньої політики УРСР (1919—1922), К., 1957, стор. 51—52, 77.

³⁸ Центральний державний історичний архів УРСР (далі — ЦДІА УРСР), ф. 239, оп. 2, спр. 22, арк. 232.

³⁹ «Tarih», IV, Türkiye Cumhuriyeti, Istanbul, 1933, стор. 281.

⁴⁰ С. І. А р а л о в. Виполняя указания Ленина, журн. «Советское востоковедение», 1958, № 2, стор. 18.

⁴¹ «Внешняя торговля СССР за 20 лет, 1918—1937 гг., Статистический справочник», М., 1939, стор. 30.

⁴² Т а м ж е.

⁴³ Т а м ж е, стор. 248.

⁴⁴ Державний архів Миколаївської області (далі — ДАМО), ф. 945, спр. 22, арк. 15.

Розвиткові економічних відносин СРСР з Туреччиною значною мірою сприяла атмосфера довір'я, яка встановилась між обома країнами внаслідок укладення 17 грудня 1925 р. радянсько-турецького договору про дружбу й нейтралітет.

За порівняно невеликий відрізок часу радянська торгівля з Туреччиною досягла значних успіхів. У 1925/26 р. зовнішньоторговий обмін обох держав дорівнював 120,5 млн. крб., а за дев'ять місяців 1921 р. він становив лише 3,6 млн. крб.⁴⁵

Радянський Союз, зважаючи на дружній характер відносин з Туреччиною, надав турецьким купцям право безліцензійного ввозу турецьких товарів у СРСР. Турецьким пароплавам дозволялось заходити в Одеський, Миколаївський, Херсонський порти навіть без спеціальної візи радянських представництв у Туреччині⁴⁶.

Активну торгову діяльність у Туреччині здійснювали від імені СРСР спочатку стамбульське відділення «Аркос» (радянсько-англійське акціонерне торгове товариство), а з 1925 р. — спеціально створене для розвитку економічних зв'язків з країнами Близького Сходу, зокрема Туреччиною, радянсько-турецьке товариство «Руссотюрк». Істотне значення у торгівлі з країнами Сходу мали держторги — спеціальні оперативні органи Наркомату зовнішньої торгівлі, які були в кожній союзній республіці. Наприклад, український держторг на початку 20-х років, до створення зовнішньоторгових об'єднань, був першим і основним експортером української продукції за кордон⁴⁷.

Дальше збільшення товарообміну з країнами Сходу викликало організацію в 1927 р. при радянському торгпредстві в Туреччині спеціального відділу Укрдержторгу, на який покладалось завдання всіляко сприяти здійсненню різного роду торгових операцій⁴⁸.

З метою зосередження в єдиному оперативному центрі всієї експортно-імпоротної діяльності республіканських держторгів з Туреччиною та іншими країнами Сходу у 1928 р. між держторгами РРФСР, УРСР, БРСР та ЗРФСР було укладено договір і утворено експортно-імпортне об'єднання держторгів по торгівлі з Туреччиною та іншими країнами Близького Сходу — «Ближвостгосторг»⁴⁹. Слід зазначити, що частка УРСР у загальній сумі коштів цього об'єднання становила 35%⁵⁰.

Значну роль у справі розвитку радянсько-турецької торгівлі в той час відіграли Російська, Українська та Закавказька східно-торгові палати, в які входили різні радянські експортно-імпорتنі фірми і установи. На Україні Східна палата мала свої філії в Києві та Одесі. Ці організації були утворені з метою сприяння економічному зближенню СРСР з країнами Сходу.

Торгові палати допомагали Наркомзовнішторгу розробляти експортно-імпорتنі плани торгівлі, встановлювати списки для безліцензійного довозу товарів з Туреччини та інших країн Сходу. Палатами були організовані спеціальні комітети сприяння, які широко інформували місцеві торговельні організації про умови участі на радянських торгах східного купецтва. Палати підтримували тісний зв'язок з радянськими торговими представництвами за кордоном, регулярно одержували від

⁴⁵ «Внешняя торговля СССР за 20 лет...», стор. 30.

⁴⁶ ЦДІА УРСР, ф. 239, оп. 1, спр. 144, арк. 76.

⁴⁷ Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР (далі — ЦДАЖР УРСР), ф. 423, оп. 1, спр. 229, арк. 33.

⁴⁸ Там же, спр. 431, арк. 81.

⁴⁹ Там же, спр. 229, арк. 228.

⁵⁰ Там же, арк. 229.

них інформацію про кон'юнктури східних ринків, видавали спеціальні кон'юнктурні бюлетені ⁵¹.

Так, завдяки клопотанню Української Східної палати Народний комісаріат шляхів погодився знизити залізничний тариф на перевезення багатьох східних товарів ⁵². Турецькі купці брали участь в ярмарках, які організовувались щорічно у Нижньому Новгороді (Горькому), Києві, Харкові, Баку, і користувались там великими пільгами. Так, в одному з наказів по Народному комісаріату зовнішньої і внутрішньої торгівлі СРСР від 29 квітня 1926 р. «Про пільги для Нижегородського ярмарку» говорилося: «Дозволяється на час з 15 червня до 15 вересня 1926 р. через закордонні таможні вільний, без подання ліцензійних свідоцтв і посвідчень про національне походження товару, ввіз на Нижегородський ярмарок з Туреччини, Афганістану, Західного, Центрального та Східного Китаю, Тану—Тувинської республіки, Монголії таких товарів: вовни, бавовни, кенафу, шовку-сирцю : в коконах, шкіри каракуля, мерлушки і т. д.» ⁵³. Істотне значення мало надання Радянським урядом Туреччині права на оплату товарів, які вона ввозила, по зниженому, так званому азійському тарифу. Наприклад, городина за європейським тарифом обкладалася митом у розмірі 5 крб. за 100 кг, тоді як за азійським — вона йшла безмитно. Свіжі фрукти та ягоди за європейським тарифом обкладалися митом від 12 до 74 крб. за 100 кг, а згідно з азійським — 2 крб. 50 коп. ⁵⁴

У ті роки радянський експорт становили головним чином товари широкого вжитку: зерно, цукор, тканини, нафтопродукти, гумові вироби тощо. За даними Народного комісаріату торгівлі УРСР, у зовнішній торгівлі Радянської України Туреччина займала перше місце. У 1926/1927 р. частка зовнішньоторгового обміну України з Туреччиною становила майже половину (45%) усього обсягу зовнішньої торгівлі УРСР. Водночас участь України в усій радянсько-турецькій торгівлі, за даними головного митного управління СРСР, в 1926/27 р. дорівнювала 35% радянського експорту до Туреччини ⁵⁵.

Значна частина цього експорту йшла через чорноморські порти України (Одесу, Миколаїв, Херсон). Тільки за листопад 1928 р. через Одеський порт до Туреччини було експортовано 1836 т цукру, 25 159 г олії, майже 9 т ікри кетової, сільськогосподарські машини, гумове взуття ⁵⁶. Великим успіхом користувалось українське зерно.

Так, за замовленням турецьких сільськогосподарських організацій на адресу радянського торгпредства до Туреччини надсилалось насіння найкращих сортів озимої пшениці, жита, ячменю ⁵⁷.

Слід відзначити, що високоякісні радянські товари користувались широким попитом серед турецьких покупців. З приводу продажі українським трестом сільськогосподарського машинобудування 1 тис. плугів, 300 жнивварок та інших сільськогосподарських машин велика стамбульська фірма писала акціонерному товариству «Руссотюрк»: «Місцеве населення віддає перевагу машинам радянського виробництва в порівнянні з машинами інших іноземних фірм» ⁵⁸. У 1929 р. цим самим

⁵¹ Див. журн. «Торговля Украины с Востоком», 1926, № 1—2, стор. 17—24.

⁵² ЦДАЖР УРСР, ф. 423, оп. 1, спр. 144, арк. 187.

⁵³ Там же, спр. 1, арк. 112.

⁵⁴ Журн. «Советская торговля», 1926, № 1, стор. 10.

⁵⁵ Журн. «Східний Світ», 1929, № 1—2, стор. 8—9.

⁵⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 423, оп. 1, спр. 726, арк. 287.

⁵⁷ ДАМО, ф. 945, оп. 1, спр. 98, арк. 31, 69.

⁵⁸ Газ. «Известия» від 14 березня 1926 р.

трестом до Туреччини були вивезені великі партії тракторних плугів, молотарок, жнивварок, сепараторів тощо⁵⁹.

На відміну від капіталістичних монополій, які вдавалися до хижацьких заходів з метою одержання величезних прибутків і цим підживляли турецьку економіку, товари Радянського Союзу мали неоціненне значення для Туреччини та її господарства. Вони користувалися великим успіхом у Туреччині. Так, за відомостями радянських економічних органів, в усіх чорноморських турецьких портах у той час споживали тільки радянські нафтопродукти⁶⁰. Турецькі купці навіть звертались до радянської експортної організації «Нафтосиндикат» з проханням зробити їх представниками цієї організації в справі поширення нафтопродуктів у тих районах країни, куди радянські торговельні органи не проникали⁶¹. Справа в тому, що «Нафтосиндикат» постачав Туреччині гас по 36 лір 64 піастри за одну тонну і бензин по 105 лір за одну тонну, у той час як американська компанія «Стандарт Ойл» запропонувала гас по 45 лір 25 піастрів за тонну і бензин по 138 лір за тонну, а бельгійсько-румунська компанія «Сокомбель» встановила ціни на гас: 40 лір 45 піастрів за тонну і на бензин — 131 ліру за тонну⁶². Американська газета «Нью-Йорк таймс» змушена була визнати, що турецький уряд надто обережно і навіть підозріло ставиться до американців і водночас вважає Росію дуже корисною для Туреччини⁶³.

11 березня 1927 р. в Анкарі відбулось підписання першого радянсько-турецького договору про торгівлю та мореплавство, який закріпив торговий режим між обома країнами, що існував у попередні роки. За цим договором, Туреччина юридично визнавала систему монополії зовнішньої торгівлі СРСР, а радянське торгове представництво, як єдиний орган, що здійснює торгові операції від імені Радянської держави. В зв'язку з цим були ліквідовані стамбульське відділення «Аркос» і товариство «Руссотюрк», які відіграли свою позитивну роль. СРСР і Туреччина дістали взаємні митні пільги, а остання, крім того, як і раніше, — право безліцензійного довозу до СРСР великої кількості турецьких товарів⁶⁴. Цей договір сприяв значному збільшенню радянсько-турецького товарообміну, який у 1927/28 р. збільшився у п'ять разів порівняно з 1922/23 р.⁶⁵ Радянський уряд, як і раніше, дозволяв турецьким купцям вільний в'їзд на територію нашої країни. Основна маса турецьких купців, які приїжджали до Радянського Союзу, концентрувалися в Одесі, там відбувалися майже всі їхні торгові операції⁶⁶. За взаємною домовленістю в Одесі успішно діяли три турецькі торгово-комісійні контори. Тільки за час з 20 листопада 1928 р. до 20 лютого 1929 р. оборот контор по купівельних цінах становив близько 725 тис. крб., а оборот за їхнім продажем за той самий час — близько 720 тис. крб. Завдяки таким конторам турецькі купці здобули можливість, не маючи своїх засобів транспортування, перевозити свої товари майже на всі ринки Союзу. Так, на ринках РРФСР за вказаний період було продано 62% усіх турецьких товарів, на ринках УРСР — 19%, ЗРФСР — 15%, на інших — 4%⁶⁷.

⁵⁹ Див. газ. «Комуніст» від 16 січня 1929 р.

⁶⁰ Див. газ. «Экономическая жизнь» від 20 листопада 1925 р.

⁶¹ Див. журн. «Вестник внешней торговли Украины», 1924, № 4—5, стор. 27.

⁶² Газ. «Journal d'Orient» від 10 березня 1926 р.

⁶³ Газ. «The New York Times» від 25 січня 1925 р.

⁶⁴ Див. «Собрание законов и распоряжений СССР», отдел II, № 39, 1927, стор. 845—864.

⁶⁵ «Внешняя торговля СССР за 20 лет...», стор. 30.

⁶⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 423, оп. 1, спр. 734, арк. 5.

⁶⁷ Там же, арк. 154.

Торговий договір з СРСР був надзвичайно корисним для розвитку турецької економіки. Англійський буржуазний журналіст Джексон згодом визнавав, що хоч умови післявоєнного миру не сприяли міжнародній торгівлі, Кемалю все ж пощастило укласти вигідний торговий договір з Росією⁶⁸.

Проте слід відзначити, що у Туреччині існували сили, які прагнули підірвати радянсько-турецьку дружбу. Внутрішня реакція, російські білогвардійці, українські жовтоблакитні націоналісти, вірменські дашнаки, грузинські меншовики та інші вороги народу, викинуті за межі нашої країни, намагалися пошкодити співробітництву двох країн. Тікаючи від гніву радянського народу, ці політичні мерці знайшли собі притулок серед найреакційніших кіл турецької буржуазії. Так, у Стамбулі оселились різні білогвардійські «спілки» та «комітети», серед яких була так звана «Українська національна рада»⁶⁹. Довгий час існувало навіть «посольство» буржуазно-націоналістичного «уряду» України⁷⁰, а радник цього «посольства» якийсь Василь Приходько очолював юридичну секцію «Українського центрального комітету», обраного на збіговищі української контрреволюції у Варшаві у серпні 1923 р.⁷¹

Мерзенна роль жалюгідних відщепенців, які виставляли себе «єдиними репрезентантами України» у зносинах з іншими державами⁷², в економічній галузі зводилась до того, щоб будь-якою ціною перешкодити встановленню торгових контактів радянських республік з капіталістичними державами і тим самим, як вони сподівалися, зірвати відбудову народного господарства в нашій країні. Наприклад, так званий торгово-промисловий з'їзд української контрреволюції, що відбувся у Парижі у травні 1921 р., прийняв спеціальну резолюцію, в якій навіть висловлювалися погрози тим капіталістичним державам, які вели торгівлю з радянськими республіками, на тій підставі, що це піби призведе до серйозних «економічних і політичних ускладнень»⁷³.

Турецька прогресивна громадськість рішуче виступала за найшвидшу ліквідацію ворожої діяльності емігрантського охвістя і ставила перед урядом питання про негайне його виселення з території Туреччини. Турецька газета «Вакит» з обуренням писала: «Невже ми й досі не можемо звільнити нашу країну від ботфортів царських офіцерів? Ми не дозволимо існування в країні чужоземних організацій... Ми не допустимо... порушення договору і щирої дружби Туреччини з Радянською Росією»⁷⁴.

Світова економічна криза 1929—1933 рр., яка вразила весь капіталістичний світ, надзвичайно згубно відбилася на всіх галузях економіки Туреччини, різко погіршила і без того тяжке становище народних мас⁷⁵.

Політика постійних обмежень збуту турецьких товарів на зовнішніх ринках, яка проводилася імперіалістичними державами, сприяла скороченню турецького експорту. Продукція шкіряної промисловості завжди була традиційною статтею турецького експорту. Офіційні дані

⁶⁸ Див. Д. Джексона, *Послевоенный мир*, М., 1937, стор. 98.

⁶⁹ ЦДІА УРСР, ф. 239, оп. 1, спр. 135-б, арк. 231.

⁷⁰ Газ. «Комуніст» від 6 серпня 1932 р.

⁷¹ ЦДІА УРСР, ф. 239, оп. 3, спр. 34, арк. 4.

⁷² Там же, оп. 1, спр. 135-а, арк. 169.

⁷³ Там же, спр. 135-в, арк. 172.

⁷⁴ Газ. «Vakit» від 4 серпня 1932 р.

⁷⁵ Див. S a r c, Ömer Celâl, *Türkiye ekonomisinin genel esasları*, İstanbul, 1949, стор. 242.

свідчать про те, що експорт шкіряних товарів з Туреччини у 1930 р. становив 3257 т, а в 1932 р. він скоротився до 1586 т ⁷⁶.

У катастрофічному становищі опинились і турецькі фінанси. Показово, що в самий гострий момент фінансової кризи банки капіталістичних держав у Стамбулі не захотіли дати купцям відстрочки для сплати векселів і навіть підвищили процент ⁷⁷. Над Туреччиною знову нависла загроза нового закабалення іноземним капіталом. У той важкий час, як і в роки боротьби за національну незалежність, турецький народ звернувся до свого вірного і випробуваного друга — Радянського Союзу. СРСР пішов назустріч проханню турецького уряду. До Туреччини було переведено для термінової закупки турецьких товарів значний валютний аванс у розмірі 1,6 млн. доларів ⁷⁸.

У березні 1931 р. СРСР підписав з Туреччиною новий торговий договір, що мав також надзвичайно пільговий характер для останньої ⁷⁹. Коли у 1931 р. турецький уряд з метою уникнути фінансової катастрофи і вирівняти торговий та платіжний баланс різко скоротив імпорт певних товарів шляхом контингентування (регулювання), Радянський Союз перший з іноземних держав визнав цей новий турецький закон. Підписана у квітні 1932 р. між обома країнами спеціальна торгова угода враховувала особливості і потреби турецького ринку ⁸⁰.

Угода, побудована за принципом нетто-баланса, визначала, що довіз радянських товарів до Туреччини повинен за своєю вартістю дорівнювати радянським закупкам на турецькому ринку. Це був принципово новий тип торгових відносин між країнами, побудований на основі ленінських принципів дружби між народами і взаємної допомоги.

Радянський Союз значно збільшив імпорт з Туреччини багатьох видів товарів. Якщо у 1924/25 р. радянський імпорт з Туреччини становив 14,8 млн. крб., то в роки найбільших кризисних потрясінь — 1929—1931 рр., Радянський Союз збільшив свій імпорт з цієї країни майже у три рази ⁸¹.

Саме тоді радянсько-турецький товарообмін досяг значних розмірів ⁸².

У той же час імперіалістичні держави зменшували закупки турецьких товарів, що також посилювало кризисні явища у турецькій економіці. Це яскраво видно на прикладі США. За офіціальними американськими даними, імпорт США з Туреччини у 1929 р. дорівнював 12 166 млн. дол., а в 1932 р. — 5 388 млн. дол. ⁸³.

Однією з особливостей турецької зовнішньої торгівлі 20-х — початку 30-х років було те, що жодна країна не займала в ній домінуючого становища ⁸⁴. Проте торгівля з Радянським Союзом мала для Туреччини надзвичайно велике значення. Радянський Союз вивозив такі това-

⁷⁶ İlkm en Ser e f N u r i. Türkiye vergi sisteminde hayvanlar vergisi, Ankara, 1943, стор. 83.

⁷⁷ Див. А. Мельник. Экономический кризис в Турции, журн. «Международная жизнь», 1930, № 1, стор. 54—55.

⁷⁸ П. Моисеев, Ю. Розалиев, К истории советско-турецких отношений, М., 1958, стор. 45.

⁷⁹ Див. «Сборник действующих торговых договоров и иных хозяйственных соглашений СССР», вып. 1, 1935, стор. 161—175.

⁸⁰ А. С. Короленко, Торговые договоры и соглашения СССР с иностранными государствами, М., 1935, стор. 53.

⁸¹ «Внешняя торговля СССР за 20 лет...», стор. 30.

⁸² В. П. Смирнов, Турция, Экономика и внешняя торговля, М., 1956, стор. 38.

⁸³ «Department of Commerce Bureau, of foreign and domestic Commerce», Special circular N 325, December 26, Washington, 1934, стор. 4.

⁸⁴ Б. Д а н ц и г, Турция, М., 1949, стор. 195.

ри, які сприяли розвиткові турецької економіки і піднесенню її продуктивних сил.

Наша країна регулярно закупала значну кількість тих товарів, в експорті яких Туреччина була особливо зацікавлена.

Істотне значення для розширення економічного співробітництва між обома країнами мали міжнародні ярмарки і виставки, що влаштовувались на території як СРСР, так і Туреччини. Митні, транспортно-тарифні, валютні, ліцензійні та інші пільги, що надавались радянським урядом східним купцям, у тому числі й турецьким, стимулювали їх активну участь у нижегородському, київському, харківському та бакинському ярмарках. У 1928 р. під час київського ярмарку була відкрита всеукраїнська торгова виставка-музей. На ній демонструвались зразки української продукції, яка вивозилась у країни Сходу: Китай. Туреччину, Іран, Єгипет, Хіджаз⁸⁵. В Одесі у 1927 р. з ініціативи Східної торгової палати було організовано постійно діючу експортно-імпортну музей-виставку з відділами: сільськогосподарським, текстильною, харчовою, хімічною та кустарної промисловості⁸⁶. З свого боку СРСР і Українська РСР брали участь у багатьох ярмарках та виставках, що влаштовувались у Туреччині. Наприклад, в Ізмірській торгово-промисловій виставці 1928 р. взяли участь 16 радянських промислових організацій⁸⁷. Павільйон СРСР, який включав експонати і Радянської України, користувався особливим успіхом у дні роботи виставки. Представники місцевої влади відвідували його навіть по кілька разів на день⁸⁸. Такі радянські промислово-експортні організації, як «Нафтосиндикат», «Донвугілля», «Цукротрест», «Укртрест-сільмаш», «Електротрест» та «Гумотрест», одержали найвищі нагороди виставки — золоті медалі⁸⁹.

Однією з найважливіших особливостей радянсько-турецького економічного співробітництва було подання Радянським Союзом безкорисливої допомоги Турецькій республіці у розвитку її національної економіки.

20-і — початок 30-х років характеризувались інтенсивною діяльністю турецької національної буржуазії у справі проведення реформ у галузі господарства, культури, побуту. Турецький уряд на чолі з Кемалем Ататюрком став на шлях політики «етатизму», тобто державного капіталізму, безпосередньої участі держави в економічному будівництві країни. Політика «етатизму» дала можливість розгорнути будівництво залізниць, ряду промислових підприємств за рахунок держави.

Для виконання цієї економічної програми потрібні були значні капітали. Але іноземні капіталісти погоджувались надати їх тільки при умові великих поступок економічного і політичного характеру. Західні «експерти», які відвідували Туреччину, в один голос висловлювали думки, що вона повинна залишитися аграрною країною. Представник Німеччини на світовій економічній конференції в Лондоні у 1933 р. дійшов до того, що назвав прагнення Туреччини побудувати свою національну промисловість «громадським лихом»⁹⁰. А орган англійських колоніальних кіл журнал «Нір Іст» одверто погрожував

⁸⁵ Див. газ. «Комуніст» від 20 лютого 1928 р.

⁸⁶ Газ. «Комуніст» від 23 квітня 1927 р.

⁸⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 423, оп. 1, спр. 726, арк. 276.

⁸⁸ Див. газ. «Комуніст» від 16 вересня 1928 р.

⁸⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 423, оп. 1, спр. 726, арк. 276—277.

⁹⁰ Див. А. Миллер, Из истории советско-турецких отношений, журн. «Международная жизнь», 1956, № 2, стор. 70.

Туреччині «насильницькою зміною існуючого політичного ладу», якщо турецький уряд не зважить на «поради» іноземних урядів⁹¹.

Коли іноземні капіталісти навіть і погоджувалися брати участь у індустріалізації Туреччини, то тільки при умові встановлення свого економічного і політичного контролю⁹². Якщо уряд Туреччини відмовлявся від таких вимог, то вони всіляко протидіяли створенню турецької вітчизняної промисловості. Про це свідчить історія з польськими промисловцями, які одержали концесію на спиртову монополію, не сплативши турецькому урядові відповідних сум, аналогічна справа з бельгійською групою, що зобов'язалася добудувати залізницю Самсун—Сівас, рвацтво шведських капіталістів, які одержали замовлення на будівництво залізниці Анкара—Ереґлі, спорудження бельгійцями в Сінопі сірникової фабрики, яка розвалилась ще до прийняття її турецьким урядом, будівництво чеською компанією на зовсім непридатному місці ушакського цукрового заводу, який дав понад мільйон лір збитку, і т. д.⁹³ Така діяльність іноземного капіталу викликала різке незадоволення серед турецької національної буржуазії. Депутат меджлису Фаліх Рифки в газеті «Мілліет» писав: «Туреччина дійсно потребує іноземних капіталів, але поведінка тих іноземних капіталістів, які до цього часу уклали контракти з турецьким урядом, сприяла підризу довіря до них. У Туреччині падає віра в обіцянки і зобов'язання іноземних капіталістів⁹⁴.

У той важкий для молодої Турецької республіки час допомога знову прийшла з Півночі. Успішне здійснення в нашій країні першого п'ятирічного плану, великі досягнення в галузі індустріалізації відкривали значні можливості для розширення радянсько-турецького економічного співробітництва. Радянський уряд пішов назустріч життєвим інтересам турецького народу і виступив з цілою програмою економічної допомоги Турецькій республіці. Конкретна угода щодо цього була досягнута під час візиту турецької урядової делегації на чолі з прем'єр-міністром Ісметом Іненю до Радянського Союзу у квітні—травні 1932 р. У ході переговорів турецьких державних діячів з Радянським урядом,— писала газета «Правда»,— «особлива увага була приділена проблемам економічного і культурного зв'язку між Туреччиною і СРСР»⁹⁵.

Радянський Союз, керуючись ширим прагненням допомогти Туреччині у розвитку її національної промисловості, надав їй безпроцентний кредит у розмірі 8 млн. американських доларів золотом строком на 20 років⁹⁶. Необхідно підкреслити пільговий характер кредиту: він був довгостроковим, безпроцентним і мав покриватися не золотом або валютою, а поставками турецьких сільськогосподарських товарів. Англійський історик Е. Вер-Ходж у книзі про турецьку зовнішню політику визнавав: «Ця пропозиція (радянська допомога — І. Ч.) мала велике значення для Туреччини, вона дозволила їй імпортувати машини, яких вона гостро потребувала, та використати свій експорт для

⁹¹ Журн. «Near East» від 23 травня 1929 р.

⁹² Див. Д. Г., Иностранный капитал в Турции, журн. «Новый Восток», 1929, № 26—27, стор. 326—329; Н. Г. Киреев, Провал концессии Честера, журн. «Советское востоковедение», 1958, № 3, стор. 122—125.

⁹³ Див. А. Мельник, назв. праця, стор. 41—42.

⁹⁴ Газ. «Milliyet» від 3 липня 1928 р.

⁹⁵ Газ. «Правда» від 8 травня 1932 р.

⁹⁶ Див. «Сборник действующих торговых договоров и иных хозяйственных соглашений СССР, заключенных с иностранными государствами», ч. I, 1935, стор. 282—286.

сплати кредиту»⁹⁷. Радянський кредит становив 33% усіх капіталовкладень, зроблених у турецьку промисловість за період з 1934 до 1939 р.⁹⁸ На основі цього кредиту під керівництвом радянських спеціалістів були споруджені великі текстильні комбінати у містах Кайсері і Назіллі. Для будівництва цих підприємств при Народному комісаріаті важкої промисловості СРСР було створено спеціальний трест «Туркбуд», який займався розробкою будівельних проектів та організовував постачання і монтаж устаткування для комбінатів. «Туркбуд» надіслав до Кайсері та Назіллі групу радянських інженерно-технічних працівників, які протягом певного випробувального періоду забезпечували усю роботу комбінатів⁹⁹. У виробництві устаткування для цих великих комбінатів брали участь близько 200 радянських промислових підприємств¹⁰⁰.

Вироби радянських підприємств, як правило, відзначалися високою якістю і заслужили високу оцінку турецьких та інших спеціалістів. Так, англійський текстильний щотижневик «Текстайл уіклі» писав: «...Європейські експерти, які мали можливість бачити радянське устаткування, одержали від нього добре враження. Воно цілком сучасне з конструкторського погляду і дуже добре виготовлене»¹⁰¹.

Технічнообслуговуючий персонал комбінатів був підготовлений в СРСР. Турецькі практиканти протягом року навчалися у спеціальній школі текстильних підмайстрів і текстильному технікумі у Москві, а потім пройшли виробничу практику на відповідних підприємствах Москви, Ленінграда, Іванова, Орехово-Зуєва, Калініна та інших міст. Турецькі інженери, надіслані до СРСР, пройшли восьмимісячний теоретичний та практичний курс під керівництвом радянських професорів і стажування на радянських промислових підприємствах¹⁰². Істотну роль відіграв «Туркбуд» і в підготовці необхідної кваліфікованої робочої сили. При комбінаті у Кайсері була організована школа фабрично-заводського навчання, де працювали радянські викладачі¹⁰³. Таким чином, Радянський Союз показав перед усім світом, що він є найнадійнішим виконавцем своїх міжнародних зобов'язань.

У капіталістичних країнах ставили під сумнів спроможність СРСР, який саме тоді здійснював реконструкцію власної економіки, подати ефективну допомогу Туреччині. Англійська консервативна газета «Дейлі мейл» писала, що «спроможність Москви виконати свої обіцянки буде піддано випробуванню найближчим часом»¹⁰⁴.

Завдяки спорудженню комбінатів у Кайсері (35 тис. веретен і 1 тис. верстатів) та в Назіллі (29 тис. веретен і 768 верстатів)¹⁰⁵ переважна частина необхідної для Туреччини кількості бавовняних тканин стала вироблятися в країні¹⁰⁶. Тільки один комбінат у Кайсері, збудований на радянські кошти, забезпечував виробництво 30 млн. м тканин на рік, що вдвоє перевищувало продукцію всіх бавовняних фабрик, які на той час існували у Туреччині¹⁰⁷. Це дозволяло значно

⁹⁷ E. R. Vege-Hodge, *Turkish Foreign policy 1918—1948*, Geneve, 1950, стор. 75

⁹⁸ Б. Данциг, назв. праця, стор. 167—168.

⁹⁹ Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва СРСР (далі — ЦДАЖР СРСР), ф. 7604, оп. 1, спр. 329, арк. 45—46.

¹⁰⁰ Там же, арк. 7—9.

¹⁰¹ Журн. «The Textile Weekly» від 14 червня 1935 р.

¹⁰² ЦДАЖР СРСР, ф. 7604, оп. 1, спр. 329, арк. 13—14.

¹⁰³ Там же, спр. 422, арк. 10.

¹⁰⁴ Газ. «Daily Mail» від 27 червня 1933 р.

¹⁰⁵ В. П. Смирнов, назв. праця, стор. 81—82.

¹⁰⁶ И. Генин, *Внешние экономические связи Турции*, журн. «Революционный Восток», 1936, № 5—6, стор. 175.

¹⁰⁷ Журн. «Мировое хозяйство и мировая политика» 1934, № 10, стор. 129.

скоротити імпорт текстильних виробів з-за кордону і водночас сприяло розвитку бавовництва в республіці. І зараз ці комбінати є найбільшими серед підприємств турецької текстильної промисловості і дають основну частину виробництва бавовняних тканин у країні.

Крім машин та обладнання для промислових підприємств, СРСР постачав Туреччині автобуси, автоцистерни, вантажні автомобілі і запасні частини до них¹⁰⁸.

У Туреччині були задоволені радянською допомогою і відверто це визнавали. У 1936 р. в одній з останніх своїх промов Кемаль Ататюрк говорив, що «дружба наша з СРСР, нашим великим морським і сухопутним сусідом, яка довела вже протягом п'ятнадцяти років свої позитивні якості, продовжує нормально розвиватись...»¹⁰⁹. А Ісмет Іненю, виступаючи у 1937 р. в меджлісі з урядовою декларацією, заявив: «Турецько-радянська дружба буде існувати як міцний елемент у політиці обох країн»¹¹⁰. В аналогічному дусі висловлювались депутати меджлісу і майже вся турецька преса. Матеріальна і моральна допомога турецькому народові з боку російського, українського та інших народів Країни Рад зміцнювала економічну і політичну незалежність Туреччини.

Безпосереднім наслідком радянської допомоги була зміна позиції певних кіл капіталістичних держав, які провадили раніше політику фінансової блокади Турецької держави. Тепер вони самі пропонували турецькому уряду кредити на більш-менш прийнятних умовах.

Проте згодом правлячі кола Туреччини відійшли від політики Кемаля Ататюрка, який завжди вважав дружбу з СРСР важливим фактором зміцнення національної незалежності Туреччини і наріжним каменем турецької зовнішньої політики. Внаслідок цього були порушені і традиційні економічні зв'язки Туреччини з Радянським Союзом. З часу прийняття американської так званої «допомоги» Туреччина постійно має пасивний торговельний баланс. Тільки за останні шість років (1952—1957 рр.) загальна сума дефіциту її зовнішньої торгівлі становила 2270,9 млн. лір¹¹¹.

Навряд чи слід доводити, що вихід з такого становища можна шукати тільки на шляхах внутрішньої і зовнішньої політики, яка б відповідала справжнім інтересам турецького народу.

Радянський Союз неухильно прагне поліпшити радянсько-турецькі відносини, поновити традиції колишньої дружби між обома країнами. Значне місце в цьому належить торгівлі, економічним зв'язкам, які сприяють нормалізації політичних відносин.

У промові перед виборцями 14 березня 1958 р. товариш М. С. Хрущов говорив: «Ми не пошкодуємо сил і будемо продовжувати свою мирну політику, сподіваючись, що турецький народ і уряд Туреччини зрозуміють наші добрі і ширі наміри. Нашим країнам, як близьким сусідам, кордони яких проходять і по морю і по суші, в інтересах збереження миру для наших народів треба дружити, а не ворогувати. Від цього виграє справа миру в усьому світі»¹¹².

Нема сумніву в тому, що відновлення дружніх радянсько-турецьких відносин відповідало б інтересам обох країн і насамперед інтересам Турецької держави.

¹⁰⁸ Див. І. Генин, назв. праця, стор. 175.

¹⁰⁹ Див. А. Ф. Миллер, Очерки новейшей истории Турции, М. — Л., 1948, стор. 183.

¹¹⁰ Див. J ä s c h k e, Die Türkei in den Jahren 1935—1941, Leipzig, 1943, стор. 14.

¹¹¹ «Современная Турция», АН СССР, Институт востоковедения, М., 1958, стор. 111.

¹¹² Газ. «Радянська Україна» від 15 березня 1958 р.

ПЕТКО АТАНАСОВ

З МИНУЛОГО БОЛГАРО-УКРАЇНСЬКИХ ЗВ'ЯЗКІВ

Історія відносин між Болгарією і східними слов'янами бере свій початок у далекому минулому, в епоху колишньої старослов'янської племінної та мовної спільності. Ці відносини стають особливо інтенсивними у період Київської Русі — історичної колиски українського, російського та білоруського народів.

Економічні зв'язки між Болгарією та Київською державою були дуже важливим фактором стосунків між ними. Про інтенсивну торгівлю між Києвом та Преславом згадується і в «Повести временных лет».

Культурні і зокрема літературні зв'язки між Болгарією та Києвом досягли повного розквіту після прийняття християнства на Русі (988—989 рр.). Згідно з літописом Нестора книголюбець Володимир відкрив школи для боярських дітей, в яких викладали болгарські монахи та письменники.

Завдяки цим зв'язкам слов'янська письменність за Святополка, наступника Володимира, змогла протистояти грецькій і навіть витіснити її, а за Ярослава — здобути над нею остаточну перемогу.

Є багато даних, що вказують на вплив староболгарської літератури на літературу Київської Русі. Відомий Сімеонов збірник «Златоуструй», який являє собою переклад промов цареградського патріарха Іоанна Златоуста, був відомий на Україні і в Росії до XVI ст. «Всі рукописи цього твору, — пише академік Н. С. Державін, — як і значна більшість творів болгарської літератури часів Сімеона, збереглися тільки в Росії»^{112а}. З ім'ям царя Сімеона пов'язаний і так званий «Изборник Святославов» 1703 р., переписаний для Чернігівського князя Святослава Ярославича дяконом Іоанном. З болгарського оригіналу було переписано також відоме Остромирово євангеліє (у 1056 і 1057 рр.). Київський митрополит Ілларіон, соратник князя Ярослава, навчався церковній красномовності на доступних йому староболгарських Гомілетичних творах (Климентя, Константина та ін.). Професор І. Снегаров довів, що при написанні своїх церковних творів Ілларіон використовував «Панонські житія», а також згаданий «Изборник Святославов»¹¹³.

Про зв'язки між Болгарією та Київською державою свідчить і величкий твір київської літератури «Слово о полку Игореве». Невідомий автор цієї чудової поеми двічі згадує ріку Дунай («На Дунаи Ярославнын глас ся слышит», «девицы поют на Дунаи»), вживає багато болгаризмів.

Використовуючи болгарські літературні жанри (слово, житіє та ін.), київські літератори вже у першій половині XI ст. починають створювати свою національну літературу, яка швидко розвивається і незабаром випереджає болгарську. Київська література повертає у підкорену Візантією Дунайську Болгарію слов'янську письменність. Пізніше київська література перетворюється у вирішальний фактор пробудження пригнобленого болгарського народу.

^{112а} Н. С. Державин, Племенни и културни връзки между българския и руския народ, София, 1945, стор. 75.

¹¹³ І. Снегаров, Духовно-културни връзки между България и Русия през средните векове (X—XV), София, 1950, стор. 42.

Феодална роздрібненість Київської Русі у період XII—XIV ст., а також монгольська навала не змогли припинити, а тільки послабили культурні та політичні відносини між болгарськими та східнослов'янськими землями. Відомо, що Галицьке князівство підтримувало з тирновською Болгарією не лише торговельні та церковні, а й політичні зв'язки. Торгувало з Болгарією і Волинське князівство, вона була також зв'язана з Чернігівським князівством. Відомо, що Іван Асен II після вбивства Калояна знайшов притулок у Галичині, а в 1217 р. він повертається на болгарський престол за допомогою воєнної дружини, яку дав йому галицький князь. У Галичині шанували пам'ять Івана Рильського. Про це свідчить згадка про нього у календарі Галицького пергаментного євангелія за 1143 р.

У 1255 р. через посередництво сина чернігівського князя Михайла Всеволодовича — Ростислава, який займав високу посаду при царі Михайлі Асені, був укладений мирний договір між болгарами та угорцями. На болгарській службі був і Яків Святославич, що прибув до Болгарії після того, як Київ опинився під владою татар. Якова Святославича дуже цінували за його воєнні здібності, і тому він був удостоєний звання «деспота», тобто полководця. З його допомогою київський митрополит Кирил у 1261 р. одержав з Тирново слов'янську «Кормчію» («Номоканон»), необхідну йому для упорядкування православної церкви на Русі.

Стосунки Болгарії з Україною та Росією безпосередньо до і після завоювання її турками пов'язані з ім'ям відомих письменників-болгар — учнів патріарха Єфтимія — Кипріяна та Григорія Цамблака. Кипріян, що у 1375 р. став київським митрополитом, відомий не тільки як літургист. Він був літописцем та освіченим діячем, який багато зробив у справі розвитку освіти на Русі. Григорій Цамблак був київським митрополитом (1415—1419 рр.).

У своїй боротьбі проти турецького панування болгарський народ неодноразово одержував допомогу від братнього українського народу. Треба вказати на один цікавий і майже невідомий факт нашої історії — участь українських військ у Владиславовому поході у 1444 р. і битву під Варною¹¹⁴. Про участь українців («козаків») у битві під Варною збереглась згадка в українській народній «Пісні про битву біля Варни», яка у 1928 р. була надрукована у праці Ів. Франка «Студії над українськими історичними народними піснями XV ст.». Початок цієї пісні, між іншим, такий:

«Відки, Івасю? — З-за Дунаю.
Що чувати в вашім краю?
Ой, нічого, тільки війна
І країна неспокойна.
Ідуть турки на три шнурки,
А татари на чотири.
Ідуть ляхи на три шляхи,
А козаки гору вкрили,
На тій горі кінь турецький,
На тім коні син крілевський»¹¹⁵.

Українські козаки у XVII—XVIII ст. робили часті напади на турецькі фортеці, розташовані на Чорноморському узбережжі. Це була відповідь на часті і спустошливі турецько-татарські напади на українські землі. Своєю активною боротьбою проти турецько-татарських за-

¹¹⁴ Див. Я. Р., Полските и турските журналисти вѣв Варна (В. «Варненски кореняк», бр. 5, от 7 септември 1930 г., год. V, стор. 1—2).

¹¹⁵ Ів. Франко, Студії над українськими історичними народними піснями XV ст., «Науковий збірник Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови», ч. I, К., 1928, стор. 5.

гарбників український народ викликав загальне захоплення європейських народів і особливо тих, що знаходились під гнітом султанської Туреччини.

У 1605 р. козаки під час морського походу езяли штурмом турецьку фортецю у болгарському місті Варні і захопили кілька турецьких галер. Про цей факт теж розповідається в українській народній пісні, яка закінчується словами:

Була Варна здавна славна,
Славніші козаченьки,
Що тої Варни-міста достали
І в ней турків забрали»¹¹⁶.

В епоху феодалізму релігійні почуття відігравали значну роль. Саме тому релігійні зв'язки між православним населенням Болгарії, України та Росії одночасно мали багато елементів політичного, економічного та культурного характеру.

У роки турецького гніту велику роль в підтримці зв'язків православного населення Болгарії з Україною та Росією відігравали болгарські та інші слов'янські монастирі на Афоні, а також відвідання з кінця XVI ст. болгарським духівництвом Києва та Москви. Більшість з них ходили туди, щоб збирати пожертви на відбудову зруйнованих турками храмів, викуп закладеного церковного майна, утримання монастирів. Представники болгарського духівництва відвідували Україну і Росію не тільки для того, щоб знайти матеріальну допомогу, а також і як політичні діячі. Більшість з них приносили різні відомості про стан турецької імперії, попереджали російський уряд про воєнні приготування Туреччини проти Росії. Частими були випадки, коли представники болгарського духівництва залишались в домах українських вельмож і представників козацької верхівки. Варненський митрополит Даніїл після відвідання Москви у 1662 р. чотири роки жив у монастирі біля м. Лисянки на Україні. Софійський митрополит Мілетій шість років перебував у Ніжині (після 1667 р.).

Через Болгарію, по дорозі на Афон, проїздив у 70-х роках XVI ст. і відомий український письменник-полеміст Іван Вишенський. Двічі ходив до Афону відомий український мандрівник Василь Григорович-Барський, що дав докладний опис афонських монастирів і міста Солунь.

Відомо, що крім духовних осіб, до афонських слов'янських монастирів йшли на прощу й запорозькі козаки, а з іменника Зографського монастиря бачимо, що його дарителями були українські запорозькі гетьмани та інші українські діячі, члени їх родин.

Завдяки цим взаємним відвідуванням до Болгарії з України і Росії надходило багато книжок та рукописів.

Важливе місце в історії болгаро-українських відносин займає Києво-Печерський монастир (Лавра). Відомо, що на початку XVII ст. у Києво-Печерському монастирі було засновано друкарню, яка у другій половині XVII ст. видала 117 книжок. Вони широко розповсюджувались серед українського, російського та білоруського населення, а також у Болгарії та інших слов'янських країнах¹¹⁷.

У друкарні Києво-Печерського монастиря у 1671 р. з ініціативи та на кошти запорозького полковника Думитрашка Райчи (Райча), болгарина за походженням¹¹⁸, була надрукована книга про «житіє

¹¹⁶ І в. Франко, Студії над українськими народними піснями, «Записки наукового товариства імені Шевченка», т. LXXVIII, кн. IV, Львів, 1907, стор. 91—92.

¹¹⁷ «История Украинской ССР», т. I, К., 1953, стор. 323.

¹¹⁸ Н. Дылевский, Рыльский монастырь и Россия в XVI и XVII веках, София, 1946, стор. 85—110.

Ів. Рильського», раніше складена патріархом Єфтимієм. Книга розповсюджувалась у Болгарії. Більшість друкованих книг, дарованих слов'янським монастирям в Афоні, і книги, які у XVII—XVIII ст. були одержані Рильським монастирем, вийшли з друкарні Києво-Печерської лаври.

Розповсюдження у Болгарії книг, що вийшли з друку в Росії і на Україні, відіграло велику роль у боротьбі болгарського народу проти турецького гніту, який почав посилюватись ще у другій половині XVI ст.

Але є дані, які свідчать про те, що й у найтяжчі години турецького пригноблення Болгарія вносила свій вклад у культурні зв'язки з іншими слов'янськими народами. Так, наприклад, у XVI—XVII ст. до Болгарії були відправлені молоді диякони з Галичини, щоб вивчати церковний спів ¹¹⁹.

У 1654 р. відбулося історичне возз'єднання України з Росією. Ця подія мала дуже велике значення для Болгарії. Возз'єднання України з Росією підсилювало віру болгар у визвольну місію «Дядо Івана» у найтяжчі для болгарського народу години, коли вирішувалась доля його національного існування.

В історії наших відносин з Україною яскравою сторінкою є зустріч великого болгарського патріота і дипломата Петра Парчевича з гетьманом Богданом Хмельницьким.

У 1677 рр., після поїздки Парчевича до Польщі, Відня та Венеції, він був посланий австрійським імператором Фердинандом III із спеціальною місією до Богдана Хмельницького. Петро Парчевич, який до того вступав у зв'язки з українськими козаками, мав відповідальне завдання — помирити Польщу і Україну, що воювали. Але його вела до України і інша, далекоюсяжніша мета. Ще 300 років тому Парчевич добре зрозумів значення возз'єднання двох великих слов'янських народів, і він виступав не тільки як керівник (голова) посольства австрійського імператора, а більше як болгарський громадський діяч, який мав завдання примирити слов'янські, а потім і християнські народи, щоб об'єднати їх на боротьбу проти турків, за визволення Болгарії ¹²⁰.

Петро Парчевич приїхав до резиденції Богдана Хмельницького у місто Чигирин 1 березня 1657 р. і був урочисто зустрінутий помічником Богдана Хмельницького Капустою. Під час вручення вірчої грамоти гетьману Парчевич виголосив промову, Б. Хмельницький висловив радість з приводу приїзду посольства. Парчевич перебував у резиденції Богдана Хмельницького два місяці.

Професор Марин Дринов у своїй «Болгарській літописній розповіді про кінець XVII ст.» сповіщає, що між 1672 и 1675 рр. на Подолію та Західну Україну ринули орди Мухамеда IV, які спустошили багато сіл та міст, переважну частину українського населення було виселено до Болгарії (біля Лозенграда та в інші райони), де воно працювало у турецьких маєтках ¹²¹.

Ми зустрічаємо українців у Болгарії й пізніше. Після ліквідації Нової Січі українські козаки у 1775 р. поселились у Добруджі і організували так звану Задунайську Січ.

З кінця XVI ст. у зв'язку з повстанською боротьбою болгарського народу проти турецького ярма та війнами, які вела Росія проти Ту-

¹¹⁹ Ф. Колесса, *Наверствоване і характеристичні признаки українських народних мелодій*, «Записки наукового товариства імені Шевченка», т. CXXXVI—CXXXVII, Львів, 1918.

¹²⁰ И. Дуйчев, *Петър Парчевич и Богдан Хмельницки*, журн. «Природа», 1954, № 3, стор. 8.

¹²¹ М. Дринов, *Трудове*, т. II, София, 1911, стор. 305.

реччини за визволення Чорноморського узбережжя, відбувається масове переселення болгар на Україну та в Росію, чиї гостинні землі стали пристанищем для десятків тисяч втікачів-землеробів, ремісників, купців з наддунайських та балканських селищ — Відина, Силістра, Малого Тирнова, Ямбола, Котела, Карнобата, Сливена, Сазополя та ін.

До цих болгар-переселенців належить і частина так званих «ніжинських греків» — болгарських купців у великому торговому центрі України м. Ніжині. Згідно з поданими російському урядові даними про кількість грецьких колоністів у Ніжині в 1671 р., там було 13 болгарських родин з Пловдива, Тирнова, Русе, Софії та інших міст. Болгарські купці у Ніжині називали себе «греками», щоб користуватися привілеями, наданими їм ще Богданом Хмельницьким та іншими гетьманами, а також російським урядом.

Болгарські купці привозили до України та Росії переважно вина, трояндове масло, килими, шовкові тканини, фрукти, коней. З України вони вивозили хутра та інші товари. Болгарські колоністи не забували свою батьківщину, побут та рідну мову і допомагали грошима церкві в Болгарії, підтримували болгарських учнів та студентів, які навчалися в російських учбових закладах. Серед них був і видатний діяч болгарського відродження Іван Денкоглу, який фінансував видання праць Ю. Венелина про Болгарію. Із заснуванням Одеси та одеського порту більшість болгарських купців з Ніжина переїхали до Одеси, де утворили найбільшу болгарську колонію у Росії. Туди ж переїхали і болгар з Москви¹²².

Україна була рятівним берегом і для наших гайдуків. У болгарських народних піснях поруч з «милна Русия» і «Русийка» згадується й ім'я України, або «Малой Руси». Схопили, розповідається в одній пісні, кілька болгарських комитів^{122а}. Захотіли їх убити. Але юнак Узун відповів турецькому паші:

Искаме турчин да няма
от Бяло море до Черно...

Хочемо, щоб турків не було
від Білого моря до Чорного...

Тоді паша послав їх на суд до султана, а той їх кинув у тюрму в Діарбекир... Але, їдучи морем, комити вирішили краще втопитися, ніж умерти у засланні. Тоді інший юнак, Микола, спинив їх, повернув човен на схід і він

Тъй на Одеса излезе,
Одеса, Мала Русия...¹²³

Так на Одесу вийшов,
Одеса, Мала Росія...

Про близькі зв'язки болгарського народу з Україною у XV—XVII ст. свідчить проникнення болгарського фольклору та південнослов'янського епосу про Кралі Марка на Україну. З цього погляду дуже цінні фольклорні праці М. Драгоманова («Історичні пісні малоросійського народу» та ін.), а також дослідження Ів. Франка «Студії над українськими історичними народними піснями XV ст.»

Війни, які вела Росія проти Туреччини на початку другої половини XVIII ст., зміцнювали бойову дружбу між болгарським, російським та українським народами. Під час штурму Силістри у червні 1773 р.

¹²² Подробиці про болгарських купців на Україні є у статті В. Хаджиниколова, *Съединението на Украина с Русия и българският народ*, журн. «Исторически преглед», 1954, кн. 2.

^{122а} Комита — борець за визволення Болгарії з-під турецького ярма.

¹²³ Стефан Стапчев, *Черно море — връзка между два славянские народа*, журн., «Славяни», кн. 12, дек. 1954, год. X, стор. 14.

під командуванням Румянцева та Суворова бились пліч-о-пліч запорозькі козаки та болгари. У 1806 р. на чолі одного з військових загонів був відомий український поет і драматург І. Котляревський.

Розглядаючи відносини Болгарії з Україною, не можна не відзначити великого значення найбільших політичних та культурних центрів України — Одеси, Києва, Миколаєва, Чернівців та Львова — для болгарського відродження. Серед них особливе місце займає Одеса. З Одеси виїхав до Болгарії у 1830 р. відомий автор книги «Древние и нынешние болгары», закарпатський українець Ю. Венелін. Перебуваючи у Варні, Каварні та Силістрі, Ю. Венелін знайомився з нестерпними умовами життя болгарського народу під турецьким та фанаріотським ярмом, збирав географічні, статистичні та мовні матеріали, вивчав літературні пам'ятки, записував народні пісні. Зібрані матеріали дали можливість Ю. Венеліну написати ряд нових праць, таких як «Граматика сучасної болгарської мови», «Про характер народних пісень у задунайських слов'ян», а після зближення його з діячем болгарського відродження В. Априловим ще й статтю «Про зародження новоболгарської літератури». Історичні та філологічні праці Ю. Венеліна відіграли велику роль у пробудженні національної свідомості болгарського народу і розвитку болгарської історичної науки та літератури. Його співробітництво з В. Априловим являє собою яскравий приклад братніх зв'язків між болгарським та українським народами.

В Одесі розвивалась літературна та просвітительська діяльність В. Априлова. Тут він видав «Денницю новоболгарської освіти», «Болгарські книжиці», «Думи про сучасне болгарське навчання». В Одесі з 1857 до 1858 рр. навчалися Ботю Петков, Найден Геров, Василь Друмев. Останній написав там свою знамениту «Нещасну родину». В цьому місті Найден Геров почав письменницьку діяльність, а Іван Богорцев у 1842 р. видав свою «Математичну географію...». В Одесі створили перші наукові праці Д. Чинтулов і Райко Жинзифов. Тут у 1876 р. Микола Козлев надрукував книгу «Історія гайдюка Сидера та його буйвола Голя». В Одесі розпочалося знайомство Христо Ботева з поляками та українцями; в цьому прославленому місті формувався революційний світогляд великого поета. В Одесі жив і працював з 1858 р. до 1860 р. Г. С. Раковський. Тут під час Кримської війни створюється «Болгарське настоятельство», яке сприяло розвитку болгарської національної культури та зміцненню її відносин з Україною та Росією.

В стародавньому Києві до визволення Болгарії разом навчалися болгарські та українські студенти. Тут у 1846 р. створюється таємна антикріпосницька організація — Кирило-Мефодіївське братство, яке мало за мету не тільки знищення кріпацтва, а й національне визволення усіх слов'янських народів. А в задуманій ними загальнослов'янській федерації Т. Г. Шевченко та його прихильники з революційно-демократичного крила цього братства залишили почесне місце і болгарському народові.

У Харкові працював один із засновників болгарської держави й болгарської науки Марин Дринов. Як професор Харківського університету (з 1873 р.) М. Дринов бере участь у створенні Харківського історико-філологічного товариства, яке відіграло значну роль в історії російського слов'янознавства та зміцненні культурних зв'язків Болгарії з Україною і Росією.

З українською землею пов'язані імена Г. П. Стаматова (народився у Тирасполі) і першого болгарського диригента й співака Михайлова-Стояна, що народився у колишній Одеській губернії. Щоб не виклика-

ти підозру турецьких агентів, таємні зустрічі болгарських діячів відродження влаштовувалися у Чернівцях.

З Львова, де навчалися болгарські студенти, Христо Ботев одержував повідомлення про боротьбу слов'ян з австро-угорською монархією. Маленькі нотатки про це публікувалися у рубриці «Останні вісті» газети «Знамя»¹²⁴.

Велике значення в історії болгаро-українських відносин до визволення мали зв'язки України з першими діячами відродження — Любеном Каравеловим і Христо Ботевим.

Співробітництво Любена Каравелова з відомим знавцем української історії і літератури П. Г. Прижовим було дуже важливим для творчого розвитку болгарського письменника. Через П. Г. Прижова Любен Каравелов ознайомився з українською мовою, літературою та фольклором, які йому дуже допомогли при написанні «Памятників народного быта болгар» та інших творів. Д. Шелудько — дослідник життя і творчості письменника — припускає, що під час перебування Т. Г. Шевченка у Москві після визволення його з ув'язнення у 1853 р. Любен Каравелов зустрівся з великим українським поетом-революціонером. Д. Шелудько говорить: «Зараз немає даних твердити, що Любен Каравелов познайомився тоді особисто з Т. Г. Шевченком, тим більше, що останній перебував тільки деякий час у Москві. Проте Каравелов не міг не знати про загальний чудовий, захоплений прийом Т. Г. Шевченка у Москві... тим більше, що Каравелов був добре знайомий з Аксаковим, який дуже гостинно приймав у себе українського поета»¹²⁵.

Відомо також, що Любен Каравелов подібно до Т. Г. Шевченка і російських революційних демократів був палким прихильником вільного розвитку українського народу, його мови та літератури. Його симпатії до України дуже яскраво проявилися у статті в газеті «Независимость»¹²⁶. Захищаючи права слов'янських народів на вільне та незалежне життя, Любен Каравелов засуджує в цій статті російський царизм, який поневолив Польщу, Україну, Грузію і кавказькі племена. Визначний болгарський публіцист з винятковою уважністю ставився до долі слов'янських народів, які стогнали під гнітом Австро-Угорської монархії, що провадила асиміляторську політику щодо чехів, поляків і українців.

Зв'язки Христо Ботева з Україною розпочалися з приїздом його до Одеси у 1863 р. Це був період піднесення революційно-демократичного руху в Росії і на Україні. У 1862 р. виникла таємна політична організація «Земля і воля», розповсюджувалися революційні журнали, брошури, відозви.

У січні 1863 р. вибухнуло польське повстання. Ми маємо підставу вважати, що гімназист Христо Ботев, як і переважна частина тодішньої революційно настроєної молоді, не був байдужий до тих бурхливих подій, які знайшли відгук і у великому портовому місті південної України. В Одесі Христо Ботев не тільки читав нелегальну літературу, він увійшов у коло польських, російських і українських революціонерів¹²⁷.

¹²⁴ Газ. «Знамя», № 9, 11, 1875 р.

¹²⁵ Д. Шелудько, Любен Каравелов и Украина, «Сборник в честь на професор Ив. Д. Шишманов по случай тридесетгодишната му научна дейност (1889—1919)», София, 1920, стор. 162.

¹²⁶ Газ. «Независимость», № 36, 1874 р.

¹²⁷ Ал. Бурмов, Христо Ботев през погледа на съвременниците си, София, 1945, стор. 13—14.

Наприкінці 1866 р. Христо Ботев опинився у с. Задунаєвці. В середині літа 1868 р., коли батько вдруге послав його до Одеси закінчувати навчання, Христо Ботев приїжджає у Гюргево.

У той період важливе місце в його житті займають зв'язки з російськими та українськими революціонерами-емігрантами. З них, передусім, слід згадати про Олексія (Олександра?) Шапченка, залізничного машиніста, члена «нігілістської компанії», як згадував Дмитр Панічков. З Одеси О. Шапченко був посланий Філіпом Тотю до Ботева в Браїлу. Тут він влаштувався на роботу у друкарні Д. Панічкова і водночас допомагав Христо Ботеву в його революційній роботі. Як зазначає Д. Панічков, цей українець допомагав Ботеву збирати гроші у болгарських чорбаджіїв для революційної боротьби.

Христо Ботев, як твердить один з його сучасників — Ів. Андонов, піклувався про влаштування російських і українських революціонерів-емігрантів, які приїздили з Росії до Румунії. Серед них були Микола Русел-Судзиловський (після визволення емігрував до Болгарії) і Замфір Арборе-Ралі, автор праці про життя і діяльність Христо Ботева, яка, на жаль, не збереглась. Як свідчить Ів. Андонов, через Христо Ботева російські й українські революціонери в Румунії одержували з Заходу нелегальну літературу, яка йшла далі у Росію ¹²⁸. Немає сумніву в тому, що поїздка Христо Ботева у 1875 р. до Одеси, Кишинєва та Миколаєва для закупівлі зброї для болгарських повстанців була організована за допомогою тих самих революціонерів у Румунії.

Христо Ботев подібно до Любена Каравелова був вірним другом українського народу у боротьбі проти царського самодержавства. Не випадково у газеті «Тъпан» («Барабан»¹²⁹) поряд з назвами Польщі і Росії згадується Україна (Малоросія).

Українська демократична громадськість, з свого боку, не раз виступала на захист поневоленого болгарського народу. Відомий історик і публіцист М. Драгоманов був одним з перших, хто у 1875 р. поставив питання про подання допомоги нашому народу в його боротьбі проти турецької тиранії. У 1876 р. він засуджував байдуже ставлення великих європейських держав до жорстокості турків під час придушення квітневого повстання болгарського народу.

З радістю зустрів квітнєве повстання український поет і драматург М. Старицький. З цього приводу він написав вірш «До броні». В ньому М. Старицький звертався до слов'ян усіх країн із закликком прийти на допомогу болгарському «леву», що прокинувся і піднявся проти своїх вікових гнобителів. Український поет, який добре знав і любив південних слов'ян, відгукнувся і на початок визвольної російсько-турецької війни (вірш «Смерть слов'янина», 1877 р.). М. Старицький, як і український композитор М. В. Лисенко, виявляв інтерес до болгарської народної поезії, мріяв про український переклад болгарських пісень.

Становищем південних слов'ян в Оттоманській імперії цікавився й відомий український поет-революціонер Ів. Франко, який у 1876 р. написав статтю «Літературні листи», що торкалася критики суспільства, найновіших етнографічно-статистичних даних про Туреччину і наддунайських слов'ян, східного питання і белетристики.

Добре знав життя тогочасної Болгарії український поет С. Воробкевич, автор циклу віршів, присвячених квітневому повстанню. Ці вірші були надруковані у 1877 р. в літературному збірнику «Руська ха-

¹²⁸ А. Л. Бурмов, Христо Ботев през погледа на съвременниците си, София, 1945, стор. 69.

¹²⁹ Газ. «Тъпан» від 13 січня 1870 р.

та» під загальною назвою «З нещасної Болгарії». В них С. Воробкевич не тільки зображає жорстокість турецьких башибузуків, а й висловлює протест проти них та впевненість у тому, що над Болгарією зійде сонце свободи.

Мало хто знає, що у 1876 р., ще до початку російсько-турецької війни, на Україні були бажані поїхати до Болгарії, щоб взяти участь у боротьбі болгарського народу за повалення турецького ярма. Нарешті, згадаємо ще один, мало відомий факт, а саме те, що велика частина полків, які проливали кров за свободу болгар, складалася з українців.

Цією невеликою статтею, звичайно, не вичерпуються усі питання болгаро-українських відносин до визволення. Але ми впевнені, що наведені факти хоч трохи допоможуть глибшому вивченню зв'язків між Болгарією і Україною.

М. Д. СЕМЕНЧУК

В. Г. ГРИГОРОВИЧ-БАРСЬКИЙ

В історичній літературі знайшли відображення зв'язки України з багатьма країнами світу, але майже нічого не написано про відносини з арабським Сходом. Тим часом політичні, економічні і культурні зв'язки нашої країни з арабськими народами — дуже цікава сторінка історії.

Одним з епізодів таких зв'язків є подорож відомого українського мандрівника XVIII ст. В. Г. Григоровича-Барського. 24 роки мандрував В. Г. Барський. Пішки він пройшов багато країн Європи, Азії й Африки, а свої враження докладно описав у дорожніх нотатках.

У дожовтневій історіографії В. Г. Григоровичу-Барському і його мандруванню присвячена значна література. Автори частини праць змальовують його як діяча православної церкви, а подорож оцінюють як прощу до святих місць¹³⁰. Але є кілька досліджень, в яких В. Г. Григоровича-Барського охарактеризовано як видатного мандрівника і письменника¹³¹.

Відповідь на запитання, ким же був В. Г. Григорович-Барський, можна частково знайти в його записках і листах¹³². Вся його діяльність свідчить про те, що це була людина, яка присвятила своє життя науці.

Сам він вважав себе істориком. Говорячи про одного з своїх наставників, він писав: «Ибо сей, еще пред лети многими мне, историку сушу... советова... да оставлю все странствование и да приложуся к учению еллинскому, в пользу себе же и Отечеству»¹³³.

¹³⁰ Е. Л. Болховитинов, Словарь исторический, о бывших в России писателях духовного чина, СПб, 1827; Филарет (архиепископ), Обзор русской духовной литературы, СПб, 1861.

¹³¹ В. Аскоченский, Василий Григорьевич Григорович-Барский — знаменитый путешественник XVIII века, К., 1854; Гиляревский, Русский паломник Барский, журн. «Русский архив», 1881, кн. 1; Н. Барсуков, Жизнь и труды В. Г. Барского, СПб, 1885.

¹³² «Странствования Василия Григоровича-Барского по святым местам Востока с 1723 по 1747 г., ч. I (1723—1724 гг.)», СПб, 1885 (далі — «Странствования...», ч. I); «Странствования Василия Григоровича-Барского по святым местам Востока с 1723 по 1747 г., ч. II (1728—1744 гг.)», СПб, 1886 (далі — «Странствования...», ч. II); «Письма пешехода Василия Григорьевича Барского (1723—1746)», журн. «Русский архив», 1874, кн. 2, стор. 513—532.

¹³³ «Странствования...», ч. II, стор. 348.

Звичайно, В. Г. Григорович-Барський був релігійною людиною. Він добре знав релігійне життя свого часу, цікавився ним, але не вивчення релігії було головною метою його подорожі, про яку він писав: «множайшую мне пользу, паче тысяч злата и серебра, сотвори странствование»¹³⁴. Записки В. Г. Григоровича-Барського свідчать про те, що він був людиною дуже терпимою у питаннях релігії.

Багато сторінок своїх записок присвятив В. Г. Григорович-Барський критиці релігійних порядків і окремих духовних осіб. Дуже показовим є те, що ця критика пов'язана не з тонкощами релігійних обрядів і т. ін., а з фактами, які перешкождали В. Г. Григоровичу-Барському займатися спостереженнями або вивчати джерела. Так, він називає «сребролюбивими» афонських ченців, які без плати не давали йому читати стародавні рукописи та книги, що зберігалися у бібліотеках монастирів. Він з обуренням пише про те, що бачив у монастирях багато цінних книг та рукописів «безчинно храненных и водою замоченных»¹³⁵, що серед церковників є дуже багато людей неосвічених, темних, які «имен своих на хартии подписати не ведаху»¹³⁶. Лукавство, жорстокість та підлість церковників В. Г. Григорович-Барський спостерігав і під час перебування на о. Патмосі. У той час він напружено працював над вивченням грецької мови і створенням підручника. Місцеві попи всіляко перешкождали йому, погрожували виказати турецькій владі. Це була страшна погроза, бо на той час Туреччина перебувала в стані війни з Росією. Для В. Г. Григоровича-Барського, який навчав їх синів грамоті, така поведінка попів стала наочним доказом попівської невдячності, підлості і цілковитої аморальності.

В. Г. Григорович-Барський ніколи не був лише спостерігачем, він завжди активно діяв: навчав дітей в існуючих учбових закладах, засновував нові, наприклад, на о. Патмосі. У Тріполі (1729—1730 рр.), Дамаску (1730—1734 рр.), на о. Кіпрі (1734—1735 рр.) він викладав латинську і грецьку мови. Подорожуючи пішки, В. Г. Григорович-Барський занотовував свої спостереження, робив малюнки, маючи на меті ознайомити співвітчизників з тим, що бачив на власні очі.

Неабияку волю і любов до знань треба було мати, щоб зважитися на подорож в умовах складного політичного становища, яке на той час існувало в країнах, особливо в тих, які відвідав мандрівник. Наприклад, італійські провінції були ареною боротьби між Іспанією і Австрією; острови Середземного моря намагалися відвоювати у Туреччини Венеція; Сирія, Ліван, Палестина, Єгипет, Тріполітанія у XVIII ст. були під владою Османської імперії; Порто намагалися придушити боротьбу арабських народів проти гніту турецьких і арабських феодалів, розпалювала ворожнечу між арабськими племенами, цькувала їх одне на одного. В. Г. Григоровичу-Барському доводилося бути у районі сутичок між арабськими племенами, він описує ці події у своїх записках. Часто він змушений був приховувати своє ім'я, походження, віру, називав себе Василем Київським, Василем Плакою, Альбовим, Барським¹³⁷. Опис маршруту подорожі, навіть невеликий перелік деяких подій у його житті дають змогу зробити висновок, що В. Г. Григорович-Барський був видатним мандрівником і високоосвіченою людиною, яка присвятила своє життя просвітительству.

¹³⁴ «Письма пешехода Василия Григорьевича Барского (1723—1746)», стор. 522.

¹³⁵ «Странствования...», ч. II, стор. 367.

¹³⁶ Там же, стор. 346.

¹³⁷ В. Аскоченский, Киев с древнейшим его училищем Академиею, ч. II, К., 1856, стор. 501—502.

* * *

Майбутній мандрівник народився у 1701 р. в Києві, на Печерській слободі, у родині небагатого торговця Г. Григоровича. За свідченням брата Івана, В. Г. Григорович-Барський з дитячих років був «любопытен ко всяким наукам и художествам»¹³⁸. Він рано навчився читати, писати і дуже хотів продовжувати навчання. Згодом В. Г. Григорович-Барський вступив до Київської академії. Здобуті там знання дуже допомогли йому під час подорожей по багатьох країнах. Особливо стало у пригоді знання мов. До Академії приймали лише людей, які вміли читати російською та слов'янською мовами, писати, рахувати і були знайомі з латинською мовою. У перших чотирьох класах Академії вивчали російську, слов'янську, польську і латинську мови¹³⁹. За вісім років навчання в Академії В. Г. Григорович-Барський досконало оволодів латинською і польською мовами.

Через хворобу В. Г. Григорович-Барський змушений був залишити Академію. У той час один з його друзів вирішив поїхати до Львова. На початку XVIII ст. багато вихованців Київської академії продовжували своє навчання за кордоном, найчастіше в Польщі. Це пояснювалося тим, що вони добре знали польську мову. Інокентій Гизель, Варлаам Ясинський, Йоасаф Кроковський та інші вчилися в польських учбових закладах¹⁴⁰.

Проте бажання вчитися було настільки сильним, що він, незважаючи на хворобу, вирішив їхати до Львова, щоб навчатися там в єзуїтській академії. 20 липня 1723 р. 22-річний В. Г. Григорович-Барський з товаришем Юстином Лінницьким виїхав з Києва. У листі до батька від 13 серпня 1723 р. він повідомляв: «Тутеж извещаю, же иду до Львова, а певне не извещаю где буду, бог вестъ: може ише и далее пойду»¹⁴¹.

У Львові В. Г. Григорович-Барський та його товариш пробули недовго: їх виключили з академії через те, що вони не були католиками. В. Г. Григорович-Барський вирішив: «Да идем к иным градом и видим иных людей обычаи»¹⁴². В. Г. Григорович-Барський прагнув поглибити свої знання. З метою вивчення грецької мови він разом з товаришем вирушив до країн Сходу.

Залишивши Львів і перейшовши Карпати, мандрівники у травні 1724 р. опинилися в Угорщині. В. Г. Григорович-Барський описав у своїх дорожніх записках міста Кошице і Будапешт. Йому дуже подобалася гостинність жителів Угорщини: «По всей Венгерской земли аще и различных вер обретаются людие, обаче все суть страннолюбивы»¹⁴³. З вдячністю згадує він серба Христофора Вельковича, який дав притулок йому, а також інших сербів, які зібрали йому і його супутникам грошей на дорогу¹⁴⁴.

1 червня 1724 р. В. Г. Григорович-Барський побачив Відень. Тут він спостерігав урочисту процесію з приводу свята «тіла господня»:

¹³⁸ Н. Барсуков, назв. праця, стор. 4.

¹³⁹ Д. Вишнеvский, Киевская академия в первой половине XVIII ст., К., 1903, стор. 122.

¹⁴⁰ Петро Кудрявцев, Освітні мандрівки вихованців Київської академії за кордон у XVIII ст., «Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва, Збірник перший», 1930, стор. 286.

¹⁴¹ «Письма пешехода Василия Григорьевича Барского (1723—1746)», стор. 516.

¹⁴² «Страствования...», ч. II, стор. 9.

¹⁴³ Там же, стор. 20.

¹⁴⁴ Там же, стор. 26.

«И бысть процесия великая зело, в ней же идоша цехов 48, кийдждо в разном одеянии и кийдждо со своею хоругвою»¹⁴⁵.

Восени 1724 р. В. Г. Григорович-Барський дійшов до Італії. Важко було пішоходові, простому мандрівникові проникати у міста. На той час майже кожне місто Італії було окремою державою із своїми законами. Сторожа обшукувала мандрівників, перевіряла їх документи. В. Г. Григоровичу-Барському часто доводилося почувати під міськими стінами. Зате він знаходив підтримку серед місцевого населення, простих людей. У першому ж італійському місті, в якому він побував, — це була Венеція, — В. Г. Григорович-Барський відчув дружнє ставлення, прихильність жителів до нього. У грецькій церкві він звернувся латинською мовою до дітей, які покликали вчителів, а ті «возвести о нас, яко православни есми и благочестивии христиане, еще ж к тому глагола нас от Российских стран родом сущих. Се же того ради, да большую приобретаем милость зело бо там таковых людей любят»¹⁴⁶. В. Г. Григорович-Барський був також у Неаполі, Римі, Флоренції. Болоньї і в своїх записках змалював життя цих міст.

Допитливий мандрівник, він побував скрізь: у палаці папи римського, що для нього як православного було пов'язано з великими труднощами; на народних гуляннях і театральних виставах на площі св. Марка у Венеції, куди приходили в маскарадних костюмах, тому що «безчестно бо есть тамо богачу стояти и на оние игры и чудеса смотреть»¹⁴⁷. Він бачив, як тяжко працюють люди на озерах у Барлеті, видобуваючи сіль. Становище В. Г. Григоровича-Барського було дуже скрутне, і робітники поділилися з ним хлібом, але не змогли дати ні крихти солі, бо її охороняла варта: «Соль бо тая цесарская бысть, немецкая»¹⁴⁸. Мандрівник не забував і про головну мету своєї подорожі — у Венеції взимку 1724—1725 рр. він вивчав грецьку мову¹⁴⁹.

В 1725 р. В. Г. Григорович-Барський вирушив з Італії до Греції. У вересні 1725 р. — він у Салоніках. Це грецьке місто перебувало тоді під владою турків. З великими труднощами В. Г. Григорович-Барський проминув застави, де стражники збирали данину з прочан, які йшли до Афонських монастирів. У Салоніках він бачив дуже багато кораблів — англійських, французьких, італійських, «от немцев, волохов, болгаров, сербов, далматиянов и от всей Македонии и Украины торговци различные малие и великие приходят, приносящие разние товары и пшеницу»¹⁵⁰. В. Г. Григорович-Барський оглянув усі монастирі Афону. Він писав, що з Росії до святих місць приходять дуже мало прочан: «Ни московиты ни малороссийчики усердия к святым местом не имутъ»¹⁵¹.

З Греції В. Г. Григорович-Барський помандрував до Яфи, Єрусалима, а потім на о. Кіпр. У 1727 р. мандрівник прибув до Єгипту. Багато сторінок у своїх записках присвятив він спостереженням політичного життя, економіки, природи цієї чудової країни. Він писав: «Єгипет, аще и под державою есть султана турецкого, обаче не весьма ему покаряется, токмо дань дает ему, и паша иже обладает Египтом, наставляет от Царьграда. Обаче паша тамо не долго господствует, един бо другого низлагает»¹⁵².

¹⁴⁵ «Странствовання... ч. I», стор. 34.

¹⁴⁶ Там же, стор. 50.

¹⁴⁷ Там же, стор. 166.

¹⁴⁸ Там же, стор. 73.

¹⁴⁹ Там же, стор. 155.

¹⁵⁰ Там же, стор. 260.

¹⁵¹ Там же, стор. 304.

¹⁵² Там же, стор. 418.

З серпня 1727 р. до березня 1728 р. В. Г. Григорович-Барський прожив у Каїрі. Там він вивчав грецьку мову, а у вільний час оглядав місто, цікавився звичаями його жителів. Каїр на початку XVIII ст. був дуже багатолюдним містом, великим портом і торговельним центром Єгипту. В. Г. Григорович-Барський докладно описав Каїр, вузькі вулиці славнозвісного міста, велику кількість базарів та його жителів — митців, умілих майстрів, трудівників. В. Г. Григорович-Барський записав: «Удобно может там человек обогатети, наипаче же умеющ художество, на всякого бо художника зело тамо добре есть»¹⁵³. Чотири дні плів В. Г. Григорович-Барський Нілом, спостерігаючи дивні рослини, звірів, птахів.

Далі він пішки, з великими труднощами берегом Середземного моря дійшов до Бейрута, Тріполі, потім до Лівану. Багато цікавого побачив мандрівник у цих землях, але найбільше захоплювався він людьми, які побудували багато дивних своєю красою храмів, міцних укріплень тощо. Велике враження справили на нього руїни стародавнього храму в Геліополі. Він докладно описав побудовані жителями укріплення міста. Він пише: «И еще би оное камение низу в основании положено баше, менее би пригвождаху людей нынешних к удивлению, но понеже суть високо в полу-стени, сего ради удивительно мне (не вем, еще иному) сие мнится бити, каковы тии биша людие и каковы имееху храбрости, и како тол безмерную тяготу вознесоша на сиевую высоту»¹⁵⁴.

Із Геліополя В. Г. Григорович-Барський пішки подався до Дамаска. У 1728 р. це було місто, жителі якого розмовляли арабською і турецькою мовами; на вулицях і базарах В. Г. Григорович-Барський чув грецьку, італійську та іспанську мови. Місто було оточене двома стінами з великою кількістю бійниць і 8 воротами та великим ровом «іде же в время брани впускается река и наполняется вода, ради врагов неприступления, в время же мира путь води затворен есть и всегда сух обретається, в нем же ткатели распростирают и исправляют своя нити и верводелатели делают свое художество»¹⁵⁵. В. Г. Григорович-Барський побував і в інших містах Сирії — Хемсі, Оронді, Хамі, Лаокадії, Антіохії, Халебі. Він пише, що в усій Сирії панував тоді голод. В Антіохії мандрівник зустрівся з болгарськими купцями, греками за походженням, і дуже зрадів з цього приводу, «яко языком их собеседовах»¹⁵⁶.

У грудні 1728 р. В. Г. Григорович-Барський зробив дуже цікавий запис, який свідчить про те, що він знав арабську мову: «Прийдох аз в Етлип немощен сий, двумя делми пред праздником Рождества Христова, и не могущи обрести духовника греческа, исповедахся от нужды арапским языком, его же божію помощію изучихся тогда от части»¹⁵⁷.

У Тріполі з серпня 1729 р. до червня 1730 р. В. Г. Григорович-Барський вивчав грецьку мову. У липні 1730 р. він знову в Єгипті, був у Каїрі, а згодом вирушив Нілом до Александрії «ради видения в ней вещей ветхих»¹⁵⁸. Славнозвісне раніш місто Александрія у 1730 р. була спустошена і зруйнована. В. Г. Григорович-Барський описує рештки

¹⁵³ «Странствования.., ч. I», стор. 420.

¹⁵⁴ «Странствования.., ч. II», стор. 87.

¹⁵⁵ Там же, стор. 96.

¹⁵⁶ Там же, стор. 127.

¹⁵⁷ Там же, стор. 137.

¹⁵⁸ Там же, стор. 160.

стародавніх споруд, у тому числі колону Помпея і обеліск Клеопатри. В його дорожніх записках є малюнок «Александрія у 1730 р.»¹⁵⁹

З вересня 1730 р. до 1734 р. він з невеликими перервами продовжує вдосконалювати свої знання з грецької мови, про що пише додому в листі з Дамаска у серпні 1733 р.¹⁶⁰ У 1734 р. в Дамаску, вірний своєму покликанню допитливого мандрівника, В. Г. Григорович-Барський під виглядом дров'яка проник у мусульманську мечеть. Він зробив це, ризикуючи життям. З захопленням пише мандрівник про внутрішнє оздоблення мечеті, називає його «многолепотним і многоценным». У дорожніх записках В. Г. Григоровича-Барського є його власноручний малюнок «Мечеть Омаядов в Дамаске». У 1734 р. він одержав від антіохійського патріарха грамоти «ради благословения в отечество мое и ради поощрения к сооружению и утверждению еллино-греческого училища»¹⁶¹.

Після чотирирічного перебування в столиці Сирії В. Г. Григорович-Барський намагався потрапити на о. Патмос, де розраховував прожити зиму «ради поучения греческого»¹⁶². Проте цю зиму йому довелося затриматися на о. Кіпрі. Тут В. Г. Григорович-Барський прожив майже два роки; з жовтня 1734 р. до квітня 1735 р. він викладав латинську мову у школі, а потім мандрував, спостерігаючи життя на острові. У своїх записках В. Г. Григорович-Барський відзначав, що Кіпр багатий на корисні копалини. Йому дуже подобалися місцеві жителі, про них він говорив: «Тамо едва не вси раждаются бистроумни же и лепогласни; жени же носят одежди благообразни и немногоценни»¹⁶³. Він писав про тамтешні звичаї, про те, наприклад, що відстань там вимірюється не милями, а годинами, що «обычай там есть простим и работным людем от платна белыи одежды носить»¹⁶⁴.

З серпня 1736 р. до 1743 р. В. Г. Григорович-Барський прожив на о. Патмосі. За цей час він досконало вивчив грецьку мову, готуючи себе до майбутньої педагогічної діяльності. Він працював над складанням латинської граматики для греків, написав «едину грамматику латино-греческую с расположением необычным и с удобопонятным сокращением, из нея же может всяк грек книжен, аще и не совершен грамматик, изучитися совершенно грамматики латинской, в ней бо латинскаго художества поучение еллинское, примеры же латинские обретаются»¹⁶⁵. Працюючи над підручником, В. Г. Григорович-Барський вдячно згадує, що в дитячі та юнацькі роки вивчав латинську мову, знання якої набагато допомогло йому в його мандрівці взагалі і при складанні підручника особливо.

В той час В. Г. Григоровичу-Барському стає відомо, що в Києві відкрили грецьке училище. В багатьох листах (серпень 1740 р.—квітень 1741 р.) до брата у Київ він розпитує про це училище, просить написати про нього докладно¹⁶⁶. А коли він дізнався, що грецьку мову в училищі буде викладати Симон Тодорський, то написав йому листа грецькою мовою, в якому запитував про можливість викладати в Київському грецькому училищі. В. Г. Григорович-Барський дуже хотів повернутися додому, щоб займатися там улюбленою справою, і тому він

¹⁵⁹ «Странствования... ч. II», стор. 160.

¹⁶⁰ «Письма пешехода Василия Григорьевича Барского (1723—1746)», стор. 519.

¹⁶¹ «Странствования... ч. II», стор. 220.

¹⁶² Там же, стор. 240.

¹⁶³ Там же, стор. 333.

¹⁶⁴ Там же, стор. 311.

¹⁶⁵ Там же, стор. 354.

¹⁶⁶ «Письма пешехода Василия Григорьевича Барского (1723—1746)», стор. 522.

з нетерпінням чекав позитивної відповіді Симона Тодорського. Лист до брата від 17 травня 1742 р. свідчить, що таку відповідь він одержав ¹⁶⁷.

Слава про мандрівника і просвітителя досягла рідної країни, його життя стало цікавити багатьох. У травні 1743 р. В. Г. Григорович-Барський одержав від російського резидента при турецькому уряді А. А. Вешнякова запрошення прибути до Константинополя. У вересні, після закінчення викладання в школі, яку він заснував, В. Г. Григорович-Барський вирушив до Константинополя, куди прибув у грудні 1743 р.

Своє перебування у Константинополі при дворі резидента В. Г. Григорович-Барський використовує з метою вивчення міста, спостереження за навколишнім життям. Він був присутній на урочистому прийомі, який візир влаштував на честь А. А. Вешнякова, і докладно описує цю церемонію у своїх записках, виявляючи задоволення тим, що представника його батьківщини так шанували. У Константинополі В. Г. Григорович-Барський був до травня 1744 р., потім поїхав на Афон. У 1726 р., коли мандрівник був там вперше, він ще недостатньо знав грецьку мову, яка потрібна була йому для читання стародавніх книг і рукописів, що зберігалися у бібліотеках афонських монастирів. У грудні 1744 р. В. Г. Григорович-Барський покинув Афон; на цьомукінчаються його дорожні записки.

З переліку малюнків до дорожніх записок видно, що у 1745 р. В. Г. Григорович-Барський був у Греції. Потім через Константинополь він пройшов у Болгарію, а звідти до Румунії. В жовтні 1746 р. — він у Бухаресті ¹⁶⁸, там мандрівник одержав листа від префекта Київської академії Варлаама Лящевського, який запрошував його до Києва керувати кафедрою грецької мови в Академії. 5 вересня 1747 р. В. Г. Григорович-Барський повернувся до Києва. Тільки 35 днів прожив він у рідному місті і 7 жовтня 1747 р. помер.

В. Г. Григорович-Барський на кінець свого життя став відомою людиною, а після смерті прийшла справжня слава. Багато людей виявляли бажання повторити його мандрівку ¹⁶⁹, але ніхто не довів справу до кінця.

За свідченням Рубана — першого видавця записок В. Г. Григоровича-Барського, в кожному місті України і сусідніх частин Росії були списки з його рукопису ¹⁷⁰. У 1778 р. вийшло перше видання записок В. Г. Григоровича-Барського. Записки витримали сім видань. Останнє, найбільш повне і виправлене, було здійснено Миколою Барсуковим. З 1885 до 1887 р. вийшло чотири томи: ч. I (1723—1727), ч. II (1728—1744), ч. III (1744), ч. IV. Приложения. В записках є опис маршруту мандрівки, докладно перелічуються міста і села, через які проходив мандрівник. Він описував лише те, що бачив на власні очі. Історики, етнографи, архітектори, географи знайдуть тут для себе багато цікавого.

В записках є дані про економічне становище країн, в яких побував мандрівник. Багато уваги приділяє він опису стану зовнішньої торгівлі, пише про товари, які ввозили в країну і вивозили з неї, про іноземні кораблі і купців. В. Г. Григорович-Барський описує місцеві ринки і ярмарки, розповідає, які продукти харчування вживали місцеві жителі, в тому числі про хліб і ціни на нього. Є в записках також

¹⁶⁷ «Письма пешехода Василия Григорьевича Барского (1723—1746)», стор. 527.

¹⁶⁸ Там же, стор. 530.

¹⁶⁹ В. Аскоченский, Киев с древнейшим его училищем Академиею, ч. II, стор. 146.

¹⁷⁰ Н. Барсуков, Назв. праця, стор. 60.

дані про кількість населення і національний склад його, про типовий одяг і т. ін.

Мандрівник докладно описує міста, в яких він побував, розмір житлових будинків, будову вікон, дверей, матеріал, з якого вони зроблені, оздоблення будівель. В записках багато сторінок присвячено архітектурі храмів і опису руїн стародавніх споруд. Тут можна знайти відомості про укріплення — стіни, башти з бойовими гарматами, рови.

Уважно вивчав В. Г. Григорович-Барський стан освіти в тих місцевостях, де був. Він пише, що в Римі «суть различные училища, в них различных языков, мусыки, анатомей, си есть врачества, астрономии, си есть здвездочетства, риторскаго красноглаголанія, философии же и богословии, граматики, всяческих языков, искусних художеств, велика обрестися могут в мире сем»¹⁷¹. У Венеції була грецька школа, де діти вивчали італійську і латинську мови, в Дамаску — школа, де навчалися арабській і грецькій мовам.

В записках 137 малюнків. Непогано малюючи, В. Г. Григорович-Барський, проте, ще вчився малюванню в Єрусалимі. Він змальовував окремі будівлі — храми, монастирі, списував старовинні написи; за його словами, він малював «монастыри и инная древняя эллинская здания»¹⁷². Є в нього і малюнки окремих міст: Александрії, Назарета та ін. Таким чином, і малював В. Г. Григорович-Барський цілеспрямовано — заради вдосконалення своїх знань для майбутньої педагогічної діяльності.

Тривалий час — у другій половині XVIII ст. і в XIX ст. — користувалися великою популярністю на Україні і в Росії записки В. Г. Григоровича-Барського, які знайомили з життям країн Сходу, пробуджували цікавість до історії цих країн.

В наш час, коли зміцнюються зв'язки між народами світу, коли зростає інтерес до історії, культури народів Сходу, необхідно згадати твори В. Г. Григоровича-Барського як одне з цікавих джерел з історії зв'язків України з арабськими країнами, свідчення дружнього інтересу до життя і побуту народів цих країн.

Я. Д. ІСАЄВИЧ

ЮРІЙ З ДРОГОБИЧА

У XV ст. в Європі поширюється передовий гуманістичний світогляд. Однак шляхи проникнення гуманізму на Україну досліджені дуже мало. Ось чому заслуговує на особливу увагу життя і діяльність Юрія з Дрогобича, професора Болонського і Краківського університетів, автора першої друкованої книжки, написаної нашим співвітчизником. Біографія і наукові праці Юрія з Дрогобича вивчені ще недостатньо, до того ж у літературі він відомий майже виключно як медик¹⁷³.

Насамперед слід відзначити, що в різних документах його ім'я і прізвище передається по-різному: Юрій з Дрогобича, Юрій з Русі, Юрій з Львова, Юрій Дрогобич з Русі. Останнім прізвищем підписані його

¹⁷¹ «Странствования...», ч. I, стор. 137.

¹⁷² «Странствования...», ч. II, стор. 370.

¹⁷³ І. Кривецький, Прогностик Юрія Дрогобича, журн. «Нова Зоря», 1932, № 32; А. Подражанский, Русский доктор медицины XV века, профессор Юрий Дрогобычский, журн. «Врачебное дело», 1951, № 1, стор. 937—938; Н. А. Оборин, Первопечатная книга первого русского доктора медицины, журн. «Советское здравоохранение», 1959, № 8, стор. 35—39.

наукові праці. Тому найбільш відомий він не під своїм власним прізвищем — Котермак¹⁷⁴, а під псевдонімом Юрій (у латинських документах) Дрогобич.

Майбутній вчений народився близько 1450 р.¹⁷⁵ у західно-українському місті Дрогобичі¹⁷⁶, в родині міщанина Михайла Доната. Ім'я, прізвище, той факт, що він підкреслював своє походження «з Русі», на решті, українська національність переважної більшості населення Дрогобича — все це дозволяє припустити, що за походженням Юрій був українцем.

Початкову освіту Ю. Дрогобич здобув, мабуть, у Дрогобичі і Львові. Для продовження навчання він поїхав до Кракова, який відігравав тоді роль великого культурного центра загальнослов'янського значення, мав постійні і досить міцні зв'язки із східнослов'янськими, зокрема українськими, землями. В числі інших українських міст певні зв'язки з Краковом мав Дрогобич. Збереглися відомості про переселення у XV ст. окремих дрогобицьких ремісників до Кракова¹⁷⁷. Дослідники вже звернули увагу на те, що Юрій був не єдиним дрогобицьким міщанином, який навчався у XV—XVI ст. у Краківському університеті. Нам вдалося відшукати у списках вступників до Краківського університету за 1421—1589 рр. не менше 24 вихідців з Дрогобича¹⁷⁸.

Проходила повний курс і здобувала наукові ступені лише невелика частина вступників. Здобуття Юрієм Дрогобичем у 1470 р. ступеня бакалавра, а в 1472 — магістра свідчить про його наукові здібності і неабияку наполегливість у подоланні труднощів. З 208 тих, що вступили до університету водночас з ним, бакалаврами у 1470/1471 навчальному році стало 66 чол., а ступінь магістра одержали у 1472/1473 навчальному році лише 9 чол.¹⁷⁹ Незабаром після здобуття ступеня магістра Ю. Дрогобич для продовження навчання виїхав до Італії, в Болонью. Він обрав саме Болонський університет, цю матір наук, тому, що з ним підтримував традиційні зв'язки Краківський університет; крім того, здобуття ступеня доктора медицини тут обходилося дешевше, ніж в університетах Німеччини. Очевидно, певну роль відіграло і те, що Юрій мав докладну інформацію про Італію і навіть міг знайти супутників туди, оскільки управителями (жупниками, піджупниками) на дрогобицьких солеварнях працювали італійці.

У Болоньї Юрій Дрогобич дістав ступінь доктора філософії, а пізніше — і медицини. У списках лекторів Болонського університету вказується, що у 1478/1479, 1480/1481, 1481/1482 навчальних роках він читав там так звані ранкові лекції з астрономії¹⁸⁰. Водночас Ю. Дрогобич продовжував вивчати медицину.

¹⁷⁴ За даними І. Кревецького, які нам не вдалось перевірити.

¹⁷⁵ Таке припущення висловлює М. О. Оборін, зважаючи на час запису Ю. Дрогобича до університету і враховуючи середній вік вступників.

¹⁷⁶ «Album Studiosorum Universitatis Cracoviensis», vol. 1, Cracoviae, 1887, стор. 103.

¹⁷⁷ K. K a s z m a r c z y k, Księgi przyjęć do prawa miejskiego w Krakowie, Kraków, 1913, 116, 299, 301, 370.

¹⁷⁸ «Album studiosorum...», vol. 1—IV, Cracoviae, 1887—1950.

¹⁷⁹ A. K a r b o w i a k, Studia statystyczne z dziejów Uniwersytetu Jagiellońskiego. Archiwum do dziejów literatury i oświaty w Polsce, t. XII, Kraków, 1910, стор. 79.

¹⁸⁰ Автор висловлює подяку працівникам Національного музею в Кракові і Баварської державної бібліотеки, а також вченому секретарю Інституту для вивчення історії Болонського університету проф. Дж. Ченчетті (Болонья) за мікрофільми деяких джерельних матеріалів, що були необхідні для написання цієї статті.

Як вказує проф. Дж. Ченчетті, той факт, що Ю. Дрогобич з 1478 р. мав ранкові лекції з астрономії, свідчить про те, що він записався до Болонського університету близько 1474 р., бо право читати ці лекції мали лише доктори філософії, а для здо-

Таке поєднання цілком природне, оскільки у той час астрономія була тісно пов'язана з медициною і математикою¹⁸¹. Водночас ці природничі науки дедалі тісніше пов'язувалися з філософією. Цим і пояснюється звичай надавати докторські ступені разом з філософії і медицини¹⁸² та часті переходи викладачів з медичних кафедр на філософські і навпаки. Природничі науки, особливо медицина, вважались філософією природи, причому дуже поширеним був погляд, що саме ці науки можуть допомогти пізнати закономірності навколишнього світу. На цій основі у Болонському університеті розвивалась філософська течія, яку італійський історик Карло Калькательра умовно називає «гуманістичним натуралізмом медиків». Він підкреслює, що у місті, де влада належала церкві, в умовах панування на теологічному факультеті метафізичної ортодоксії викладання медицини стало засобом розвитку «природничого, земного, гуманістичного світогляду»¹⁸³. Саме в такому дусі пояснювались тут твори класиків медицини, астрономії і філософії — Арістотеля, Ібн-Сіні, Ібн-Рошда. Не заперечуючи теології, болонські медики вважали за необхідне відокремити її від науки про природу, суворо розрізняти «філософію надприродного», побудовану на ірраціональній, незбагненій для людського розуму вірі у «правду откровення», від філософії природи, яка раціонально пояснює природні явища¹⁸⁴.

Не потребує доведення глибока прогресивність таких поглядів в умовах панування теологічно-метафізичної схоластики, яка видавалась за єдино можливий науковий метод.

Будучи професором Болонського університету, Ю. Дрогобич не міг стояти осторонь тих прогресивних течій у науці, які здобули загальне визнання у вищій школі. Є всі дані припустити, що він підтримував зв'язки з деякими найвидатнішими представниками цих течій. На одній кафедрі з Ю. Дрогобичем викладав Джіроламо Манфредо — відомий астроном і медик, який був у ті часи гордістю Болонського університету. На Ю. Дрогобича міг мати вплив також філософ і медик Джованні Гарцони (викладав у Болонському університеті безперервно від 1466 до 1505 р.), оскільки цей видатний гуманіст був тісно зв'язаний з ученими слов'янських країн та Угорщини¹⁸⁵.

Зв'язки Ю. Дрогобича з науковцями університету поширилися, коли він зайняв посаду ректора медиків і артистів. Спершу Болонський університет здобув славу завдяки своїй знаменитій юридичній школі. У XV ст. інтерес до вивчення права зменшився і зросло значення так званих мистецтв, у першу чергу гуманістичної філології, природничих наук і особливо медицини¹⁸⁶. Студенти, що вивчали ці науки, були об'єднані в окрему корпорацію — «університет медиків і артистів», який мав окремого ректора. У цьому університеті вивчали «все, що не було правом», тобто «всі культурні надбання, практично необхідні у житті»¹⁸⁷.

буття докторського ступеня було потрібно 4 роки. Ступінь доктора медицини Ю. Дрогобич здобув найімовірніше вже в 1482 р. (лист проф. Ченчетті від 7 листопада 1958 р. знаходиться в архіві Інституту суспільних наук АН УРСР).

¹⁸¹ A. Sorbelli, *Storia della università di Bologna ie medio evo* (secc. XI—XV), Bologna, 1944, стор. 126.

¹⁸² Там же, стор. 241.

¹⁸³ C. Calcaterra, *Alma mater studiorum. L'università di Bologna nella storia della cultura e della civiltà*. Bologna, 1948, стор. 160—161.

¹⁸⁴ Там же.

¹⁸⁵ A. Sorbelli, назв. праця, стор. 251—252.

¹⁸⁶ Там же, стор. 241, 253.

¹⁸⁷ Там же, стор. 107. Крім цього, здавна збереглися університети цитромонтанів і ультрамонтанів, тобто студентів права з Італії і з-за кордону. Таким чином, те, що ми зараз називаємо університетом, було об'єднанням трьох окремих «університетів».

У 1481/1482 навчальному році Ю. Дрогобича було обрано ректором «університету медиків і артистів у Болоньї»¹⁸⁸. Хоч ректор у Болонському університеті був тоді главою корпорації всіх студентів, які обирали його на один рік, ця посада, як зазначає автор фундаментального дослідження з історії цього університету у XI—XV ст. професор Альбано Сорбеллі, була найважливішою в університеті¹⁸⁹. До обов'язків ректора входило слідкувати за дотриманням університетських статутів, готувати з професорами розклад лекцій, замішувати вакансії, встановлювати порядок оплати професорів, контролювати їх роботу, розподіляти лектуру і організовувати диспути. Ректор був «главою університету», як називає його один із статутів. До того ж ректори мали цивільну і кримінальну юрисдикцію над усіма особами, залежними від університету, передусім над студентами¹⁹⁰.

У 1481/1482 навчальному році Ю. Дрогобич, як ректор медиків та артистів, у святкові дні читав традиційні почесні лекції з медицини. У 1482 р. він, очевидно, здобув також звання доктора медицини¹⁹¹.

Поряд з навчанням і викладацькою діяльністю Ю. Дрогобич писав наукові праці. Як зазначає Умберто Далларі¹⁹², у Болонському університеті лектори астрології, або астрономії (ще не розрізняли цих питань.— *Я. І.*), повинні були щороку складати прогностик¹⁹³ і календар-альманах про рух планет. У відділі латинських рукописів Баварської державної бібліотеки у Мюнхені серед матеріалів з колекції колишньої електрської бібліотеки зберігся у рукописній копії такий прогностик на 1478 р., написаний Ю. Дрогобичем з Русі¹⁹⁴.

Ймовірно, що Ю. Дрогобич писав подібні праці і в наступні роки¹⁹⁵, але до нас, крім прогностика на 1478 р., дійшов тільки прогностик на 1483 р., виданий під назвою «Прогностична оцінка поточного 1482 року магістра Юрія Дрогобича з Русі, доктора філософії і медицини Болонського університету» у друкарні відомого римського видавця і друкаря Евхаріуса Зільбера (Франка)¹⁹⁶ 7 лютого 1488 р., як свідчить дата на книзі.

На підставі висновків спеціалістів можна вважати, що тираж книги Ю. Дрогобича становив кількасот примірників. Ця перша друкована книга, написана українцем, стоїть на одному рівні з аналогічними західно-європейськими виданнями того часу.

Життя Ю. Дрогобича у період опублікування прогностика 1483 р. і протягом наступного п'ятиріччя відоме нам лише в загальних рисах. Університет у Болоньї був тісно зв'язаний з сусіднім Феррарським університетом і часто обмінювався з ним лекторами¹⁹⁷. Очевидно, таким шляхом Ю. Дрогобич і потрапив до Феррари, де якийсь час перебував при дворі князя Еркале і д'Есте¹⁹⁸.

¹⁸⁸ Ректорами в Болонському університеті були представники студентів. Ю. Дрогобич міг бути обраний ректором, бо він, ставши вже доктором філософії і викладачем астрономії, водночас вивчав медицину як студент.

¹⁸⁹ A. Sorbelli, назв. праця, стор. 159.

¹⁹⁰ Там же, стор. 164.

¹⁹¹ I rotuli, dei lettori legisti e artisti dello studio Belognese, Ed. U. Dallari, стор. XVIII.

¹⁹² Там же.

¹⁹³ Характеристика цього типу астрономічно-астрологічних трактатів подається нижче на прикладі друкованого прогностика 1483 р.

¹⁹⁴ Баварська державна бібліотека, рукопис 647, арк. 102—126. Мікрофільми цього рукопису зберігаються в архіві Інституту суспільних наук АН УРСР.

¹⁹⁵ Посилання на прогностик попереднього року є в прогностикі на 1483 р.

¹⁹⁶ Друкарня Зільбера існувала в Римі від 1480 до 1510 р.

¹⁹⁷ A. Sorbelli, назв. праця, стор. 253.

¹⁹⁸ Gw. Bd. VII, Sp. 692.

Поки що не вдалось знайти документальних матеріалів, які підтверджували б думку І. Кревецького про те, ніби пізніше Ю. Дрогобич деякий час був професором і віце-канцлером Істрополітанської академії у Братиславі — першого угорського університету, пізніше переведеного до Буди¹⁹⁹.

Щонайпізніше у 1488 р. Юрій повертається до Краківського університету — найближчої до його батьківщини вищої школи, де на той час уже поширювався гуманістичний світогляд. Тут він викладав астрономію і медицину. Відомо, що у своїх лекціях «доктор Юрій» пояснював між іншим і твори Галена²⁰⁰.

Ю. Дрогобич проводив також так звані ресумпції — оплачувані студентами заняття, на яких з метою підготовки до екзаменів під керівництвом викладача повторювався і глибше вивчався поданий на лекціях матеріал. Ресумпції відбувались не в університеті, а в студентських бурсах. Викладачі-гуманісти користувались цією формою навчання, щоб, уникнувши контролю університетських властей, проводити лекції по вивченню класичних авторів у гуманістичному дусі²⁰¹. Збереглися імена двох відвідувачів ресумпції Ю. Дрогобича з астрології — Андрія з м. Сібіу (Трансільванія) і бакалавра мистецтв Павла з Фриштата (Всхови)²⁰².

Водночас Ю. Дрогобич займався медичною практикою. Документ, датований 31 липня 1492 р., свідчить про те, що він навіть здобув титул «королівського лікаря»²⁰³. Як вказує історик медицини Ростафінський, «цей магічний титул був мрією кожного, хто мав вищу медичну освіту»²⁰⁴, і надавався лише висококваліфікованим спеціалістам.

Збереглися також документи, в яких Ю. Дрогобича титулюють парохом Зимної Води біля Львова²⁰⁵. Справа у тому, що більшість професорів Краківського університету одержувала винагороду у формі церковних бенедикцій. Ці бенедикції зводились до права на прибутки з різних церковних посад, переважно каноніків і парохів прибуткових парафій²⁰⁶.

Постійно живучи у Кракові, Ю. Дрогобич досить часто бував у Львові²⁰⁷. Є посередні вказівки, що доктор Юрій в останній період свого життя підтримував зв'язки з рідним містом. 30 травня 1491 р. він виступав як свідок у Львівському консисторському суді разом із членом ради м. Дрогобича²⁰⁸.

Помер Ю. Дрогобич у лютому 1494 р. у Кракові; там його і поховано.

* * *

Основним джерелом для характеристики наукових поглядів Ю. Дрогобича поки що є його рукописний прогностик на 1478 р. і єдина відома друкована праця — «Прогностична оцінка поточного 1483 р.». Обидві

¹⁹⁹ І. Кревецький, назв. праця, стор. 13.

²⁰⁰ I. Rostański, *Medycyna na uniwersytecie Jagiellońskim w XV w.*, Kraków, 1900, стор. 50.

²⁰¹ K. Morawski, *Historia Uniwersytetu Jagiellońskiego*, t. II, Kraków, 1900, стор. 192, 260.

²⁰² «Acta rectoralia almae Universitatis Cracoviensis», ed. W. Wistocki, p. 263, N 1209.

²⁰³ J. Lachs, *Kronika lekarzy krakowskich do końca XVI wieku*. Archiwum do dziejów literatury oświeceniowej, t. XII, стор. 109.

²⁰⁴ J. Rostański, назв. праця, стор. 71.

²⁰⁵ J. Lachs, назв. праця, стор. 109.

²⁰⁶ K. Morawski, назв. праця, т. I, стор. 204.

²⁰⁷ *Acta officii consistorialis leopolensis*, Ed. G. Rolny, t. II, Leopoli, 1930, стор. 83, N 351.

²⁰⁸ Там же, стор. 128, № 530.

праці за формою і значною мірою за змістом належать до поширених у ті часи астрологічних календарів, у яких на основі взаємного розташування небесних тіл і оцінки різних небесних явищ робились передбачення (прогнози) про земні події. У ті часи і пізніше—у XVI—XVII ст.—навіть такі видатні мислителі і дослідники, як Джордано Бруно, Тіхо Браге, Френсіс Бекон, Йоганнес Кеплер, Томазо Кампанелла, дивились на астрологію як на справжню науку і вважали, що розташування зірок, планет і т. п. має вплив на долю людини. Але ми оцінюємо діяльність цих учених не на підставі тих елементів астрологічної містики, які зустрічаються в їхніх творах, а виходячи з того, що нового, прогресивного внесли вони у науку. Говорячи про прогностик Ю. Дрогобича, слід звертати першочергову увагу не на традиційні астрологічні побудови, яких у ньому багато, а на ті місця, де подаються справді наукові відомості.

Так, Ю. Дрогобич зокрема визначає з точністю до години і хвилини час двох місячних затемнень, що мали відбутися, і фаз місяця протягом усього року, дає певні вказівки про видимий рух планет на небі і т. п. У прогностику 1478 р. є також схема розташування планет «у дванадцяти небесних домах» (частинах небесної сфери) на 11 березня 1478 р.

Заслугують на увагу відомості з географії, наведені у прогностику. На початку першого розділу Ю. Дрогобич говорить про взаємне розташування сонця і планет (що визначало так званого «пана року») щодо країн і міст, географічна східна довгота яких була, на думку Дрогобича, більш ніж 46° від «Геркулесового Гадесу» (м. Кадікса, розташованого поблизу Геркулесових стовпів, тобто Гібралтару), а саме «у Константинополі, Каффі, Вільно і Москві, містах славного князівства Литовського і по всій Малій Азії» (стор. 3). Далі йдеться про те ж саме щодо місцевостей між 38° і 46° східної довготи, а саме: «у Кракові, Познані — містах славного королівства Польщі, Львові і Дрогобичі — містах Русі, Буді і Кошицях — Угорщини, Вроцлаві і Низі — Сілезії, Неаполі і Таренті — Апулії і по всій Сіцилії і Калабрії» (стор. 3). Після цього наводяться аналогічні дані для численних міст Італії, найбільших міст Німеччини, а також Парижа.

В одному з наступних розділів говориться про райони, яким «загрожує війна», серед них «місцевості біля берегів моря і навпроти Малої Азії, такі, як Русь, Поділля, Волощина і місцевості татар» (стор. 12).

Про Сілезію Ю. Дрогобич пише у підрозділі «Про становище Польщі», визнаючи тим самим право Польщі на цю відірвану у той час від неї старовинну слов'янську землю. Водночас він підкреслює, що Львів і Дрогобич належать не до Польщі, а до Русі, під якою він розуміє «Руське королівство».

Таким чином, незважаючи на помилкове зарахування Москви до Великого князівства Литовського, прогностик Ю. Дрогобича деякою мірою знайомив європейського читача з країнами східної Європи.

Поряд з астрологічними побудовами тут є чимало висновків, зроблених на підставі спостережень за політичним життям того часу. Так, знаючи політичне становище Італії, розділеної на ворогуючі між собою маленькі феодальні держави, можна було припустити, що в усій цій країні «і, без сумніву, у деяких її містах» будуть розколи, війни, суперечки, зради та різні змови (стор. 8). Розуміючи авантюристичну і зрадливу політику папської курії, неважко було передбачити майбутні відходи союзників Рима і пророкувати йому «виникнення нових чвар, внутрішньої боротьби, суперечок або повторення старих» (стор. 9).

Такі прогнози є у другому розділі, де говориться, що всім християнам загрожують небезпеки і нещастя з боку неприятелів, ворожнеч, погону і в'язниць, а також у зв'язку з епідеміями і смертністю та через

утиски князів і панів²⁰⁹. Ясно, що для кожного, хто не закривав очі на навколишнє життя, таке твердження було не стільки астрологічним прогнозом, скільки висновком з цілком реальної дійсності.

Деякі передбачення висловлювались у такій казуїстичній, звичайній для прогностиків формі, що вони не могли не здійснитись. Так, щодо війни Венеції з Феррарою висловлювалася впевненість, що вона закінчиться у 1483 р., «якщо не буде змушена новим розколом продовжитись або тривати від нового початку» (стор. 13). Такий самий характер мають прогнози щодо пошесних хвороб у Франції та епідемії у Польщі.

Знайомство з дійсним станом справ послужило основою для багатьох тверджень у галузі метеорології. Прогноз погоди Ю. Дрогобичем дається на підставі спостережень за погодою в зоні помірного клімату. Тому не випадково, що його прогностиків приділяється певна увага в праці з історії метеорології²¹⁰.

Прогностик свідчить про обізнаність Ю. Дрогобича з творами Арістотеля і Клавдія Птолемея. Але найчастіше в ньому зустрічаються посилання на праці Аль-Бумазара — арабського астронома, який був родом з Балха у Хоросані, а жив переважно у Багдаді (помер близько 885—886 р.)²¹¹. Названо дві його праці — «De revolutionibus appogum mundi» і «Liber florum», яку вважають уривком з книги «De magnis coniunctionibus» (Кітаб аххам сіні'ль-маввалід)²¹². Ці праці мали великий вплив на розвиток астрономії у XV, XVI і частково навіть у XVII ст., вони служили одним з джерел для трактатів західноєвропейських астрономів²¹³. Далі у прогностикі Ю. Дрогобича є посилання на західноєвропейських учених Леопольда²¹⁴ та Гвідона²¹⁵, які у тогочасній науці вважались класиками. Таким чином, крім запозичених астрологічних вигадок, у книзі Ю. Дрогобича відбилися його життєві знання, що були результатом спостережень природи і суспільства. Книга важлива для нас також як одна з перших друкованих згадок про Москву, Львів, Русь, Поділля.

Нарешті, в ряді місць твору Ю. Дрогобича відчувається впевненість автора у можливості пізнання світу та його закономірностей. У вступі прямо сказано: «Хоч і далекі від очей простори неба, та не такі віддалені для розуму людського» (стор. 1).

Наведені відомості про життя і наукові погляди Ю. Дрогобича свідчать про те, що він піднявся на рівень передової науки свого часу. На його світогляд мали вплив праці не тільки європейських, а й арабських вчених. Тому наукову діяльність Юрія Дрогобича можна вважати одним з прикладів плідотворних культурних зв'язків українського народу з країнами Заходу і Сходу.

²⁰⁹ J. Lucas — Dubretton, *La Renaissance italienne*, Paris, 1953, стор. 98—101.

²¹⁰ G. Hellman, *Welterprognosen und Welterberichte des XV und XVI Jhdts*, Berlin, 1899, стор. 19.

²¹¹ E. Zippner, назв. праця, стор. 388; Gw. Bd. I, стор. 412.

²¹² Gw, Bd. I, № 836, 837, 840.

²¹³ E. Zippner, назв. праця, стор. 5, 119, 195, № 3479, 3490, 6199, 6200 та ін.

²¹⁴ Очевидно, мається на увазі австрійський герцог Леопольд IV Бабенберг (1198—1230), якому приписувалися деякі астрологічні трактати (E. Zippner, назв. праця, стор. 461).

²¹⁵ Гвідон Бонат з Форлі — італійський астролог (1230—1296), автор книги «Десять астрологічних трактатів».

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Г. В. ЛАПІН, І. В. ШУЛЬГА

З ДОСВІДУ ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ КПРС

Питання ідейно-політичного виховання радянської молоді, зокрема студентства, завжди знаходяться в центрі уваги Комуністичної партії і її лєнінського Центрального Комітету. Новим чудовим свідченням турботи партії про виховання молодого покоління у дусі комунізму є постанова ЦК КПРС «Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах». Для викладачів суспільних наук вищої школи цей документ має справді програмове значення. У постанові ЦК КПРС з граничною чіткістю сформулював роль і завдання суспільних наук, у тому числі й історії КПРС.

В цій невеликій статті ми хочемо розповісти про перші кроки роботи кафедри історії КПРС Української академії сільськогосподарських наук в напрямі виконання постанови ЦК КПРС від 9 січня 1960 р. і наші плани на найближчий час.

Величезне значення у могутньому прискоренні темпів комуністичного будівництва, в успішному створенні його матеріально-технічної бази має глибоке і творче вивчення марксистсько-лєнінської науки, в тому числі історії Комуністичної партії Радянського Союзу.

Вивчаючи історію створеної і випестованої великим Лєніним партії, радянські люди опановують марксизм-лєнінізм як цілісне, творче дійове вчення, що допомагає глибше проникнути в процеси суспільного розвитку, зрозуміти його закономірності, ясніше бачити перспективи. В історії КПРС трудящі знаходять невичерпне джерело сили і непохитної впевненості в повному і остаточному торжестві комунізму.

Вивчення курсу історії КПРС студентами особливо активізувалося, стало цілеспрямованішим, наблизилося до життя у зв'язку із здійсненням накресленої Комуністичною партією програми перебудови вищої школи. Цьому значною мірою сприяє новий порядок набору студентів, перебудова учбового процесу в світлі нового закону про вищу школу. У 1959/1960 учбовому році на перших курсах усіх факультетів Української академії сільськогосподарських наук 81% студентів мають не менше 2—3 років виробничого стажу. Переважна більшість студентів перших і других курсів — це комуністи і комсомольці, які мають не лише досвід практичної і організаторської роботи, а й вже до вступу в академію навчалися в системі партійної і комсомольської освіти і достатньою мірою обізнані з конкретною економікою і передовою практикою сільськогосподарського виробництва. Усвідомивши значення історичних заходів, здійснених партією за останні роки в галузі сільського господарства, кожний з цих студентів вирішив стати висококваліфікованим спеціалістом сільського господарства за обраним фахом.

Значно змінився і склад студентів-заочників. На заочних відділах факультетів навчається близько чотирьох тисяч голів колгоспів, агрономів, зоотехніків, механізаторів, економістів, працівників лісового господарства, бригадирів, ланкових, партійних і радянських працівників.

Якісно новий склад студентства ставить підвищені вимоги і до викладачів, створює передумови для поліпшення ідейно-теоретичного рівня занять, а також для вдосконалення форм викладання історії КПРС.

Неоціненну допомогу студентам в їх повсякденній практичній роботі подає знання сучасного періоду історії КПРС — періоду діяльності партії в роки Великої Вітчизняної війни, передвоєнні і післявоєнні роки, особливо після XX з'їзду. Вивчення останнього періоду історії партії стає життєвою потребою студентів, сприяє усвідомленню ними своєї ролі у всенародній боротьбі за побудову комуністичного суспільства.

В ідейно-політичному вихованні студентства, у викладанні історії КПРС першочергове значення має роз'яснення організуючої і керівної ролі Комуністичної партії, свідомо переконаність кожного студента в тому, що чудовими успіхами внутрішньої і зовнішньої політики СРСР радянський народ зобов'язаний ленінській лінії нашої партії, її твердому, принциповому і творчому керівництву всіма сторонами комуністичного будівництва. На лекціях, семінарських заняттях і консультаціях ми прагнемо звернути особливу увагу на засвоєння студентами рішень з'їздів, конференцій і пленумів ЦК КПРС. У цих рішеннях сконцентровані мудрість і досвід партії. Велику допомогу у пропаганді керівної ролі партії подають нам протоколи партійних з'їздів і конференцій, стенографічні звіти пленумів ЦК КПРС і ЦК КП України. Настільним посібником для вивчення багатьох тем курсу є стенографічні звіти XX і XXI з'їздів КПРС. Значна частина наших студентів при підготовці до семінарських занять постійно звертається до протоколів і стенограм партійних з'їздів і конференцій. Наприклад, дуже корисним і цікавим для студентів першого курсу було ознайомлення з протоколами II з'їзду РСДРП. З сторінок протокольного звіту постали перед студентами бурхливі засідання II з'їзду, на якому В. І. Ленін і ленінці-іскрівці боролися за створення революційної марксистської партії російського пролетаріату. У своїй далішій роботі кафедра ставить метою ще енергійніше прищеплювати студентам потребу і навик користування партійними документами.

Нинішній учбовий рік для викладачів історії КПРС, як і для всього радянського народу, — особливий. У квітні 1960 р. минуло 90 років з дня народження творця Комуністичної партії і Радянської держави В. І. Леніна. У зв'язку із знаменною датою в нашій академії широко проводились студентські теоретичні конференції, лекції, доповіді і бесіди, екскурсії до музею В. І. Леніна, зустрічі з старими більшовиками. Все це сприяло глибшому вивченню студентами життя і діяльності безсмертного вождя, вивченню програмного матеріалу історії партії. Ефективною формою роботи із заочниками виявились тематичні екскурсії до музею В. І. Леніна.

В світлі постанови ЦК КПРС для наближення викладання історії КПРС до життя велике значення має відбиття в лекціях і семінарських заняттях профілю вузу і факультету. Деяких зрушень у цьому відношенні нам вже вдалося досягти. В загальних рамках курсу історії КПРС при вивченні, наприклад, тем дожовтневого періоду ми звертаємо увагу студентів на розробку В. І. Леніним аграрної програми більшовицької партії, на питання боротьби проти ревізії марксистської аграрної теорії та ін. При вивченні XI і XII тем програми детальніше розглядаються питання підготовки і проведення партією масової колективізації сіль-

ського господарства. Одне з центральних місць при вивченні історії КПРС періоду 1953—1960 рр. відводиться аналізу рішень XX і XXI з'їздів КПРС, вересневого 1953 р., грудневого 1958 р. і грудневого 1959 р. пленумів ЦК КПРС, XXI з'їзду КП України і пленумів ЦК КП України. Враховується також і профіль майбутніх спеціалістів. Так, на зоотехнічному і ветеринарному факультетах при вивченні XVIII теми детально розглядається проблема економічного змагання з США по забезпеченню вищого рівня виробництва продуктів тваринництва на душу населення. При вивченні рішення XXI з'їзду КПРС про завдання сільського господарства в семиріччі на інженерних факультетах увага студентів зосереджується на питаннях комплексної механізації і електрифікації процесів сільськогосподарського виробництва, поставлених з'їздом партії і рішенням грудневого (1959 р.) пленуму ЦК КПРС; на агробіологічних факультетах — на питаннях підвищення культури землеробства; на економічному факультеті — на основних шляхах зниження собівартості сільськогосподарської продукції.

На факультетах механізації і електрифікації сільського господарства по темах XII, XVII і XVIII детальніше, із залученням фактичного матеріалу вивчається боротьба Комуністичної партії за створення технічної бази в сільському господарстві. У відповідних розділах XVII і XVIII тем ми розглядаємо із студентами повчальні приклади самовідданої праці передовиків колгоспного і радгоспного виробництва, вихованих Комуністичною партією у дусі ленінських ідей соціалістичного змагання і комуністичного ставлення до праці. У січні 1960 р. студентський науковий гурток, який працює при кафедрі історії КПРС, представив на загальноакадемічну теоретичну конференцію доповідь студента II курсу І. Олійника «Ярослав Чиж і Степанида Виштак — новатори колгоспного виробництва».

Щоб краще відбивати у викладанні історії КПРС специфіку вузу і факультету, кожному з нас потрібно ще глибше і систематичніше вивчати основи спеціальних дисциплін (загальне землеробство, організація соціалістичних сільськогосподарських підприємств тощо). Помітну допомогу у вирішенні цього завдання нам подає систематична (спільна з спеціальними кафедрами) робота у підшефному Сквирському районі, Київської області, і часті виїзди в учбові господарства, де наші студенти проходять практику.

Виконуючи вказівки ЦК КПРС про необхідність органічного поєднання педагогічної і науково-дослідної роботи, наша кафедра домоглася у цій справі деяких успіхів¹. Слід відзначити, що члени кафедри при викладанні історії партії постійно використовують матеріали наукових збірників кафедри і журнальні статті. Нема потреби говорити про благотворний вплив наукової роботи на рівень викладання. Особливо стає в пригоді те, що абсолютна більшість членів кафедри працює над комплексною темою «Боротьба Комуністичної партії України за круте піднесення сільського господарства». Своїм першочерговим завданням у науково-дослідній діяльності кафедра вважає рішуче підвищення теоретичного рівня монографій, брошур, статей і доповідей.

Важливою формою вивчення історії КПРС є лекція. Від лектора вимагається не лише висока теоретична підготовка, правильне розуміння і виклад міжнародної та внутрішньої політики партії, а й опанування професійною майстерністю переконувати аудиторію слухачів. ЦК КПРС вимагає від лекторів розкривати глибокий теоретичний

¹ Див. В. І. Юрчук, Робота кафедри історії КПРС Української Академії сільськогосподарських наук, «Український історичний журнал», 1960, № 1, стор. 148—149.

і практичний зміст рішень партії як здійснених, так і тих, що здійснюються тепер, вміти узагальнювати і пропагувати паростки нового, комуністичного у житті нашого суспільства. Мистецтво лектора полягає в тому, щоб теоретичний матеріал уміло пов'язувати з життям, викладати його доступною мовою. Для цього члени кафедри вдосконалюють методику читання лекцій. Викладачі переходять до читання лекцій по тезах з попереднім обговоренням цих тез на кафедрі. Головна увага зосереджується на вільному користуванні викладачами матеріалом, на тому, щоб кожний викладач історії партії був полум'яним пропагандистом і агітатором марксистсько-ленінських ідей.

Значну роль у викладанні історії КПРС покликані відіграти семінарські заняття. У нас на кафедрі семінари проводять не тільки асистиенти, а всі викладачі.

Як правило, семінарські заняття з історії КПРС проходять жваво. Досвід показує, що зв'язок теми семінара з життям, з сучасністю обумовлює активність студентів на занятті. Приведемо такий приклад. В одній з груп першого курсу зоотехнічного факультету розглядався зміст ленінської статті «Про кооперацію». Спочатку заняття проходило недосить активно. Коли ж мова зайшла про конкретне втілення в українському селі ленінського кооперативного плану, картина різко змінилася. Дуже цікаві були виступи студентів, які наводили приклади з історії колективізації сільського господарства у західних областях України. Великий інтерес викликало обговорення політики комуністичних партій країн народної демократії в галузі виробничого кооперування селянства.

Сама специфіка семінарського заняття містить у собі широкі можливості активізації викладання історії КПРС і більш тісного пов'язання програмного матеріалу з життям. Всі наші зусилля і спрямовані на те, щоб перетворити ці можливості в дійсність.

Організація глибокого і творчого вивчення історії КПРС є справою не лише тих викладачів, які викладають студентам ці дисципліни. Забезпечення опанування студентами суспільних наук є кровною справою партійної, комсомольської, профспілкової організацій, деканатів, усієї громадськості учбового закладу. Тим більш це важливо тепер, коли сила впливу громадськості на весь учбовий процес незмірно зросла. Громадські організації проявляють високу активність та ініціативу в ідейному впливові на життя колективу. Кафедра історії КПРС підтримує тісний контакт з громадськістю академії. В академії відбулася нарада партійно-комсомольського активу перших і других курсів разом з викладачами кафедри історії КПРС. Висвітленню позитивного досвіду і недоліків у вивченні марксистсько-ленінської науки постійно присвячує статті багатотиражна газета «За сільськогосподарські кадри». На сторінках газети були надруковані статті: «Важлива подія в ідейному житті партії і народу» (До виходу підручника історії КПРС), «Глибоко і творчо вивчати історію КПРС», «За глибокі знання суспільних наук» і ряд інших.

З метою наближення викладання історії КПРС до профілю академії викладачі кафедри вивчають найважливіші проблеми економіки і організації сільськогосподарського виробництва. З основами сільськогосподарського виробництва викладачі знайомилися у сільських районах, де за дорученням Київського обкому КП України протягом місяця вивчали досвід партійної роботи. Обговорення на засіданнях кафедри звітів викладачів про проведену ними роботу дає змогу всьому колективу глибше вивчити форми і методи партійного керівництва господарським і культурним будівництвом на селі. Крім цього, окре-

мі викладачі ведуть консультативну і лекційну роботу з партійно-господарськими працівниками і пропагандистами сільських районів.

Всі ці форми і методи ідейно-політичної роботи працівників кафедр у сільських районах, в учбових господарствах академії є важливим засобом вивчення життя, практики комуністичного будівництва і сприяють піднесенню теоретичного рівня викладання історії КПСР, поліпшенню педагогічної майстерності кожного викладача.

Поліпшуючи зміст і форми викладання історії КПСР, колектив викладачів постійно виявляє турботу про виховання і формування нової, всебічно розвинутої молоді людини комуністичного суспільства.

М. І. КОТ

МЕТОД РОЗПОВІДІ НА УРОЦІ

Рішення партії та уряду про школу, про зміни у викладанні історії закликають учителів наполегливіше працювати над удосконаленням методів навчання і виховання учнів, піднесенням педагогічної майстерності. У зв'язку з цим серйозна увага повинна приділятися розповіді як основному методу викладання.

У підручниках, як правило, дуже мало яскравих, живих картин минулого, які роблять шкільний курс історії захоплюючим і доступним учням. В них досить слабо висвітлені побут і виробнича діяльність людей віддалених часів; історичні поняття розкриваються неповно, без конкретного аналізу всіх ознак і рис, властивих даному явищу. Терміни здебільшого не розшифровуються, а вживаються як давно відомі учням слова. Часом у підручниках нечітко висвітлюються причинно-наслідкові зв'язки між подіями і явищами. Якщо до цього додати, що шкільні підручники, особливо з історії СРСР для 9 і 10 класів, написані важкою, сухою мовою, то стане зрозумілою та вирішальна роль, яка належить учителю у вихованні учнів у дусі пролетарського інтернаціоналізму і радянського патріотизму.

Викладаючи новий матеріал, учитель не повинен дослівно переказувати текст підручника або обмежуватись передачею змісту певного параграфа. Його завдання полягає в тому, щоб роз'яснити той матеріал, який є обов'язковим для вивчення, конкретизувати певні положення, розкрити перед учнями зміст історичних понять, встановити причинно-наслідкові зв'язки між подіями і явищами минулого і зв'язок минулого з сучасністю, зробити висновки, використати матеріал теми уроку для зміцнення і розвитку в учнів переконань радянської людини і виховання певних рис комуністичної моралі.

Якщо вчитель буде все це робити, то місця для механічного повторення ним тексту не залишиться.

Розповідь не слід перевантажувати матеріалом, непередбаченим програмою і підручником. Проте це твердження не слід розуміти надто буквально. Ми, наприклад, широко використовуємо в своїй розповіді на уроці з історії місцевий матеріал. Події, які відбувалися на території області, району, міста, села, дуже цікавлять учнів. Чим частіше вчитель звертається до такого матеріалу, тим краще. Розповідаючи про минуле рідного краю, учитель конкретизує хід історичного процесу, дає зрозумілу учням ілюстрацію до нього.

Іноді корисно буває також наводити не зазначені в підручнику

факти і цифри, щоб підтвердити, проілюструвати якісь положення, конкретизувати певні процеси. Будь-які доповнення до тексту підручника у розповіді вчителя повинні служити цілком ясній меті — допомогти учням осмислити і запам'ятати те головне, що вимагає програма. Зрозуміло, що не слід наполягати на тому, щоб учні обов'язково запам'ятовували цей додатковий матеріал.

Заслуговує на увагу також питання про те, чи обов'язково пояснювати тему на уроці в тій послідовності, як вона викладена у підручнику. Здебільшого ми дотримуємось такої послідовності. Адже не можна нехтувати тим, що учні і в класі, і вдома переважно працюють над текстом підручника.

У непоодиноких випадках, коли між підручником і програмою є велика розбіжність, орієнтуємось на програму.

Проте іноді навіть при повній відповідності викладу матеріалу в підручнику послідовності програми для кращої ефективності уроку учителеві доцільно свою розповідь будувати в дещо іншому порядку.

У підручниках з історії часом висновки та узагальнення передують фактам, подіям, явищам, які їх підтверджують. У таких випадках учителів краще почати свою розповідь з розгляду конкретного матеріалу. Тоді перед учнями відкривається широкий простір для міркувань і узагальнень.

Прикладом може бути урок на складну тему «Столипінська аграрна реформа та її крах» (10 клас). У підручнику після короткого розгляду суті аграрного питання і загальної характеристики стану сільського господарства в Росії зразу ж говориться про мету реформи і лише після цього розповідається про те, які саме заходи було проведено царським урядом. Вчителю, який почне розповідати з висвітлення мети підготовлюваної царизмом реформи, доведеться знову повернутись до цього питання після викладу змісту реформи. Ми не дотримуємось такої послідовності розповіді. Після характеристики аграрного питання в Росії зразу викладаємо зміст реформи, особливо детально спиняючись на суті общини і її руйнуванні.

Конкретна розповідь про те, як проводилась реформа, проілюстрована прикладами з минулого свого чи сусіднього сіл, дасть можливість самим учням визначити, кому і що вона дала, хто був нею обласоджений, а хто — пограбований, чому реформа в решті решт закінчилася крахом. Учителю залишиться підсумувати і узагальнити.

Найважливішою якістю розповіді на уроці є її доступність і виразність. Звичайно, не треба плутати доступність викладу навчального матеріалу з його спрощенням. Доступність повинна поєднуватись з глибиною викладу. Якщо поняття або положення є складним і недоступним для учнів, слід звертати особливу увагу на певні ознаки і риси його, засвоєння яких не викликає труднощів. З часом учні усвідомлять і дане складне поняття як сукупність тих ознак і рис.

Врахування вікових особливостей учнів, їх підготовки і загального розвитку — неодмінна умова доступного викладу. Навіть в одній школі паралельні класи бувають неоднаково підготовлені, тому вчитель не може в різних класах повністю повторювати одне й те ж.

Готуючись до уроку, вчитель обов'язково повинен продумати, щоб в підручнику може бути для учнів незрозумілим.

На уроці ми пояснюємо вміщені в підручнику незнайомі учням поняття, терміни, назви, зачитуємо цілі фрази і абзаци з нього, щоб їх розтлумачити.

Доступність розповіді досягається також чіткістю і послідовністю викладу. Учні завжди повинні знати, над яким питанням плану уроку

вони працюють. Для цього ми робимо чіткі висновки після розгляду кожного окремого питання. На важливі моменти уроку звертаємо увагу учнів з допомогою зміни інтонації або повторення, чітко виділяємо і в суворій послідовності викладаємо пункти, які характеризують якесь явище або поняття.

Наприклад, працюючи над питанням «Політика воєнного комунізму» (з теми «Соціалістичне будівництво в роки громадянської війни»), після розгляду становища Радянської держави в роки громадянської війни викладаємо наведений матеріал так: «В цих дуже складних умовах необхідно було напружити всі сили Радянської країни, щоб відстояти завоювання Жовтня, мобілізувати всі матеріальні ресурси, щоб розгромити ворога. Для забезпечення перемоги Комуністичною партією і Радянським урядом були вжиті такі заходи:

По-перше, запровадження продовольчої розкладки і заборона приватної торгівлі хлібом... (далі роз'яснюємо суть продрозкладки).

По-друге, взяття на облік усіх запасів продовольства, палива, сировини, готової продукції і розподіл їх у централізованому порядку» (роз'яснюємо, що значить централізований розподіл цих засобів) і т. д.

Запровадження продовольчої розкладки ми поставили на перше місце, тому що це був найголовніший захід, який забезпечив робітників і Червону Армію хлібом, і тому що перехід від політики воєнного комунізму до нової економічної політики виявився, насамперед, у заміні продрозкладки продрподатком.

Щоб конкретизувати основні положення програми і підручника, вчитель не може обійтись без використання документальних матеріалів, художньої літератури і засобів унаочнення. Розбуджуючи уяву учнів, створюючи незабутні враження, історичний документ, картина, уривок з художньої літератури допомагають запам'ятовувати те, що вивчалось на уроці. Хіба можна, наприклад, забути один з останніх наказів штабу пресненських бойових дружин, що починається словами: «Товариші дружинники. Ми, робітничий клас поневоленої Росії, оголосили війну царизму, капіталу, поміщикам, їх прихвосням-дворянам...»². У ньому — і сувора правда про страшні кари, кров, насильство і смерть, які чекають на робітників, їх дружин, сестер, дітей від рук ворога, і почуття гордості від свідомості того, що наступні покоління в усіх країнах будуть на досвіді Пресні вчитись героїзму і стійкості, і головне — велика непохитна віра в силу робітничого класу, в його майбутнє.

Дуже корисно прочитати на уроці цей документ, який є голосом історії, голосом бійців з барикад Грудневого збройного повстання 1905 р.

Документ і уривок з художнього твору краще читати, ніж переказувати своїми словами.

Демонструючи картину під час розповіді, учитель вчить розуміти її. Картину краще вившувати лише тоді, коли вчитель звертається до неї по ходу розповіді, тому що вивішена раніше, вона відвертатиме увагу школярів і заважатиме вести урок.

Багато і вірно говорять про те, що розповідь повинна бути цікавою. Однак деякі вчителі неправильно поділяють теми шкільного курсу на цікаві, вдячні, з одного боку, та нудні, «сухі», з другого. Звичайно, теми дуже відрізняються за характером матеріалу. Але майстер-

² «Революция 1905—1907 гг. в России. Документы и материалы, Высший подъем революции 1905—1907 гг., Вооруженные восстания, ноябрь — декабрь 1905 года». часть 1, М., 1955 г., стор. 688.

ність педагога дає можливість кожний урок зробити цікавим. Під час висвітлення драматичних, напружених подій, які динамічно розвиваються, з історії класової боротьби, воєнного минулого не важко зацікавити учнів. Але й викладаючи важкий, дещо «статичний» матеріал, — наприклад, про соціально-економічний лад, про питання економіки, — досвідчений учитель легко викличе в учнів інтерес до теми.

Активна бесіда, правильно і чітко поставлені запитання, колективне їх обмірковування, вміле керування з боку вчителя, наслідком чого є «відкриття» істин самими учнями, — все це не може не зацікавити. Отже, найголовніша і найнеобхідніша умова пробудження інтересу — залучення учнів до активної розумової праці. Нудьгу породжує пасивність і бездіяльність.

Завжди нецікавим є незрозуміле. Коли учень під час розповіді вчителя зустрічається з незрозумілим, у нього пропадає інтерес до того, про що говорить педагог. Отже, максимальна ясність, чіткість викладу — необхідна умова збудження інтересу до теми.

Вчитель повинен говорити так, щоб у його словах і інтонаціях були гнів, ненависть і презирство до ворогів трудящих, співчуття і біль, коли йдеться про горе народне, радість, коли мова йде про перемогу трудящих.

В. І. Ленін називав мистецтвом уміння пропагандиста і агітатора впливати на слухачів: «Мистецтво всякого пропагандиста і всякого агітатора в тому й полягає, щоб якнайкраще вплинути на дану аудиторію, роблячи для неї певну істину якомога переконливішою, якомога легше засвоюваною, якомога наочніше й твердіше сприйманою»³. Ці ленінські слова є дороговказом і для вчителів у їх повсякденній праці і творчих шуканнях.

Щоб зацікавити учнів, привернути їх увагу до якогось питання чи цілої теми уроку, вчителі часом розповідають різні «інтригуючі» епізоди, дотепи, жарти, які цілком доречні лише тоді, коли вони мають певне пізнавально-виховне значення. Тому відбирати їх треба обережно. Такий матеріал повинен цілком відповідати історичній правді (іноді помилково за історичну дійсність вважають вигадані ситуації, описані в історичних романах). За допомогою цих епізодів, дотепів, жартів слід розкривати істотні риси подій або важливі особливості історичних діячів у розрізі вимог програми. Проілюструємо цю думку на двох прикладах.

Розповідаючи про Версальський мир у курсі новітньої історії, наводжу такий епізод: коли президент США Вільсон повернувся з наради, що відбулась між прем'єр-міністрами і міністрами закордонних справ Франції, Англії, США та Італії щодо поділу Туреччини, він на запитання полковника Хауза, як пройшла нарада з Клемансо і Ллойд Джорджем, відповів: «Блискуче — ми розійшлись з усіх питань»⁴. Ця дотепна відповідь, якою президент підбив підсумки наради, ще раз продемонструє учням незгоди і боротьбу між імперіалістичними хижакми за пограбування народів.

Але напевно чи доцільно розповідати в 9 класі про п'яні оргії, що їх влаштовував Петро І, з поїздками по Петербургу на свинях та іншими неподобствами, якими цей видатний державний діяч Росії платив данину своїй епосі, сином якої він був. Пізнавальне значення цих епізодів мізерне, а виховне — негативне.

У розповіді вчителя величезне значення має його мова. Слід висловлювати свої думки переконливо, жваво, натхненно.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 17, стор. 288—289.

⁴ «Історія дипломатії», т. III, М., 1945, стор. 36.

Невимогливий до себе вчитель, як правило, під час підготовки до уроку обмежується тим, що відновлює в пам'яті зміст певного параграфа. Прямим наслідком цього є повторення на уроці готових фраз з підручника, паузи, болісні шукання слів, невдалі конструкції речень і т. д. Якщо учні помітять, що розповідь учителя нічим не відрізняється від тексту підручника, вони перестануть його слухати. Щоб запобігти цьому, слід ще вдома обдумати розповідь в усіх деталях.

Молодим учителям корисно певний час писати розгорнутий конспект розповіді, що допомагає розвивати мову. Але читати конспект на уроці, звичайно, не рекомендується.

До педагогічної майстерності належать уміння володіти голосом, хороша дикція, правильна інтонація, точний жест. Упередженою є думка, що ці якості учителя — більше дар природи, ніж результат наполегливої праці. Стародавні римляни, які добре розумілися в цій справі, справедливо твердили, що «поетами народжуються, а ораторами стають».

Нарешті, вчитель зобов'язаний розвивати мову учнів. Треба систематично включати до своєї розповіді нові слова, добиватись, щоб учні їх розуміли, запам'ятовували і вживали.

Ведучи розповідь у процесі викладання історії, учителі вирішують важливі навчальні та виховні завдання, сприяють вихованню майбутніх освічених, свідомих будівників комунізму.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

МАТЕРІАЛИ ПРО РАДЯНСЬКО-КИТАЙСЬКУ ПРОЛЕТАРСЬКУ СОЛІДАРНІСТЬ

в 1924—1925 рр.

Коли 31 травня 1924 р. було підписано радянсько-китайський договір і встановлено нормальні дипломатичні відносини між Радянським Союзом і Китайською Республікою, сили світового імперіалізму, насамперед імперіалісти Англії, Франції і США, які не могли примиритись з ослабленням свого впливу у Китаї, почали вдаватися до різних провокаційних актів, втручатися у внутрішні справи країни з метою повалення уряду Сунь Ят-сена. Серед цих провокацій однією з найбільш серйозних і небезпечних був контрреволюційний заколот компрадорського купецтва у Кантоні в жовтні 1924 р. Китайський народ, на революційну свідомість якого мала значний вплив Комуністична партія, давав гідну відсіч провокаціям і прямим контрреволюційним виступам, інспірованим іноземцями.

У цій боротьбі радянський народ подавав велику підтримку китайським трудящим. У той час, коли імперіалісти готували, а потім проводили контрреволюційний заколот у Китаї, на Україні, як і в багатьох місцях Росії, розгорнувся масовий рух за створення товариства «Руки геть від Китаю!» За короткий час він охопив багато міст і сіл України.

10 вересня 1924 р. Укрбюро ВЦРПС розглянуло питання і прийняло рішення про утворення товариства «Руки геть від Китаю!» (див. док. № 1).

Товариство «Руки геть від Китаю!» ставило завданням не тільки моральну, а й матеріальну підтримку китайським товаришам. З перших днів існування товариства його члени розгорнули кампанію за збір коштів, вони випускали одноденні газети, влаштовували вечори, приймали спеціальні постанови на зборах про відрахування для допомоги китайським товаришам одного процента від заробітної плати. Громадські організації з своїх коштів виділяли різні суми грошей.

Таким чином, вірні пролетарському обов'язку трудящі Радянського Союзу у дуже тяжкі для себе роки відбудови народного господарства усіма засобами підтримували китайських робітників, допомагали їм у їхній героїчній боротьбі за визволення від імперіалістичного гніту.

Наведені нижче документи частково висвітлюють картину організації на Україні товариства «Руки геть від Китаю!».

Документи підготував до друку Є. М. Стуканов.

№ 1

*Повідомлення про рішення Укрбюро ВЦРПС з закликом
до трудящих України вступати до товариства
«Руки геть від Китаю!»*

10 вересня 1924 р.

РУКИ ГЕТЬ ВІД КИТАЮ!

Вчора відбулось об'єднане засідання президії Укрбюро ВЦРПС з представниками Укрбюро ЦК спілок.

У прийнятій нарадою резолюції Укрбюро ВЦРПС, виражаючи волю сотень тисяч пролетаріату України, закликає трудящі маси всесвіт-

но підтримувати робітничий клас Китаю, організовуючи у себе товариство «Руки геть від Китаю!» і протестуючи проти нової бойні, яку затівають світові капіталісти.

Газ. «Кочегарка»¹ від 11 вересня 1924 р.

№ 2

*Повідомлення про вступ до товариства «Руки геть від Китаю!»
робітників Сталінського металургійного і Артемівського
цвяхового заводів*

11 вересня 1924 р.

РУКИ ГЕТЬ ВІД КИТАЮ!

11-го вересня збори робітників усіх цехів Сталінського заводу висловили протест проти інтервенції імперіалістичних хижаків у Китаї. У прийнятій резолюції вони заявили про спільний вступ до товариства «Руки геть від Китаю!».

Робітники і члени партії цвяхового заводу в Артемівську заслухали доповідь про події у Китаї. У прийнятій резолюції вони таврують ганьбою II Інтернаціонал, який підтримує насильників, і приєднують свій голос протесту до протесту всього пролетаріату СРСР. Вони поставили всім вступити до товариства «Руки геть від Китаю!».

Газ. «Кочегарка» від 18 вересня 1924 р.

№ 3

*Повідомлення про вступ до товариства «Руки геть від Китаю!»
робітників Лібкнехтівського солерудника у Донбасі*

12 вересня 1924 р.

Бахмут, 12 вересня (телеграфом).

Робітники Лібкнехтівського солерудника у кількості 300 чоловік колективно вступили до товариства «Руки геть від Китаю!»

Газ. «Известия Одесского губкома КП(б)У, губисполкома и губпрофсовета» від 17 вересня 1924 р.

№ 4

*Постанова куцовой делегатської конференції Сталінського
підрайкому Всеросійської спілки робітників-металістів про
вступ у товариство «Руки геть від Китаю!»*

14 вересня 1924 р.

1. Заслухавши доповідь тов. Масленкова про міжнародне становище, делегатська конференція Сталінського підрайкому ВСРМ від 22 000 членів спілки у категоричній формі протестує проти зухвалого нападу, який підготовляється з боку нахабного капіталу Англії, Франції, Америки, Японії та інших поплічників капіталістичного ладу, на права багатомільйонних трудящих мас Китаю, що прагнуть визволитися від світового капіталу.

Делегатська конференція шле свій товариський привіт пролетаріа-

ту Англії. Ми проти війни — СРСР єдина країна, що прагне миру. Конференція делегатів, як один, вступає до товариства «Руки геть від Китаю!».

Хай живе пролетарський Китай, що прагне до розкріпачення від рабства капіталу!

Хай живе штаб світової революції — III Комуністичний Інтернаціонал!

Хай живе червоний Профінтерн!

Руки геть від Китаю!

Партархів Інституту історії партії ЦК КП України, ф. 3, оп. 1, од. зб. 1973, арк. 27 зв. Завірена копія.

№ 5

Повідомлення про мітинг протесту робітників-китайців Харкова проти імперіалістичного втручання у Китаї

15 вересня 1924 р.

МІТИНГ КИТАЙЦІВ У ХАРКОВІ

Харків, 15.IX. Тут відбувся великий мітинг китайців, у якому взяли участь всі китайці, що проживають у Харкові. Оратори-китайці, які виступали, — здебільшого червоноармійці, що брали активну участь у боротьбі з контрреволюцією на території СРСР.

Промовці вказували, що китайські робітники, жорстоко експлуатовані китайською буржуазією, буквально знемагають. Заробіток китайського робітника не перевищує 20 коп. на день. Світовий капітал знову намагається повернути у рабство Китай, як це було 80 років тому, при укладенні Кантонського договору².

Представники харківських робітників, які виступили потім, заявили про свою готовність допомогти китайському народові в його боротьбі за свободу. Представники робітників приєдналися до резолюції зборів. Резолюція виражає протест з приводу загарбання Китаю і категорично вимагає припинення інтервенції.

Газ. «Кочегарка» від 16 вересня 1924 р.

№ 6

З протоколу загальних зборів Гладківського осередку ЛКСМУ, м. Сталіно

19 вересня 1924 р.

Ми, комсомольці Гладківського осередку, протестуємо проти зухвалих вчинків буржуазії, яка хоче закабалити наших братів — робітників і селян Китаю.

Ми всі, як один, вступаємо до товариства «Руки геть від Китаю!» і заявляємо, що на кожний заклик китайського пролетаріату завжди виступимо, як один.

Партархів Сталінського обкому КП України, ф. 180, оп. 1, од. зб. 3, арк. 71. Оригінал.

№ 7

*Повідомлення про вступ до товариства «Руки геть від Китаю!»
селян села Олександрівки у Донбасі*

14 вересня 1924 р.

РУКИ ГЕТЬ ВІД КИТАЮ!

14 вересня у селі Олександрівці, Луганського округу, відбулися загальні збори селян. Було 300 чоловік.

Після доповіді про міжнародне становище селяни у своїй резолюції протестують проти інтервенції імперіалістів у Китаї і одногосно постановили вступити до товариства «Руки геть від Китаю!».

Газ. «Кочегарка» від 21 вересня 1924 р.

№ 8

*Резолюція мітингу китайських робітників Будьоннівського
рудника у Донбасі*

14 вересня 1924 р.

Ми солідарні з китайськими робітниками і селянами, що борються за незалежність і об'єднання всіх китайських областей в єдину Китайську республіку.

Готові всіма силами допомогти їм у боротьбі!

Ми, китайські робітники, ясно усвідомлюємо, що роздроблення і пригноблення китайського народу викликане прямою підтримкою і керівництвом європейських хижаків.

Ми, робітники-китайці, які працюють на Будьоннівському руднику, бачимо співчуття з боку пролетаріату СРСР до китайського революційного руху.

Разом з російськими робітниками нині організовується товариство «Руки геть від Китаю!».

Тільки у тісному союзі китайських робітників і селян з робітниками і селянами СРСР можливе наше визволення.

Хай живе визволення китайського народу від гніту європейських хижаків!

Хай живе союз революційного Китаю з СРСР!

Хай живе всесвітнє братерство робітників!

Хай живе Комуністичний Інтернаціонал!

Ось головні пункти резолюції, прийнятої на кушових зборах робітників-китайців Будьоннівського рудника на доповідь про китайські події 14 вересня.

Газ. «Диктатура труда»³ від 24 вересня 1924 р.

№ 9

*Рішення безпартійної конференції про вступ до товариства
«Руки геть від Китаю!»**

28 вересня 1924 р.

Конференція протестує проти чергового придушення свободи китайського трудящого народу і вимагає від капіталістичних акул виведення їх військ з території Китаю. Висловлюючи свій протест, конференція ухвалює вступити до товариства «Руки геть від Китаю!» і ухвалює провести агітацію серед усієї маси робітників за вступ до цього товариства.

Сталінський обласний державний архів, ф. Р—2091, оп. 1, од. зб. 2, арк. 18. Завірена копія.

* На конференції було 544 чоловіка від Першотравневого, Голубівського, Ірмінського, Золото-Тошківського рудників.

№ 10

*Повідомлення про вступ до товариства «Руки геть від Китаю!»
робітників Лідіївського рудника у Донбасі*

28 вересня 1924 р.

У неділю, 28 вересня, відбулися загальні збори робітників.

На зборах була зроблена доповідь про 60-річчя I-го Інтернаціоналу і про події у Китаї.

Після доповіді робітники почали висловлюватися про вступ у товариство «Руки геть від Китаю!».

Нарешті один робітник заявив:

— Що там багато говорити. Пиши, брат (це до голови): «Колективно вступаємо до цього товариства та й годі».

Так і зробили...

Робкор Гі р н и к

Газ. «Диктатура труда» від 4 жовтня 1924 р.

№ 11

*Повідомлення про демонстрацію трудящих Артемівська на
підтримку пролетаріату Китаю*

3 жовтня 1924 р.

РУКИ ГЕТЬ ВІД КИТАЮ!

Революційний пролетаріат Донбасу одним з перших заявив: «Руки геть від Китаю!».

Учора відбулася демонстрація в Артемівську.

Різнокольоровими струмками течуть з вулиць і провулків процесії, розливаючись по площі і зливаючись коло пам'ятника т. Артему.

Десятки прапорів.

— До боротьби проти втручання у внутрішні справи Китаю ми закликаємо робітників усього світу. Перше слово за нами,— говорить представник ДГРПС * т. Гейро.

— За Китаєм,— лунають гучні слова комсомольця,— повстане Індія і чорні раби капіталу. Це — початок боротьби всіх поневолених колоніальних народів. Комсомольська молодь Артемівська вся вступає до товариства «Руки геть від Китаю!».

Т. Путятін ⁴: — Червона Армія сторожко стоїть на варті!

— Юні лєнінці,— заявляє т. Талалай,— перші підуть бити світову буржуазію, коли цього вимагатиме Комуністична партія. Будьте готові, лєнінці!

— Завжди-и-и го-о-тові!

Резолюція виражає протест присутніх проти втручання імперіалістів у внутрішні справи Китаю, передає палкий привіт донецького пролетаріату китайському народові, який прокинувся, і його вождєві Сунь Ягсену.

Увечері Артемівськ засяяв вогнями факелів. Це комсомольці організували похід по вулицях.

Газ. «Кочегарка» від 3 жовтня 1924 р.

* Донецької губернської ради професійних спілок.

№ 12

*З протоколу загальних об'єднаних зборів членів КП(б)У,
ЛКСМУ та КНС селища Чистякове **

4 листопада 1924 р.

2. Ухвалили:

Заслухавши доповідь про міжнародне становище, об'єднані збори членів ЛКСМУ, КП(б)У і безпартійних шлють прокляття світовому капіталу. Світовий капітал не накладе рук на пролетаріат, зокрема на китайський, через те, що ми, робітники і селяни СРСР, у будь-який момент дамо відсіч світовому капіталові так само, як дали відсіч російському капіталові. А тому громогласно заявляємо: «Руки геть від Китаю!». Нехай поневолений китайський народ проводить у життя свою ідею.

Хай живе світовий робітничий рух!

Партархів Сталінського обкому КП України, ф. 4670, оп. 1, од. зб. 29, арк. 3. Оригінал.

№ 13

*З протоколу засідання президії Донецької губернської Ради
профспілок про збір коштів для китайських робітників*

19 червня 1925 р.

Слухали.

1. Про подання допомоги страйкуючим китайським робітникам.

Ухвалили.

1. Вважати необхідним провести кампанії допомоги китайським робітникам. Запропонувати відділам спілок і ОПБ ** відрахувати можливі суми з наявних коштів; видати з коштів ДРПС ***, що лишилися, 1000 крб.

Сталінський обласний державний архів, ф. Р—2091, оп. 1, од. зб. 9, арк. 6. Завірена копія.

ПРИМІТКИ

1. «Кочегарка» — газета, почала виходити в травні 1919 р. в м. Бахмуті (нині Артемівськ) під назвою «Всероссийская Кочегарка», потім «Всесоюзная кочегарка». «Кочегаркою» почала називатися з 1924 р. Була органом Донецького губернського комітету КП(б)У, Артемівського окружного КП(б)У та керівних профспілкових установ.
2. Йдеться про Нанкінську угоду 1842 р. (помилково названу Кантонською), з якої почалося перетворення Китаю у країну, залежну від капіталістичних держав.
3. «Диктатура труда» — газета Сталінського повітового комітету КП(б)У і повітового виконкому.
4. Пулятин — у 1920—1925 рр. політпрацівник у частинах Червоної Армії, розташованих на території Донбасу.

* На зборах було 200 чоловік.

**Окружні профспілкові бюро.

***Донецької ради професійних спілок.

ОГЛЯДИ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ВИСВІТЛЕННЯ СОЦІАЛІСТИЧНОГО БУДІВНИЦТВА В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Соціалістичне будівництво у західних областях після возз'єднання їх з Радянською Україною базувалося на величезному досвіді Комуністичної партії по будівництву соціалізму в СРСР. Партія розробила практичні заходи по перебудові економіки і культури західних областей УРСР на соціалістичних засадах, керуючись вченням марксизму-ленінізму і виходячи з конкретних умов та особливостей історичного розвитку Західної України.

Трудаці західних областей УРСР сприйняли ідеї соціалізму як такі, що виражали їх найзаповітніші мрії і прагнення до щасливого майбутнього, і активно підтримали політику Комуністичної партії та Радянського уряду. В результаті соціалізм тут був побудований протягом історично короткого часу. Разом з усіма народами СРСР трудаці західних областей республіки вступили на шлях поступового переходу від соціалізму до комунізму.

На прикладі перемоги соціалізму на возз'єднаних землях особливо яскраво видно величезні переваги соціалістичної системи господарства над капіталістичною, необмежені можливості соціалістичного суспільного і державного ладу для бурхливого розвитку виробничих сил і творчої ініціативи трудащих, торжество ленінської національної політики.

Однак викинуті трудовим народом за борт історії українські буржуазні націоналісти з їх горезвісною «теорією самостійності» України в інтересах імперіалістичної буржуазії роблять безнадійні потуги опалюжити дружбу народів СРСР і соціалістичну дійсність у західних областях України. Свідомо перекручують історичну правду і реакційні буржуазні історики капіталістичних країн.

Ось чому всебічне і правдиве висвітлення соціалістичного будівництва у західних областях УРСР має велике наукове і практичне значення.

Про соціалістичну перебудову народногo господарства й культури в західних областях України видано чимало різнома-

нітної літератури. Українські радянські історики справедливо приділяють основну увагу вивченню індустріалізації та її ролі в розвитку продуктивних сил західних областей УРСР, в побудові соціалізму. Цій темі присвятили свої праці В. В. Засанський («Боротьба за створення соціалістичних виробничих відносин у промисловості західних областей Української РСР»¹), В. Л. Варецький («Соціалістичні перетворення промисловості західних областей України в 1939—1941 рр.»²), В. П. Огоновський («Братерська допомога російського народу в індустріалізації західних областей УРСР»³), А. С. Куц («Соціалістичне перетворення економіки міста Львова»⁴), М. А. Черниш («Боротьба Львівської міської парторганізації за проведення в життя рішень партії і уряду про індустріалізацію міста Львова»⁵ та «Львів—центр машинобудування західних областей УРСР»⁶), А. С. Барладян («З історії соціалістичної індустріалізації в західних областях Української РСР»⁷), В. Петрушко («Край індустріальний»⁸ та «Розвиток промисловості західних облас-

¹ «Наукові записки Українського поліграфічного інституту», т. XII, частина 2, Львів, 1957, стор. 37—47.

² «З історії боротьби за встановлення Радянської влади на Україні», «Наукові записки Інституту історії АН УРСР», К., 1957, № 11, стор. 289—323.

³ «Віковічна дружба народів-братів», К., 1954, стор. 198—207.

⁴ «Научные записки Львовского торгово-экономического института», вып. I, Львов, 1954, стор. 112—122.

⁵ «300 років возз'єднання України з Росією, Науковий збірник Львівського університету», 1954, стор. 213—231.

⁶ «40 років Великому Жовтню», Львів, 1957, стор. 263—276.

⁷ «Торжество ідей ленінізму, Збірник статей», К., 1957, стор. 387—400.

⁸ «Ленінізм торествує, Збірка статей», Львів, 1957, стор. 115—178.

тей України»⁹), В. П. Огоновський («Успіхи соціалістичної індустріалізації в західних областях Української РСР»¹⁰), Г. І. Ковальчук («Індустріалізація західних областей Української РСР»¹¹), М. В. Підпригоршук («Розвиток промисловості. Піднесення матеріального добробуту та культурно-технічного рівня робітників»¹²), Й. Д. Черниш («Комуністична партія України — організатор промислового розвитку західних областей УРСР»¹³).

У згаданих дослідженнях охарактеризовані перші заходи Радянської держави по неухильному зміцненню державної і кооперативної власності як основи соціалістичної перебудови народного господарства, розкрито діяльність трудящих в особі органів народної влади по створенню умов для соціалістичного будівництва і перш за все індустріалізації. Перехід до соціалістичної індустріалізації у довоєнні роки показаний у тісному зв'язку із зростанням класової свідомості робітничого класу і організації праці по-новому.

У працях підкреслюється вирішальне значення дружби і співробітництва радянських народів для індустріалізації західних областей України, показуються виробничі зв'язки молодих робітничих колективів Львова, Борислава та інших міст з колективами підприємств Москви, Ленінграда, Саркова, Баку. Величезна допомога народів СРСР у справі індустріалізації зв'язаних земель розкривається на багатому фактичному матеріалі. В працях показано, що швидкі темпи промислового розвитку забезпечувалися широким використанням місцевих корисних копалин, сільськогосподарської сировини, значних трудових резервів західних областей. Розвиток промисловості в основному показано і післявоєнні роки, і зокрема за четвертий п'ятиріччя, коли тут була здійснена індустріалізація і в промисловості під керівництвом партійних організацій широко розгорнулось соціалістичне змагання, поширились передові методи праці, виросло багато передовиків виробництва з місцевого населення. Наведено цікаві матеріали про зростання соціалістичної свідомості і днесення творчої ініціативи робітничого класу. Розкривається значне зростання пильної ваги промисловості західних областей у загальному промисловому балансі

республіки. Дослідники підкреслюють, що сучасна багатогалузева промисловість зв'язаного краю та її майже мільйонний робітничий клас — дітище епохи соціалізму, результат політики Комуністичної партії і великої роботи партійних організацій. Наводячи нові дані, дослідники, зокрема Г. І. Ковальчук, роблять цікаві висновки про докорінні якісні зміни у промисловості і в робітничому класі західних областей за роки Радянської влади.

Автори значну увагу приділяють питанням індустріалізації Львова та характеризують роль соціалістичної промисловості міста у народному господарстві західних земель. На прикладі цього старовинного міста М. А. Черниш переконливо розкриває величезні переваги соціалістичного методу індустріалізації, який забезпечив швидкі темпи введення в дію новобудов і невпинне зростання випуску промислової продукції на базі сучасної техніки, прогресивної організації і технології виробництва.

На жаль, у працях про індустріалізацію західних областей ще недостатньо вивчено процес створення підприємств-новобудов, які протягом короткого часу опанували складну технологію сучасного промислового виробництва. Відомо, що в роки індустріалізації партійні організації міст, насамперед Львова, проводили велику роботу по залученню сільської молоді на виробництво. Однак навіть у спеціальній статті М. А. Черниша про боротьбу Львівської парторганізації за індустріалізацію міста мало висвітлюється питання згуртування і політичного виховання робітничих колективів і зокрема кадрів будівельників. Те ж саме можна сказати й про статтю В. П. Огоновського¹⁴, в якій слід було показати роль основних індустріальних центрів СРСР у розв'язанні проблем підготовки для молодих соціалістичних підприємств західних областей республіки кваліфікованих кадрів з місцевого населення.

Слабо показується допомога молодим робітничим колективам, передача досвіду новаторів, соціалістичне змагання тощо.

Майже не висвітлюється зв'язок науки з виробництвом у період індустріалізації. Більшість авторів не розкриває особливостей промислового розвитку окремих областей.

В ряді статей несправедливо замовчуються класова боротьба, ворожа діяльність українських буржуазних націоналістів і трудючі, що мали місце у період індустріалізації західних областей України. Це характерно для статті А. С. Барладяна. З труднощами індустріалізації партійні організації зустрічалися не тільки у Львові, як вказує В. Петрушко, а й в інших містах і промислових центрах західних обла-

⁹ В. Петрушко, Розвиток промисловості західних областей України, К., 1959.

¹⁰ «3 історії західноукраїнських земель», вип. III, К., 1958, стор. 131—142.

¹¹ «Український історичний журнал», 1959, № 6.

¹² «Радянська Дрогобищина. Збірник атей», Дрогобищ, 1957, стор. 75—105.

¹³ «3 історії революційно-визвольної боротьби і соціалістичних перетворень в західних областях України», Львів, 1959, ор. 41—76.

¹⁴ Див. «Братерська допомога російському народу в індустріалізації західних областей УРСР», збірник «Віковічна дружба народів-братів», К., 1954, стор. 198—207.

стей УРСР. Перевиданою брошурою¹⁵ докорінно перероблений розділ із збірки «Ленінізм торжествує», автор повинен був використати нові цифрові дані. М. В. Підпригоршуку доцільним було б показати підвищення культурно-технічного рівня і матеріального добробуту робітничого класу Дрогобищини порівняно з періодом до воз'єднання.

Почесний обов'язок істориків — показати роль індустріалізації у ліквідації так званого «аграрного перенаселення» колишнього західноукраїнського села.

Значна кількість праць написана про соціалістичну перебудову сільського господарства західних областей України. Краще висвітлені соціалістичні перетворення на селі у працях, написаних після відомих рішень Комуністичної партії, спрямованих на круте піднесення сільського господарства¹⁶. В них розкриваються підготовчі заходи партії та уряду до здійснення колективізації. Автори правильно підкреслюють вирішальну роль соціалістичної індустрії у створенні матеріально-технічної бази сільського господарства в західних областях УРСР. При цьому розкривається велика допомога всіх народів СРСР, підкреслюється значення для колективізації бага-

того досвіду колгоспного будівництва у східних областях України, Російській Федерації та інших соціалістичних республіках. В цьому плані розкрито значення екскурсій селян-одноосібників західних областей до кращих колгоспів республіки. Колгоспне будівництво пов'язується з посиленням партійного керівництва сільським господарством, що проявлялося у створенні сільських партійних організацій і, згідно з постановою ЦК ВКП(б) (грудень 1949 р.), політвідділів МТС. Особливо уваги заслуговує стаття Й. Д. Черниша про керівну роль Комуністичної партії по соціалістичному перетворенню сільського господарства.

Дослідники охарактеризували докорінні зміни в структурі землеробства, що сталися у західних областях з перемогою колгоспного ладу, показали бурхливий розвиток сільськогосподарського виробництва і підвищення продуктивності громадського тваринництва в колгоспах після відомих рішень вересневого пленуму ЦК КПРС 1953 р. Це, зокрема, показано у працях А. Т. Вашенка і Ф. Ф. Якимцева, які, проте, недостатньо спiniaються на першому етапі соціалістичного перетворення сільського господарства — його колективізації. В цілому у працях істориків переконливо розкривається велика життєва сила колгоспного ладу і широкі перспективи дальшого могутнього піднесення сільського господарства західних областей УРСР.

К. Сироциньський у своїй брошурі, що є першим узагальненим дослідженням колгоспного будівництва на воз'єднаній землі, не аналізує причин неоднакових темпів колективізації західних областей УРСР, які зумовлювалися не тільки різним рівнем організаторсько-політичної роботи на селі, а й особливостями кожної області.

Розвиток сільського господарства на основі соціалістичних перетворень Й. Черниш¹⁷ показує, головним чином, на прикладах окремих областей і районів, але мало наводить узагальнених даних. Це знижує наукову цінність розділу. Куркульство було не лише матеріальною опорою буржуазних націоналістів, як твердить автор (стор. 201), а й їх соціальною базою.

В багатій узагальненими даними статті Г. К. Ковальова неправильно оцінено споживчу кооперацію, яка нібито відіграла винятково важливу роль у підготовці і проведенні колективізації. Насправді ж у конкретних умовах західноукраїнського села ця роль належала не споживчій кооперації, а земельним громадам.

Постановою Ради Народних Комісарів УРСР та Центрального Комітету КП(б)У від 7 травня 1945 р. про заходи по відбудові та дальшому розвитку господарства західних областей республіки на 1945 р. передбачалося: «Організувати в селах земельні громади, завданням яких є упоряд-

¹⁵ В. Петрушко, Розвиток промисловості західних областей України, 1959.

¹⁶ К. Сироциньський, Перемога колгоспного ладу в західних областях Української РСР, К., 1953; І. О. Тетерін, Соціалістичні перетворення в сільському господарстві західних областей України, К., 1954; А. Т. Вашенко, Основні риси розвитку сільського господарства західних областей Української РСР, «300 років воз'єднання України з Росією, Науковий збірник Львівського університету», стор. 232—259; Г. К. Ковальов, Соціалістичні перетворення сільського господарства в західних областях України, «Торжество ідей ленінізму, Збірник статей», 1957, стор. 431—451; Ф. Ф. Якимцев, Социалистические преобразования сельского хозяйства в западных областях Украины, «Сборник научных работ кафедр истории КПСС, политэкономии и организации здравоохранения Львовского медицинского института», Львов, 1957, стор. 129—143; І. П. Богодист, Соціалістична перебудова західноукраїнського села, «Український історичний журнал», 1957, № 2; М. К. Івасюта, Соціалістична перебудова сільського господарства західних областей Української РСР, «Український історичний журнал», 1959, № 4; Й. Д. Черниш, Комуністична партія України—організатор перемоги колгоспного ладу в західних областях УРСР (1944—1950 рр.), «Наукові записки кафедри марксизму-ленінізму, Львівський сільськогосподарський інститут», Львів, 1959, стор. 3—26; Й. Черниш, Квітуча земля, «Ленінізм торжествує, Збірка статей», стор. 179—239.

¹⁷ Див. зб. «Ленінізм торжествує», стор. 179—239.

кування землекористування і введення громадських сівозмін, запровадження агротехнічних заходів, організації парувальних пунктів, користування пасовиськами, ставками, громадськими лісами і т. ін.»¹⁸. Організовані в селах західних областей України у 1945—1946 рр. земельні громади працювали на основі спеціального статуту, який затверджували загальні збори селян-одноосібників. До організації колгоспів вони захищали бідняків від куркульської кабали, виховували селян у дусі колективізму і взаємодопомоги. Будучи однією з форм радянської демократії на селі, вони виховали широкий селянський актив, що під керівництвом партійних організацій виступив ініціатором колективізації. Однак ця діяльність земельних громад ще глибоко не розкрита.

В. Гараць та І. Побережний¹⁹ неправильно називають земельні громади товариствами (стор. 84). Взявши широке коло питань, автори не зосереджують уваги на головному. Недоліком цієї статті є й те, що автори не розкрили труднощів колективізації і недоліків в організаційно-партійній і політичній роботі на селі, а вони були однією з важливих причин відставання Станіславщини в здійсненні колективізації порівняно з іншими західними областями УРСР.

У статті І. Гапшенка і К. Скрипника²⁰ колективізація на Дрогобищині показана без аналізу її особливостей і діяльності партійних організацій по мобілізації селян на здійснення політики партії. Автори приділили недостатньо уваги політичному зміцненню колгоспів під час колективізації і після її завершення.

Колективізація на Львівщині висвітлюється у статтях, написаних у різний час, як докорінний поворот у структурі землеробства і сільськогосподарського виробництва²¹. Наведено чимало відповідних таблиць. Проте недостатньо розкриті еконо-

мічні переваги колгоспів над одноосібними господарствами та їх організаційно-господарське зміцнення у період колективізації. Авторі розглядають два різних етапи в колгоспному будівництві: до вересневого пленуму ЦК КПРС 1953 р. і після нього. Однак дуже важко зрозуміти, в чому ж полягала різниця між цими етапами у розвитку сільського господарства Львівщини.

У статті П. П. Ващенко розвиток тваринництва Радянської Буковини за роки четвертої п'ятирічки характеризується без врахування процесу колективізації²². Внаслідок цього дані про збільшення громадського поголів'я великої рогатої худоби за п'ятиріччя більш як у 81 раз, свиней — в 139 разів, овець — у 68,6 раза повисають у повітрі (стор. 305).

З праць про окремі області найбільш повно соціалістичні перетворення сільського господарства висвітлено у монографіях М. К. Івасюти²³ і В. П. Столяренка²⁴. Авторі використали багатий архівний і газетний матеріал. На відміну від інших дослідників вони розкривають колективізацію як складний процес, що здійснювався під керівництвом партійних організацій в умовах жорстокої класової боротьби на селі, у подоланні серйозних труднощів і недоліків, на основі неухильного підвищення політичної і трудової активності селянства. Авторі показують форми і методи діяльності партійних організацій у згуртуванні широкого активу та пропаганді переваг колективного господарювання.

Історикам слід було узагальнити практику соціалістичного перетворення сільського господарства західних областей УРСР, конкретніше розкрити величезну роль МТС, радгоспів, земельних громад і перших колгоспів у підготовці умов для суцільної колективізації та у вихованні трудового селянства в дусі колективізму. Час уже об'єктивно розглянути негативний вплив засухи 1946 р. на колективізацію у західних областях України. Тоді із східних районів країни сюди за хлібом приїжджало чимало колгоспників, чим у своїй антиколгоспній агітації скористалися українські буржуазні націоналісти.

образовання сільського господарства во Львовской области, «Научные записки, Львовский торгово-экономический институт», вып. IV, 1958, стор. 82—93.

²² П. П. Ващенко, Соціалістичні перетворення в сільському господарстві Радянської Буковини у післявоєнний період (1946—1950 рр.), «Наукові записки кафедри суспільних наук, Українська академія сільськогосподарських наук», К., 1957, стор. 289—309.

²³ М. К. Івасюта, Нарис історії колективізації на Тернопільщині (1939—1950 рр.), К., 1958.

²⁴ В. П. Столяренко, Соціалістичні перетворення сільського господарства на Волині (1944—1950 рр.), К., 1958.

¹⁸ Газ. «Радянське слово» (Орган Дрогобицького обласного і міського комітетів КП(б)У, обласної і міської Рад депутатів трудящих) від 15 травня 1945 р.

¹⁹ В. Гараць, І. Побережний, Колективізація і дальший розвиток сільського господарства Станіславської області в післявоєнний період (1944—1957 рр.), «Про соціалістичні перетворення на Станіславщині, Збірник статей до сорокаріччя УРСР», Відділ пропаганди і агітації Станіславського обкому КП України, 1957, стор. 79—150.

²⁰ І. Гапшенко, К. Скрипник, Соціалістична перебудова сільського господарства, збірник «Радянська Дрогобищина», стор. 107—163.

²¹ Я. Г. Левченко, Социалистические преобразования сельского хозяйства Львовской области (1939—1953 гг.), «Сборник научных трудов, Львовский ветеринарно-зоотехнический институт», 1953, стор. 58—75; А. А. Дремчук, Социалистические пре-

У працях про соціалістичні перетворення сільського господарства лише епізодично показано шефську роботу на селі в роки колективізації, а також роль політвідділів МТС у посиленні партійного впливу на селі і в зміцненні колгоспного ладу західних областей УРСР. Питання шефської допомоги міста селу ширше розглядаються у зв'язку з виконанням історичних рішень вересневого пленуму ЦК КПРС 1953 р. Зокрема цій важливій темі присвячено статтю В. М. Жеребілової²⁵.

Окремо слід показати особливості і труднощі укрупнення колгоспів західних областей республіки, яке збігалось із завершенням колективізації, здійснювалось в умовах не подоланої ще приватновласницької психології, при відсутності досвіду колективного господарювання і наявності економічно слабких артилів. Так, на час укрупнення (початок 1951 р.) лише у Волинській області було 150 економічно відсталих колгоспів²⁶. У рецензованих працях не розкривається процес ліквідації хутірської системи, яка серйозно гальмувала культурний розвиток села, хоч до вересня 1951 р. у західних областях України у великі впорядковані села було зселено 38,6 тис. хутірських господарств, а для хуторян-переселенців відведено 69,3 тис. нових присадибних ділянок²⁷. Держава подала переселенцям велику допомогу будівельними матеріалами, кредитами тощо.

В. І. Ленін підкреслював, що для переходу до соціалізму «потрібен цілий переворот, ціла смуга культурного розвитку всієї народної маси»²⁸. Тому чималу увагу істориків привертають питання культурної революції у західних областях УРСР²⁹, яка була тут проведена за роки

соціалістичних перетворень. Розгорнуте культурне будівництво, створення соціалістичної змістом і національної формою культури справедливо показуються як результат соціалістичних перетворень економіки. Підкреслюються та, на жаль, мало розкриваються специфіка і труднощі культурного будівництва. Значну увагу автори зосереджують на створенні культурно-освітніх закладів та на їх ролі в культурному і політичному вихованні трудящих міст і сел. В. Маланчук, І. Кошарний, О. Зубань та інші показують величезні культурні досягнення західних областей УРСР за роки Радянської влади.

У згаданих працях багато уваги приділяється розвитку народної освіти і ліквідації важкої спадщини минулого Західної України — неписьменності і малописьменності дорослого населення. Розв'язання цього одного із найважливіших завдань у галузі культурного будівництва сприяло підвищенню громадсько-політичної активності трудящих.

Цікавою є стаття Р. П. Ростикуса, який на архівному матеріалі докладно показує конкретну роль західноукраїнських вузів у підготовці висококваліфікованих спеціалістів для народного господарства і культурного будівництва. Автор окремо досліджує питання про підготовку вищою школою кадрів з місцевого населення. Це стало можливим тільки в умовах Радянської влади.

соціалістичної культури Радянської Дрогобиччини, «Радянська Дрогобиччина», стор. 165—200; В. Маланчук, Наука і культура, «Ленінізм торжествує», стор. 241—298; О. К. Зубань, Боротьба Комуністичної партії України за ліквідацію неписьменності і малописьменності в західних областях УРСР, «Науковий збірник кафедри марксизму-ленінізму, присвячений 40-м роковинам Великої Жовтневої соціалістичної революції», Львівський політехнічний інститут, Львів, 1957, стор. 253—267; О. К. Зубань, Деякі питання культурно-освітньої роботи серед трудящих західних областей УРСР (1946—1950 рр.), «3 історії революційно-визвольної боротьби і соціалістичних перетворень в західних областях України», стор. 77—95; В. Гараць, П. Яцків, Піднесення добробуту і культури трудящих Станіславщини, «Про соціалістичні перетворення на Станіславщині», стор. 151—182; Л. А. Іванченко, Запровадження загальнообов'язкового навчання і ліквідація неписьменності в західних областях УРСР в IV п'ятиріччі, «Доповіді та повідомлення, Львівський університет», вип. 7, ч. 2, 1957, стор. 51—55; Р. П. Ростикус, Розвиток і зміцнення вищої школи в західних областях України в післявоєнний період (1945—1955 рр.), «40 років Великої Жовтневої соціалістичної революції, Збірник наукових праць історичного факультету Чернівецького університету», 1957, стор. 131—156.

²⁵ В. М. Жеребілова, Роль робітничого класу в забезпеченні крутого піднесення колгоспного виробництва Львівської області (1953—1958 рр.), «Наукові записки кафедри марксизму-ленінізму, Львівський сільськогосподарський інститут», 1959, стор. 27—60.

²⁶ Партархів Інституту історії партії при ЦК КП України, ф. 211, оп. 1, од. зб. 12, арк. 50.

²⁷ Архів Міністерства сільського господарства УРСР, ф. 1, оп. 11, спр. 13-6, арк. 14.

²⁸ В. І. Ленін, Твори, т. 33, стор. 414.

²⁹ Г. І. Глядківська і Т. Г. Соколовська, Культурна революція в СРСР і культурне будівництво в західних областях України, «300 років возз'єднання України з Росією, Науковий збірник Львівського університету», стор. 260—279; Т. Г. Соколовська, Культурне будівництво в західних областях УРСР в перші роки Радянської влади (вересень 1939 — червень 1941 рр.), «40 років Великої Жовтня», Львів, стор. 224—245; І. Я. Кошарний, Культурне будівництво на Дрогобиччині в 1939—1941 роках, Там же, стор. 246—262; його ж, Розквіт

Однак у названих працях слабо висвітлено органічний зв'язок культурних здобутків радянських народів, у першу чергу українського, з передовими традиціями культурної спадщини минулого Західної України. Подібний недолік характерний віль для спеціального дослідження І. Глядківської і Т. Г. Соколовської, теж якого зобов'язувала авторів докладно висвітлити це важливе питання культурно-будівництва. І. Кошарному слід було казати ту допомогу в культурному розвитку, яку подавали Дрогобицьчині східні ласті.

Це питання не висвітлено також у атті В. Гараця і П. Яцькова, насичений савими матеріалами, особливо про розвиток медицини і освіти на Станіславщині.

Оскільки збірку, в якій вміщена стаття, присвячено соціалістичним перетворенням народного господарства області, доцільно було показати вплив колективізації піднесення матеріального добробуту лоспного селянства у роки її здійснення. В. Гараць і П. Яцьків тільки поставили, е, на жаль, не висвітлили таке важливе тання, як вплив міста на село і створення соціалістичних відносин між ними.

У працях з питань культурного будівництва зовсім мало досліджена тема пелітвання старої і створення нової радянської інтелігенції, хоч це питання завжди було в центрі уваги Комуністичної ртії. Стаття Л. В. Назарової «Перші піхи Радянської влади у створенні нової дяпської інтелігенції в західних областях раїни (1939—1941 рр.)»³⁰ чи не єдина в оьму роді.

Настав час всебічно висвітлити роль ономічних і культурних зв'язків міста з том у роки соціалістичного будівництва західних областях, показати їх значення у справі підвищення культури села, заволення зростаючих культурних потреб лоспного селянства. Слід показати, що піх культурного будівництва у західних ластях України відзначався не тільки ширенням культурних здобутків і досві-

СРСР, а й використанням кращої, проясивної спадщини національної культури хідної України, активністю та творчістю удящих мас тощо. На жаль, на ці важві моменти у висвітленні розвитку прословості, колективізації сільського господарства й культурної революції не звернуто статньої уваги і в ряді загальних праць, псвятих боротьбі трудящих Західної раїни за возз'єднання з Радянською раїною, історії возз'єднання і розвитку хідних областей УРСР за роки Радянкої влади³¹.

³⁰ «Наукові записки, Львівський поліхнічний інститут», вип. 47, Серія суспільх наук, 1957, № 1, стор. 30—44.

³¹ В. Л. Варецький та І. О. Гурій, Возз'єднання українського народу в ній Українській Радянській державі, іковічча дружба російського і укра-

У більшості згаданих праць, зокрема у працях С. М. Белоусова, Б. М. Бабія, В. Ю. Маланчука, В. Л. Варецького та І. О. Гуржія, К. Г. Ципка, охарактеризовано перехід Радянської держави до соціалістичного будівництва і його перші успіхи в західних областях республіки напередодні Великої Вітчизняної війни. Основна увага приділена докорінним соціалістичним перетворенням економіки й культури за післявоєнні роки. Автори вдало розкривають провідне значення промисловості для швидкого розвитку народного господарства, ліквідації економічної і культурної відсталості возз'єднаних земель. Докорінні перетворення економіки висвітлюються як результат індустріалізації, що була основною передумовою колективізації сільського господарства, яка, в свою чергу, сприяла розвитку ряду галузей промисловості. Однак з погляду взаємозалежності і взаємовпливу соціалістичної економіки міста і села це питання в розглянутих працях висвітлено недостатньо. Справедливо вказується на бурхливе зростання творчої ініціативи трудящих мас як найбільш характерний момент соціалістич-

їнського народів», К., 1954, стор. 289—316; С. М. Белоусов, Соціалістичне будівництво в західних областях України напередодні Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу, «Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі», К., 1951, стор. 99—103; К. Г. Ципко, Ліквідація капіталістичних і створення соціалістичних форм у народному господарстві Буковини, 1940—1941 рр., «40 років Великої Жовтневої соціалістичної революції, Збірник наукових праць історичного факультету Чернівецького університету», 1957, стор. 29—69; Б. М. Бабій, Розквіт соціалістичної економіки й культури в західних областях Української РСР, «Возз'єднання Західної України з Українською РСР», К., 1954, стор. 117—171; В. Варецький, Соціалістичне будівництво в західних і Закарпатській областях УРСР, К., 1946; І. Компанієць, Соціалістичні перетворення в західних областях УРСР за роки Радянської влади, «Питання розвитку продуктивних сил західних областей УРСР», К., 1954, стор. 5—21; В. Ю. Маланчук, Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР, К., 1957; Л. І. Козловська, Розвиток народного господарства Закарпатської області за роки Радянської влади (1945—1955 рр.), «40 років Великої Жовтня», стор. 277—293; А. С. Куц, Ф. М. Майборода, Социалистические преобразования в экономике западных областей Украинской ССР, «Научные записки Львовского торгово-экономического института», 1958, вып. 4-й, стор. 5—23; І. Васюта, Возз'єднання Станіславщини з Українською РСР і перші соціалістичні перетворення, «Про соціалістичні перетворення на Станіславщині», стор. 14—34.

ного будівництва в західних областях УРСР.

Докорінні зміни у народному господарстві й культурі Закарпаття за роки Радянської влади показала Л. І. Козловська у згаданій вище праці, проте її стаття значно виграла б, якби в ній були розкриті успіхи соціалістичного будівництва з урахуванням специфіки післявоєнного розвитку області. Адже, наприклад, класова боротьба в Закарпатті проявилась не в таких гострих формах, як це було в інших західних областях республіки.

І. Васюта в розділі «Возз'єднання Станіславщини з Українською РСР і перші соціалістичні перетворення»³² стисло висвітлює створення органів Радянської влади і партійних організацій на місцях і налагодження їх роботи по мобілізації трудящих мас на соціалістичну перебудову народного господарства області. Проте автор не продумав назви розділу. З Радянською Україною Західна Україна возз'єднувалась не частинами, а на основі одностайної волі трудящих західноукраїнських земель і єдиного законодавчого акту. Тому, на нашу думку, поділяти возз'єднання по окремих областях не можна.

В цілому у всіх згаданих вище працях неглибоко характеризуються післявоєнні труднощі відбудови й розвитку народного господарства й культури західних областей УРСР, немає даних про характер класової боротьби у місті й на селі, про ліквідацію експлуататорських класів, насамперед куркульства. В ряді праць соціалістичне будівництво не розкривається як процес, показано лише його кінцеві результати. Мало уваги приділено співробітництву кадрів, надісланих у західні області, з місцевими кадрами і активом. Не розроблені і не узгалені питання зміцнення союзу робітничого класу з селянством та керівної ролі робітничого класу в соціалістичній перебудові села.

У багатьох статтях ігноруються конкретні умови і специфічні особливості розвитку західних областей УРСР, що склалися в галузі економіки, культури й духовного життя трудящих в результаті важкої історичної спадщини. Їх не можна було швидко позбутися, і вони негативно впливали на процес соціалістичного будівництва. Слабо розкрито роль Радянської держави та її органів у побудові соціалізму.

Комуністична партія з допомогою масових організацій—профспілок, Рад депутатів трудящих, кооперації, комсомолу, жіночих рад тощо—згуртовувала і виховувала широкі маси трудящих, залучала їх до справи побудови соціалізму. Піднесення політичної і трудової активності робітничого класу, селянства, радянської інтелігенції було однією з вирішальних умов успішного соціалістичного будівництва у західних областях України. Під керівни-

цтвом партійних організацій масові організації багато зробили для виховання трудящих мас у дусі радянського патріотизму.

Однак автори згаданих праць недостатньо розкрили керівну роль Комуністичної партії, велику організаторську і масову політичну роботу партійних організацій в залученні широких мас трудящих до справи соціалістичного будівництва.

Кілька спеціальних праць³³ лише якось мірою виправляють це становище. В статті І. П. Богодиста висвітлюється важливе питання роботи партії серед мас західних областей УРСР у перші післявоєнні роки—згуртування місцевого активу і мобілізація трудящих на боротьбу з українськими буржуазними націоналістами. Про виховну роботу серед молоді, що відіграла велику роль у соціалістичному будівництві в місті й на селі, розповідає Н. С. Гурладі. Цікаві матеріали про залучення жінок-трудівниць до соціалістичного будівництва подає в своїй статті Н. С. Полоневська. Авторів слід бажано більше розкрити специфіку роботи серед жіночого населення західних областей УРСР.

Розвиток народного господарства і культури, підвищення матеріального і культурного рівня трудящих, зростання їх політичної свідомості і трудової активності в розглянутих працях розкриваються на зставленнях різноманітного матеріалу періоду до 1939 р. і після возз'єднання. Такий метод дає можливість рельєсніше розкрити і підкреслити різючі зміни в господарському й культурному житті, що сталися в західних областях України за роки Радянської влади, показати соціалістичне будівництво як якісно новий етап в історії розвитку західноукраїнських земель.

В усіх працях підкреслюється вирішальне значення дружби і співробітництва радянських народів для соціалістичного

³³ І. П. Богодист, Піднесення політичної активності трудящих у боротьбі з зміцнення радянського ладу в західних областях УРСР (1944—1950 рр.), «Український історичний журнал», 1957, № 1. Н. С. Гурладі, Деякі питання виховної роботи серед робітничої та селянської молоді західних областей УРСР в роки першої післявоєнної п'ятирічки, «Наукові записки, Львівський політехнічний інститут» вип. 47, 1957, № 1, стор. 61—82; Н. С. Полоневская, Вовлечение женщин западных областей Украины в строительство народного хозяйства (1946—1950 гг.), «Научные записки Львовского торгово-экономического института», вып. V, 1957, стор. 156—165; Гіж, Мероприятія КПСР по вовлечению крестьянок в борьбу за кооперирование сельского хозяйства в западных областях УССР (1946—1950 гг.), «Научные записки Львовского торгово-экономического института, кафедра марксизма-ленинизма», 1959, стор. 42—59.

³² Див. збірник «Про соціалістичні перетворення на Станіславщині».

будівництва у західних областях УРСР.

Виходячи з вищесказаного, можна зробити висновок, що сучасний стан вивчення соціалістичного будівництва у західних областях України обмежений певним колом питань і ще не відповідає тим серйозним вимогам, які поставлені перед радянською історичною наукою рішеннями XX і XXI з'їздів КПРС з питань ідеології. У ряді досліджень, навіть у тих, що були написані вже після цих з'їздів, повторюються не тільки однотипні приклади, а й загальноновідомі положення, мало узагальнюючих наукових висновків. В той же час ряд важливих питань соціалістичного перетворення економіки й культури, зв'язаних із труднощами й специфікою конкретних умов, в кращому випадку тільки згадується, але не розкривається. Зокрема, не показано участь переселенців з Польщі та інших країн у соціалістичному будівництві західних областей УРСР, хоча тільки на території Львівщини, як відомо, було розміщено близько 40 тис. переселенців³⁴.

Зовсім мало говориться про те, як у процесі побудови соціалізму на основі марксистсько-ленінського вчення і досвіду СРСР було розв'язано національне питання і ліквідовано недовір'я, що існувало раніше між трудящими різних націй, які проживали в Західній Україні, особливо між українцями і поляками.

У працях, присвячених окремим областям, соціалістичне будівництво здебільшого розкривається ізольовано від інших західних областей республіки. Недостатньо продумані і узгоджені між собою розділи колективних праць — збіроч по соціалістичному будівництву. Іноді в роботах з одних і тих самих питань зустрічаються суперечливі дані. Так, Й. Черниш вказує, що колективізація в західних областях УРСР була завершена навесні 1950 р.³⁵, а В. Маланчук твердить, що це відбулося тільки на початку липня 1951 р.³⁶

У деяких дослідженнях трапляються прикрі друкарські помилки, навіть незвірені посилання на твори В. І. Леніна.

Повнокровне життя західних областей України у братній сім'ї народів СРСР висуває перед радянськими науковцями дедалі нові завдання.

Глибоке вивчення і узагальнення докорінних змін в економіці, культурі й свідомості трудящих західних областей України, що сталися тут за роки Радянської влади і відкрили невичерпне джерело народної ініціативи і творчості, нині набуває особливого значення. Невідкладним завданням історичної науки є вивчення і узагальнення соціалістичних взаємовідносин Радянської України і зокрема її західних областей з країнами народної демократії.

Якщо причини і розмах еміграції, що була соціальним лихом для трудящих Західної України до 1939 р., історична наука висвітлює досить широко, то мало показано зворотний процес — повернення колишніх емігрантів з Канади, Бельгії, Бразилії, Аргентини, США, Франції, Німеччини та інших країн на рідну землю, де переміг соціалізм.

Цій благородній темі присвячено кілька праць, що вийшли останнім часом, зокрема цікаві збірники «Як ми жили за океаном»³⁷ і «Листи за океан»³⁸, в яких громадяни Радянської країни, колишні емігранти, розповідають про свої поневіряння на чужині і про щастя, яке вони знайшли в СРСР.

Настав час зібрати і систематизувати багатий матеріал про те, як прості люди, колишні емігранти, на власному досвіді переконались у величезних перевагах соціалізму над капіталізмом і переконливо викривають брехливу пропаганду реакційних буржуазних істориків та українських буржуазних націоналістів про соціалістичну дійсність в СРСР і зокрема у західних областях Радянської України.

І. Х. САС

ГАЗЕТА «ПРАВДА» ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСУ РОЗВИТКУ І ЗМІЦНЕННЯ ДРУЖБИ НАРОДІВ СРСР

Питання про роль преси як джерела вивчення історії радянського суспільства має великий науковий інтерес. Іноді ще

існує неправильна думка, ніби преса — не досить авторитетне джерело для історика, і наукові праці, як правило, оцінюються залежно від того, якою мірою в них використані архівні матеріали.

Така недооцінка преси, безумовно, не йде на користь справі, мимохіть сковує роботу істориків. Вони уникають ко-

³⁴ Газета «Вільна Україна» (орган Львівського обкому і міськкому КП(б)У, бласної і міської Рад депутатів трудящих) від 28 грудня 1946 р.

³⁵ Збірник «Ленінізм торжествує», гор. 210.

³⁶ В. Маланчук, Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР, стор. 28.

³⁷ «Як ми жили за океаном. Розповіді репатріантів», Львів, 1958, 76 с.

³⁸ «Листи за океан. Збірник», Сімферополь, 1958, 32 с.

ристування газетними матеріалами, неохоче беруться за розробку тем, з яких немає архівних матеріалів. Більш того, таке ставлення до преси як джерела дослідження суперечить марксистсько-ленінським поглядам на неї. Відомо, що В. І. Ленін високо цінував газету як джерело вивчення питань економіки, господарського і культурного будівництва. Він постійно звертався до преси, вивчав, аналізував і узагальнював її повідомлення. Наприклад, опубліковані в «Правді» від 17, 20 і 23 травня, 6 і 8 червня 1919 р. статті про комуністичні суботники стали вихідним матеріалом для праці В. І. Леніна «Великий почин». Ці статті повністю або частково наведені в лєнінській статті³⁹.

Безперечна цінність радянської преси як джерела історичного дослідження впливає з самого характеру радянської преси, її призначення і ролі в житті радянського суспільства. Перевага радянської преси перед буржуазною полягає в тому, що вона «була, є і буде найбільш правдивою і найбільш ідейною пресою в світі»⁴⁰. Як знаряддя соціалістичного будівництва, колективний пропагандист, агітатор і організатор мас, радянська преса глибоко проникає в життєві процеси, широко і всебічно висвітлює різноманітну діяльність радянського суспільства. Трудові будні радянських людей, успіхи в розвитку економіки, науки і культури, патріотичні починання новаторів промисловості і сільського господарства, прояви громадської ініціативи, життя братніх соціалістичних країн, боротьба трудящих країн капіталу за свої життєві права — все це знаходить правдиве висвітлення і марксистсько-ленінську оцінку на сторінках преси.

Радянська преса за своїм характером — справді масова, народна преса. В створенні наших газет беруть якнайактивнішу участь широкі верстви трудящих. Чудовий приклад тісного зв'язку з масами дає нам орган ЦК КПРС — газета «Правда». В 1946 р. до редакції «Правды» з усіх кінців країни надходило кожного дня в середньому 360 листів, у 1950 р. — 470, а в 1959 р. — близько 1000 листів⁴¹. Крім власних кореспондентів, «Правда» має на місцях великий авторський актив з числа партійних і радянських працівників, журналістів, діячів науки і культури, передовиків виробництва, робітничих і сільських

кореспондентів. У 1959 р. лише з України на адресу «Правды» щодня надходило понад 250 листів і кореспонденцій⁴². Такий тісний зв'язок з життям республік дає «Правде» необмежені можливості своєчасно і глибоко висвітлювати всі сторони радянської дійсності.

Одним з характерних явищ сучасності, яке найбільш повно відображується на сторінках преси і особливо на сторінках «Правды», є процес безперервного зміцнення дружби народів Радянського Союзу. Тому дослідження газетних матеріалів, зокрема вміщених у «Правде», має важливе значення для вивчення дружби народів СРСР. Незважаючи на те, що про дружбу народів СРСР опубліковано багато брошур і статей, ця тема досліджена ще недосить повно. Це пояснюється, насамперед, її невичерпністю. Дружба народів є могутньою силою розвитку соціалістичного суспільства. Вона постійно розвивається і діє в усіх галузях громадського життя — економічній, політичній, культурній. Для дослідження теми дружби народів СРСР дуже важливо охопити її в усій різноманітності проявів, у її діалектичному розвитку. Велику можливість для цього дає історикові «Правда». Вона повсякденно, повно і всебічно показує, як під благотворним впливом національної політики партії день у день зміцнюються братерські зв'язки між соціалістичними націями.

Візьмемо, наприклад, період 1946 — 1950 рр. Він є одним з найважливіших у розвитку дружби народів СРСР. Після закінчення Великої Вітчизняної війни перед партією на весь зріст постало завдання дальшого зміцнення дружби радянських народів. Війна завдала величезних руйнувань і спустошень. Успішно виконати п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства СРСР можна було лише спільними зусиллями всіх народів нашої країни.

До того ж у той час на світовій арені різко загострилася ідеологічна боротьба. Світова реакція на чолі з імперіалістами США взяла курс на проведення «холодної війни», розгорнула шалену ідеологічну експансію. Отруйним ідеологічним знаряддям цієї експансії став буржуазний націоналізм і космополітизм. Глибоко і всебічно враховуючи обстановку, яка створилася, Комуністична партія вжила рішучих заходів до піднесення ідеологічної роботи в масах, до дальшого зміцнення морально-політичної єдності радянського суспільства. Відомі постанови ЦК КПРС з ідеологічних питань, прийняті в 1946—1948 рр., завдали удару всім проявам буржуазної ідеології, піднесли бойову партійність усіх ланок ідеологічного фронту.

⁴² Як показує аналіз даних за 1946—1950 рр., на частку України припадало в середньому 25—26% усіх листів, що їх одержувала щодня «Правда».

³⁹ В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 366—372.

⁴⁰ М. С. Хрущов, Радянська преса повинна бути найбільш сильною і найбільш бойовою, газ. «Радянська Україна» від 18 листопада 1959 р.

⁴¹ Дані за 1946—1950 рр. обчислені автором за картотеками відділу листів редакції «Правды». Дані за 1959 р. — «Правда» від 29 липня 1959 р.

В той час важливою ділянкою роботи по комуністичному загартуванню радянських людей було виховання і зміцнення животноного почуття дружби народів, пролетарського інтернаціоналізму. І в цій справі, як і в піднесенні всієї ідеологічної роботи, в духовному вихованні мас, особливе місце належало «Правде». Орган ЦК КПРС виступав у той період провідником ідей дружби народів, радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму.

«Правда» переконливо показувала, що дружба народів СРСР міцніє і розвивається під благотворним впливом ленінської національної політики Комуністичної партії. Національна політика партії знаходить відображення в усіх заходах партії, спрямованих на дальше піднесення економіки і культури радянських народів. Суть цієї політики висловив товариш М. С. Хрущов у звітній доповіді XX з'їздові КПРС: «Посилюючи виховання мас в дусі пролетарського інтернаціоналізму, ми робили і будемо робити все для того, щоб зростала і розвивалась національна економіка всіх союзних республік, щоб ще більше розцвітала їх культура—національна формою, соціалістична змістом»⁴³.

У передових статтях «Велика програма неухильного зміцнення і процвітання Радянської багатонаціональної держави», «План великих робіт», «Велика Радянська держава» та ін.⁴⁴ «Правда» розкривала глибокий органічний зв'язок між національною політикою Комуністичної партії і завданням дальшого зміцнення дружби народів СРСР. Газета характеризувала перший післявоєнний план відбудови і розвитку народного господарства 1946—1950 рр. як живе втілення ленінської національної політики, як зразок використання переваг соціалістичного ладу для дальшого зміцнення морально-політичної єдності радянського суспільства. В п'ятирічному плані, вказувала газета, знайшов прояв принцип єдності загальних життєвих інтересів нашої країни з національними інтересами і традиціями народів СРСР; він відображає величезне піклування партії про народи нашої країни, про всебічний розвиток їх господарства і культури. В багатьох республіках темпи зростання виробництва в першій післявоєнній п'ятирічці значно перевищували середній рівень піднесення промисловості по всій країні.

На конкретних цифрах «Правда» показувала, що прийняття четвертого п'ятирічного плану заклало міцні основи дальшого зміцнення дружби народів СРСР. Якщо по СРСР у цілому було заплановано зростання промислового виробництва за п'ятирічку на 48% порівняно з 1940 р., то в

Литовській РСР промисловість мала зрости на 80%, у Киргизькій РСР — в 2,1 раза, в Казахській РСР — в 2,2 раза, в Туркменській РСР — на 76%, в Естонській РСР — в 3 рази⁴⁵. Велика увага в плані приділялася відродженню районів, які зазнали великої шкоди від ворожої окупації. План передбачав, що в 1950 р. ці райони повинні дати промислової продукції на 15% більше, ніж вони давали до війни.

Аналіз цих матеріалів дозволяє історично наочно бачити, що питання дружби народів партія розглядає як органічну частину загального питання про комуністичне будівництво в нашій країні. Втілюючи в життя плани післявоєнної п'ятирічки, кожна радянська республіка вносила свій вклад у спільну для всіх радянських народів справу комуністичного будівництва. В будь-якому номері «Правды» можна знайти такі, скажімо, повідомлення: «Радянська Латвія тільки за 6 місяців 1948 р. відправила в братні республіки 1300 ешелонів з лісом, з них 570 ешелонів для шахт Донбасу і Підмосков'я», «Кренгольмська мануфактура» (Естонська РСР) в 1948 р. дала понад план більш одного мільйона метрів тканин»⁴⁶ і т. д.

Ці та інші такого роду матеріали показують, як у процесі виконання господарських планів міцніють і розвиваються братерські зв'язки радянських народів.

Велике місце на сторінках «Правды» зайняли матеріали про чудові успіхи союзних республік в усіх галузях комуністичного будівництва. Ці успіхи газета висвітлює як закономірний результат правильної національної політики Комуністичної партії Радянського Союзу, що привела до створення нерушимої сім'ї народів СРСР.

23 січня 1947 р. «Правда» опублікувала статтю товариша М. С. Хрущова «В братерській співдружності радянських народів», у якій розповідалося про післявоєнні досягнення Радянської України, про ту увагу, яку приділяли партія і уряд розвитку промисловості, сільського господарства і культури республіки. Підкреслюючи велику роль дружби радянських народів у післявоєнному розвитку України, товариш М. С. Хрущов писав: «Як у роки Великої Вітчизняної війни, так і тепер в усій своїй величезній роботі по відродженню промисловості, транспорту і сільського господарства наш український народ повсякденно відчуває братерську увагу і підтримку всіх народів Радянського Союзу»⁴⁷.

«Правда» наводила численні приклади зворушливого піклування народів СРСР про відродження народного господарства України, розповідала про ту допомогу, яку

⁴³ М. С. Хрущов, Звітна доповідь Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу XX з'їздові партії, ж., 1956, стор. 100.

⁴⁴ Газ. «Правда» від 16, 17 і 22 березня 1946 р.

⁴⁵ Газ. «Правда» від 16 березня 1946 р.

⁴⁶ Газ. «Правда» від 19 і 22 липня 1948 р.

⁴⁷ Газ. «Правда» від 23 січня 1947 р.

подавали всі народи СРСР у відбудові донецьких шахт, Дніпрогесу, металургійних заводів, у відродженні Києва, Львова, Харкова та інших міст, які потерпіли від ворожої окупації. Наприклад, чудову сторінку з історії дружби народів СРСР відкривають нам матеріали «Правди» про відбудову гіганта південної металургії — заводу «Запоріжсталь».

Протягом 1947 р. газета присвятила «Запоріжсталі» понад 40 статей і кореспонденцій. На будові працювала виїзна редакція «Правды». «Сьогодні на «Запоріжсталі», «Ще раз про допомогу «Запоріжбуду», поставників і державну дисципліну», «Для «Запоріжбуду», «Пустити в строк домну «Запоріжсталь» — ось характерні заголовки статей, з якими виступала «Правда». Газета закликала: «Так само, як у роки перших п'ятирічок вся країна будувала «Магнітобуд» і «Кузнецькбуд», так і тепер слово «Запоріжбуд» повинно бути паролем бойової роботи...»⁴⁸⁻⁴⁹.

На заклик «Правды» гаряче відгукнулися всі народи Радянського Союзу. З Сибіру, Уралу, Узбекистану, з усіх кінців нашої країни на «Запоріжсталь» прибували досвідчені будівельники, інженерно-технічні працівники. Підприємства Москви, Ленінграда, Уралу, Білорусії, які виконували замовлення «Запоріжсталі», вступили між собою в соціалістичне змагання і забезпечили «Запоріжбуд» необхідними матеріалами та устаткуванням. Тільки підприємства Ленінграда на травень 1947 р. дали «Запоріжсталі» різного устаткування на суму близько десяти млн. крб.⁵⁰

Робітники різних національностей — українці, росіяни, білоруси, грузини, узбеки, казахи, — які прибули на будову, трудилися єдиною братньою сім'єю і показували високі зразки самовідданої праці. 28 вересня 1947 р. «Запоріжсталь» дала першу післявоєнну сталь⁵¹.

Крім матеріалів про братерську допомогу Радянській Україні, на сторінках «Правды» ми знаходимо статті і кореспонденції, які розповідають про те, як металурги України допомагали трудящим Грузії, Казахстану, Узбекистану в будівництві металургійних заводів, як на Україні виготовлялося устаткування для Горьковської і Сумгаїтської електростанцій. Газета розповідала про роботу посланців України на будівництві Куйбишевської, Мінгечаурської, Усть-Каменогорської ГЕС та на інших будовах країни⁵².

Чудовим досягненням національної політики Комуністичної партії є те, що друж-

ба народів глибоко увійшла в повсякденне життя радянських людей. В різноманітних матеріалах — від пропагандистських статей і нарисів до інформаційних заміток — «Правда» переконливими фактами, прикладами, порівняннями змальовувала картину глибоких змін, які сталися в житті і в духовному обличчі народів СРСР за роки Радянської влади.

В період з листопада 1946 р. по січень 1947 р. «Правда» опублікувала десять тематичних сторінок, присвячених дружбі народів СРСР. Матеріалом для них були статті секретарів ЦК компартій союзних республік, виступи видатних діячів науки і мистецтва, робітників і колгоспників. Насичені переконливими фактами, ілюстровані фотознімками, ці сторінки переконливо розкривали чудові здобутки національної політики Комуністичної партії, торжество ідей дружби народів у нашій країні.

В Радянській Киргизії, розповідалося на одній із сторінок, небаченого розквіту досягла національна культура. До революції не було жодного киргиза з вищою освітою і налічувалося лише 2% письменних. У 1946 р. в республіці успішно працювали 23 наукові установи. Велику допомогу в справі розвитку науки в Киргизії подавали вчені Російської Федерації, України та інших республік. У газеті наводилися цифрові дані про зростання промисловості і сільського господарства Киргизії, розповідалося про підготовку трудящих до виборів у Верховну Раду Киргизької РСР. Серед кандидатів, повідомляла газета, зареєстровано 165 киргизів, 75 росіян, 26 українців, 13 узбеків і багато представників інших національностей⁵³.

Джерелом для дослідження дружби народів є не тільки сторінки і статті, спеціально присвячені цій темі, а й матеріали різних жанрів з найрізноманітніших питань комуністичного будівництва в радянських республіках.

Так, 5 грудня 1947 р. «Правда» надрукувала бесіду з головою колгоспу ім. Менжинського, Каахкинського району, Туркменської РСР, А. Пірназаровим, який розповів, що їхній колгосп є втіленням дружби народів. У колгоспі 60 туркменських, 5 узбецьких, 8 російських, 9 татарських сімей, тут живуть також вірмени, українці, азербайджанці. Вони працюють єдиною братньою сім'єю і допомагають один одному добиватися високих урожаїв.

Інша невелика кореспонденція, яка була опублікована в «Правде» в зв'язку із святкуванням 800-річчя Москви, розповідала про роль Москви в житті українського селища (нині місто) Броварів. Щодня до Броварів прибувало з столиці 569 працівників союзних газет, щомісяця — 366 московських журналів. У 1947 р. в учбових закладах Москви навчалось понад 150 дітей колгоспників і проходили заочне

⁴⁸⁻⁴⁹ Газ. «Правда» від 19 березня 1947 р.

⁵⁰ Газ. «Правда» від 15 травня 1947 р.

⁵¹ Газ. «Правда» від 3 жовтня 1947 р.

⁵² Газ. «Правда» від 16 березня і 4 квітня 1948 р.

⁵³ Газ. «Правда» від 29 січня 1947 р.

навчання 40 учителів і агрономів району⁵⁴. Цінність подібних кореспонденцій для історика полягає в тому, що в своїй сукупності вони розкривають дружбу народів СРСР в дії, відображають багатство і різноманітність форм прояву співдружності соціалістичних націй.

Дуже цікаві факти про дружбу народів історик може почерпнути і з висловів членів іноземних делегацій, що побували в нашій країні. В 1950 р. Радянський Союз відідала делегація громадських діячів Австралії. Їх дуже цікавило питання про політичну єдність народів Радянського Союзу. Відвідавши ряд республік, вони на основі власних спостережень заявили на прес-конференції в Радянському комітеті захисту миру: «Немає ніякого сумніву в тому, що між народами Радянського Союзу існує повна єдність... Але ми бачили не тільки цю єдність, ми бачили розвинуте у народів союзних республік почуття гордості за свою культуру, за свою державність, ми самі впевнилися у їхній повній незалежності»⁵⁵. «Радянський Союз є єдиною країною, де не існує расових забобонів, де жінки і чоловіки всіх національностей живуть вільно»,—заявили на прес-конференції у Всесоюзному товаристві культурних зв'язків з закордоном діячі культури Індії⁵⁶. Подібні заяви ґрунтуються на зіставленні становища націй у капіталістичних країнах з життям радянських народів. Для історика такі висловлювання особливо цінні тому, що вони є об'єктивним визнанням вирішальних переваг радянського державного ладу, радянської національної політики.

Невичерпним джерелом фактичного матеріалу про дружбу народів СРСР може служити вміщувана на сторінках «Правди» велика і різнобічна інформація, що висвітлює життя республік, країн і областей. За рішенням редколегії робота над інформацією про життя Радянського Союзу вважається важливим обов'язком кожного кореспондента газети. Крім відділу інформації, висвітленням місцевого життя займаються інші відділи редакції⁵⁷. Оскільки на місцях «Правда» спирається не тільки на власних кореспондентів, а й на актив з працівників партійних, радянських, господарських і громадських організацій, місцевих журналістів, численних робітничих і сільських кореспондентів,—це дозволяє газеті оперативно давати різнобічну інформацію про життя країни.

Цінність інформації як газетного жанру полягає в тому, що вона дає найбільш свіжий, взятий з життя матеріал. Відкрилося регулярне повітряне сполучення між Тюменню і Крайньою Північчю; в Казах-

стані будується хімічний комбінат, який даватиме добрива полям Узбекистану, Киргизії, Таджикистану; ленинградські архітектори їдуть у підшефну Полтаву; московські професори читають лекції у Вільнюському університеті⁵⁸—така інформація дає історика не тільки факти, а й привід для міркувань, узагальнень, висновків.

Цінним є також те, що газета не обмежується наведенням фактів, а з більшістю випадків розкриває значення цих фактів у житті радянських народів. Відкрився регулярний рух літаків, який зв'яже Тюмень з Крайньою Північчю. В нашому житті, повному визначних подій, цей факт здається звичайним. Однак далі ми дізнаємось, що траса пролягла через територію Ханті-Мансійського національного округу. На місці невеликого стойбища, де ще недавно влаштовували свої дикунські танці шамани, виріс окружний центр Ханті-Мансійськ, в якому є національне педагогічне училище, фельдшерська і мореходна школи, драматичний театр, десятки початкових і середніх шкіл⁵⁹.

Подібна оцінка фактів допомагає аналізувати їх, вибрати найбільш значні і потрібні.

В. І. Ленін учив працівників радянської преси не тільки створювати «фундамент з точних і безспірних фактів», а й узагальнювати їх. «...Треба брати,—писав він,—не окремі факти, а всю сукупність фактів, які стосуються до даного питання без єдиного винятку»⁶⁰. Це лєнінське положення знаходить своє втілення на сторінках «Правди». Величезний фактичний матеріал про дружбу народів газета супроводжує висновками і узагальненнями.

Перша-ліпша капіталістична країна, пише «Правда», яка зазнала б такого спустошливого нашествия, як гітлерівська наваля, була б відкинута назад у своєму розвитку на багато десятиріч і перетворилася б на другорядну державу. Те, що цього не трапилось з нашою країною, свідчить про докорінну перевагу соціалістичної системи господарства перед капіталістичною, а також про непереборну силу і життєвість нашої соціалістичної багатонаціональної держави, основаної на дружбі і братерському співробітництві народів СРСР⁶¹.

Одним з найважливіших питань, висвітлюваних на сторінках «Правди», є питання про значення дружби народів у розвитку радянського суспільства. Комуністична партія широко використовує організуючу і мобілізуючу силу дружби народів для успішного розв'язання завдань комуністичного будівництва. Це знаходить яскравий вираз у всесоюзному соціалістичному змаганні.

⁵⁴ Газ. «Правда» від 2 вересня 1947 р.

⁵⁵ Газ. «Правда» від 12 грудня 1950 р.

⁵⁶ Газ. «Правда» від 14 липня 1951 р.

⁵⁷ Л. К. Бронтман, Інформація в газеті, М., 1948, стор. 6—7.

⁵⁸ Газ. «Правда» від 18 липня 1947 р., 24 травня і 16 липня 1948 р.

⁵⁹ Газ. «Правда» від 18 липня 1947 р.

⁶⁰ В. І. Ленін, Твори, т. 23, стор. 252.

⁶¹ Газ. «Правда» від 8 листопада 1946 р.

Вже з самого початку всесоюзного змагання за виконання першої післявоєнної п'ятирічки «Правда» присвячувала йому багато матеріалів. У статтях «Ленінські ідеї соціалістичного змагання живуть і перемагають», «Сила змагання в масовості», «Керувати змаганням — це значить повсякденно працювати з людьми», «Соціалістичне змагання і партійні організації»⁶² та в інших пролунав пристрасний заклик до місцевих партійних організацій очолити трудове піднесення мас і розпочати організаційну та масово-політичну роботу по розгортанню змагання у всесоюзному масштабі. Виступи «Правды» були спрямовані на використання великої організуючої сили дружби народів для успішного розв'язання завдань першої післявоєнної п'ятирічки.

Водночас «Правда» широко висвітлювала питання виховання новаторів виробництва і в розділі «Партійне життя» популяризувала передовий досвід партійних організацій по розвитку соціалістичного змагання.

1 квітня 1946 р. в «Правде» було вміщено замітку «Рекорд молодого шахтаря», в якій розповідалося, що донецький гірник М. Лукичов, застосувавши новий метод розташування шпурів, виконав за зміну понад 20 норм⁶³. Якщо піти слідами цієї невеличкої замітки, можна простежити, як зароджувалося і розвивалося соціалістичне змагання у вугільній промисловості. Прочитавши про рекорд М. Лукичова, передові гірники країни почали переймати досвід українського новатора. Шахтар Л. Борнікін з Підмосков'я, застосувавши новий метод прохідницьких робіт, дав 25 норм за зміну⁶⁴, прохідник О. Кисельов з Кузбасу, працюючи паралельно у двох штреках, 19 квітня 1946 р. виконав норму на 2510%⁶⁵.

Повідомляючи про видатні досягнення передових шахтарів, «Правда» писала, що рекорди окремих вибічників ще не можуть підвищити рівень вугільної промисловості, треба поширити досвід передовиків⁶⁶. У відповідь на цей заклик Міністерство вугільної промисловості викликало у Москву для вивчення методу М. Лукичова 40 кращих прохідників країни⁶⁷. В Сталіно було скликано спеціальну нараду начальників і секретарів партійних організацій шахт. Пленум Сталінського обкому партії, що відбувся у квітні 1946 р., зобов'язав парторганізації шахт ширше впроваджувати швидкісні методи проходження виробок. На шахтах були проведені бесіди про новий метод. Про нього широко писала мі-

сцеве преса. В результаті прогресивний метод проходки набув великого поширення. Вже через місяць на шахтах тільки Сталінської області налічувалось близько 100 послідовників М. Лукичова⁶⁸. У травні шахтарі області зобов'язалися достроково виконати план 1946 р., дати понад план 300 тис. т вугілля⁶⁹. Ініціативу українських гірників підтримали шахтарі Кузбасу⁷⁰.

З матеріалів «Правды» ми дізнаємось, що в ті дні значного поширення в країні набули методи швидкісних плавков сталі⁷¹. В сільському господарстві розгорнулася боротьба за високоякісну весняну сівбу і за високий виробіток на кожний трактор⁷². З кожним днем у союзних республіках množилися ряди новаторів, зростала продуктивність праці, ширшого розмаху набирало соціалістичне змагання. На сторінках «Правды» було опубліковано звернення десятитисячного колективу Макіївського металургійного заводу ім. Кірова, який закликав розгорнути всесоюзне соціалістичне змагання за дострокове виконання п'ятирічного плану⁷³. Заклик макіївців був підхоплений металургами, шахтарями, залізничниками, текстильниками і трудівниками інших галузей промисловості. Майже щодня «Правда» повідомляла про вклюдження у всесоюзне змагання дедалі більшої кількості підприємств усіх радянських республік.

Всесоюзне соціалістичне змагання свідчило про те, що весь радянський народ єдиною дружною сім'єю взявся за втілення в життя накреслених партією планів післявоєнної відбудови. У всесоюзному соціалістичному змаганні знайшли глибоке втілення такі риси дружби народів, як братерська взаємодопомога, обмін передовим досвідом, взаємна критика недоліків.

Матеріали, які були вміщені в той період у «Правде», наочно показують, як у ході всесоюзного змагання з кожним днем зміцнювалися братерські зв'язки між народами СРСР. Через «Правду» трудящі радянських республік вели трудову перекличку. У вересні 1946 р. з сторінок «Правды» пролунав заклик алтайських колгоспників достроково виконати план хлібозаготівель. У жовтні того ж року на сторінках «Правды» зав'язалося листування між передовими шахтарями України і Кузбасу, яке покляло початок рухів за високу продуктивність вуглевидобування. У листопаді 1947 р. ленінградці звернулися до всіх трудящих Радянського Союзу із закликом виконати п'ятирічку за чотири

⁶² Газ. «Правда» за квітень — травень 1946 р.

⁶³ Газ. «Правда» від 1 квітня 1946 р.

⁶⁴ Газ. «Правда» від 12 квітня 1946 р.

⁶⁵ Газ. «Правда» від 22 квітня 1946 р.

⁶⁶ Там же.

⁶⁷ Газ. «Правда» від 28 квітня 1946 р.

⁶⁸ Газ. «Правда» від 29 травня 1946 р.

⁶⁹ Газ. «Правда» від 22 травня 1946 р.

⁷⁰ Газ. «Правда» від 26 травня 1946 р.

⁷¹ Газ. «Правда» від 11, 14, 25 і 28 квітня 1946 р.

⁷² Газ. «Правда» від 5 і 6 квітня 1946 р.

⁷³ Газ. «Правда» від 15 травня 1946 р.

роки. Наприкінці 1948 р. в «Правде» було опубліковано звернення колективів передових підприємств з пропозицією розгорнути боротьбу за економію і рентабельність підприємств⁷⁴.

«Правда» проводила велику роботу по обміну передовим досвідом у змаганні, поширювала все краще, що народилося в ході його. Газета підхоплювала паростки нового, дбайливо вирощувала їх, робила надбанням широких мас трудящих. Вона вела спеціальний розділ «Нове в соціалістичному змаганні». Тільки в квітні 1946 р. поширено передового досвіду було присвячено понад сто статей і кореспонденцій. Свої виступи «Правда» будувала на конкретному і старанному вивченні місцевого життя, ділового досвіду трудящих мас. Саме тому виступи «Правди» викликали великий резонанс у союзних республіках. Так, 15 травня 1949 р. «Правда» опублікувала статтю «Почин трьох бакінських токарів», у якій йшлося про те, що токарі найбільшого в Баку машинобудівного заводу ім. лейтенанта Шмідта за рахунок скорочення часу перезміни подовжили роботу кожного верстата на 30—35 хвилин на добу. Ця стаття знайшла відгук на підприємствах України. Робітники Ізюмського паровозобудівного заводу ім. Дзержинського, обговоривши статтю, вирішили впровадити метод бакінців на своєму підприємстві. В результаті кожної перезміни скоротилися на п'ять хвилин. Це заощадило 15 хвилин на добу на кожний агрегат і дало велику економію⁷⁵.

Обмін передовим досвідом не тільки допомагав учасникам змагання добиватися успіхів у промисловості і сільському господарстві, а й зміцнював у свідомості трудящих почуття єдності сім'ї радянських народів. Учасники змагання, щоб перейняти досвід і допомогти один одному, обмінювались делегаціями. З «Правди» ми дізнаємось, що в роки четвертої п'ятирічки обмінювались делегаціями нафтовики Борислава і Баку, колгоспники Грузії і України, будівельники Мінська і Сталінграда, текстильники Риги і Орехово-Зуєва і т. д.

Змагаючись, допомагаючи один одному, радянські народи добились чудових успіхів у післявоєнній відбудові. Опубліковане в «Правде» Повідомлення Державного планового комітету РСР і Центрального статистичного управління показує, що четвертий п'ятирічний план було виконано за 4 роки і 3 місяці. В 1950 р. було вироблено промислової продукції на 73% більше, ніж у 1940 р., а не на 48%, як передбачалося планом. Національний прибуток у 1950 р. перевищив рівень 1940 р. на 64%, замість 38%, накреслених пла-

ном⁷⁶. Ці дані яскраво відображають гігантську творчу працю радянських людей, могутню силу дружби народів СРСР.

У справі дальшого зміцнення дружби народів СРСР в перші післявоєнні роки найважливішу роль відіграло тісне співробітництво соціалістичних націй в галузі культури. В нашій країні під впливом національної політики КПРС водночас з розквітом національних культур відбувається плідотворний процес їх зближення, взаємоп впливу і взаємозбагачення, який рухає вперед нашу соціалістичну науку, літературу і мистецтво. Тому Комуністична партія всіляко сприяє співдружності діячів науки, літератури і мистецтва всіх національностей.

У розглядуваний період, як і завжди, «Правда» вела послідовну боротьбу за інтернаціоналізм у радянській культурі, виступала проти національної замкненості, культивувала те, що зближує народи, сприяє ідейному і художньому збагаченню національних літератур і мистецтва, виявленню їхніх самобутніх рис. «Правда» послідовно і переконливо проводила думку про те, що в умовах радянського суспільства розквіт національних культур і їх взаємне зближення є єдиним процесом. «Розвиваючи свою національну культуру,— писала «Правда»,— народи СРСР тим самим прилучаються до загальнолюдської соціалістичної культури»⁷⁷.

Центральною ідеєю матеріалів «Правди» була думка про те, що інтернаціоналізм у радянській соціалістичній культурі розвивається на основі всебічного розквіту національних культур, а не на базі зубожіння і стирання їх національних особливостей.

В статтях «Грузинська література в дні Вітчизняної війни», «Деякі проблеми розвитку української літератури», «Створювати високоідейні твори», «Мистецтво казахського народу», «За високу ідейність радянського театру», «Проблеми соціалістичного реалізму», «Проти формалізму, за високе ідейне мистецтво»⁷⁸ і багатьох інших «Правда» показувала, що творчість усіх народів СРСР є невичерпним джерелом розвитку радянської соціалістичної культури. Газета закликала діячів культури уважно вивчати цю творчість, розвивати кращі, прогресивні традиції національних культур⁷⁹. У статтях «Правди» знайшли висвітлення такі найважливіші для розвитку культурного співробітництва питання, як зв'язок літератури і мистецтва з життям народу, національний колорит в літературі і мистецтві, правильне відображення в художніх творах ролі партії і народних мас, дальший розвиток дружби між

⁷⁴ Газ. «Правда» від 23 і 29 вересня, 9 і 14 жовтня 1946 р., 19 листопада 1947 р.

⁷⁵ Партійний архів Інституту історії партії ЦК КП України, ф. 1, оп. 103, од. зб. 108, арк. 171.

⁷⁶ Газ. «Правда» від 17 квітня 1951 р.

⁷⁷ Газ. «Правда» від 31 травня 1949 р.

⁷⁸ Газ. «Правда» від 28 січня 1946 р., 4 липня 1947 р., 12, 13 і 22 травня 1949 р.

⁷⁹ Газ. «Правда» від 24 жовтня 1946 р.

творчими працівниками союзних республік, переклади творів радянських письменників мовами народів СРСР.

«Правда» публікувала виключно різноманітний і багатий матеріал, який показував, що розвиток національних культур веде до дальшого зміцнення дружби народів нашої країни.

Всенародні святкування ювілеїв видатних письменників і поетів, національні декади літератури і мистецтва, гастролі національних театрів, влаштування художніх виставок, публікація літературних творів, демонстрація фільмів, створених у братніх союзних республіках,— все це знаходило широке відображення на сторінках «Правды».

З матеріалів «Правды» ми дізнаємось, що академіки Скрябін, Комаров, Борисак, Наливкін та інші подали велику допомогу трудящим Киргизії у вивченні її продуктивних сил⁸⁰, що в 1948 р. в Туркменії працювала наукова експедиція литовських учених⁸¹, що в 1946—1948 рр. на сценах московських театрів йшли п'єси Я. Галана, О. Корнійчука, В. Собка та інших українських драматургів, естонського драматурга А. Якобсона і т. д.; на сцені Великого театру була показана опера грузинського композитора З. Паліашвілі «Абесалом і Етері», латвійські театри поряд з творами Я. Райніса з успіхом ставили п'єси М. Горького, К. Симонова, Б. Лавреньова та ін.⁸²

Яскравим проявом дружби народів стало святкування ювілеїв видатних діячів національних культур народів СРСР — О. С. Пушкіна, О. М. Островського, О. М. Горького, Лесі Українки, Панаса Мирного, Х. Абовяна, А. Навої, Нізамі Ганджеві. Для народів СРСР ці ювілеї стали всенародними святами. Так, наприклад, до Баку на святкування 800-річчя великого азербайджанського поета Нізамі Ганджеві прибули делегації з усіх братніх республік. На Україні ювілей був відзначений виходом з друку в українському перекладі Л. Первомайського поеми «Лейлі і Меджнун», а також кількох інших творів великого азербайджанського поета. Український радіокомітет організував у зв'язку з ювілеєм ряд спеціальних передач і т. д.⁸³

Особливо докладно «Правда» висвітлювала таку чудову форму братнього зв'язку, як національні декади літератури і мистецтва в Москві. Декади казахської літератури і мистецтва, яка відбувалася 10—20 травня 1949 р., газета присвятила 13 статей і кореспонденцій. Серед них ми знаходимо матеріали про зустрічі учасників де-

кади з трудящими Москви, про обговорення творів казахської дитячої літератури, драматургії і прози⁸⁴. «Правда» приурочила до декади критико-бібліографічну статтю про роман С. Муқанова «Батагоз», опублікувала вірші казахських поетів Ж. Саїна і Н. Баймуратова⁸⁵. Серед матеріалів, присвячених декаді, особливе місце зайняли статті «Література казахського народу» і «Мистецтво казахського народу»⁸⁶, в яких розповідалося про успіхи казахської літератури і мистецтва та творчість казахських діячів культури. Матеріали «Правды» розкривали значення декади в справі зміцнення дружби народів СРСР. Вони показували, що успіхи літератури, мистецтва, культури Радянського Казахстану є предметом патріотичної гордості не тільки казахського, а й усіх братніх народів СРСР.

Багатющий матеріал про зміцнення культурних зв'язків між народами СРСР дає нам інформація «Правды». Газета систематично вмішувала інформаційні добірки під рубриками «Хроніка культурного життя» і «Звідусіль». Чи то проходило свято пісень народів Прибалтики або концерт Закарпатського хору в Москві, чи відбувався огляд художньої самодіяльності або відкрилася нова музична школа в Караганді, чи виступив з новою програмою хор ім. П'ятницького і т. д.— про всі ці, на перший погляд буденні, події ми знаходимо повідомлення на сторінках «Правды». У своїй сукупності вони дають яскраву картину розквіту культур народів СРСР, зміцнення їх братерського співробітництва в цій галузі.

Значне місце на сторінках «Правды» займають матеріали про інтернаціональні зв'язки радянського народу. Широко висвітлюються відносини між Радянським Союзом і країнами народної демократії — міждержавні відносини зовсім нового типу, яких не знала історія, основані на дружбі і взаємоповазі, на принципах пролетарського інтернаціоналізму.

«Правда» широко висвітлює життя соціалістичних країн, вміщує статті керівників комуністичних і робітничих партій цих країн, нариси, листи, кореспонденції, що розповідають про досягнення країн соціалізму в галузі економіки, науки, літератури і мистецтва, про безкорисливу допомогу їм з боку Радянського Союзу.

На сторінках «Правды» ми знаходимо матеріали про будівництво першої залізниці в Албанії, про те, як радянські шахтарі допомагали гірникам Болгарії оволодівати передовими методами видобутку вугілля,

⁸⁰ Газ. «Правда» від 29 січня 1947 р.

⁸¹ Газ. «Правда» від 8 вересня 1948 р.

⁸² Газ. «Правда» від 24 травня 1948 р., 6 січня 1948 р., 14 січня 1946 р., 20 серпня 1948 р. і 15 серпня 1947 р.

⁸³ Газ. «Правда» від 22 вересня 1947 р.

⁸⁴ Газ. «Правда» від 14 і 18 травня 1949 р.

⁸⁵ Газ. «Правда» від 17, 18 і 19 травня 1949 р.

⁸⁶ Газ. «Правда» від 12 і 22. травня 1949 р.

про перебування польської селянської делегації на Україні і т. д.⁸⁷

Матеріали «Правды» переконливо показують, що Радянський Союз відстоює суверенітет і рівноправність усіх націй, є оплотом свободи, рівноправності, незалежності народів і мирного співробітництва між ними. Висвітлюючи боротьбу Радянського Союзу за мир, за незалежність малих країн, за співробітництво держав у галузі економіки і культури, «Правда» підводить до висновку, що така політика відповідає інтересам усіх народів світу і знаходить у них співчуття і підтримку.

У жовтні 1948 р. радянські представники в Організації Об'єднаних Націй виступили з пропозицією заборонити атомну зброю і скоротити на одну третину озброєння п'яти великих держав. Незабаром на адресу радянської делегації стали надходити листи з Франції, Німеччини, Англії, Італії, США та інших країн, в яких люди різних політичних переконань висловлювали подяку Радянському Союзові за його миролюбну політику. Багато з таких листів було вміщено на сторінках «Правды».

Французькі трудящі з Марселя писали: «Сьогодні, як і вчора, ми вірні пролетарському інтернаціоналізму...». 223 робітники французьких будівельних підприємств Шуазі ле-Сек заявили про свою готовність боротися за висунуту радянською делегацією програму. Трудящі підприємств Ме-

ленізер у Савінї Сюр-Орж у колективно-му листі просили передати, що вони ніколи не будуть воювати проти радянського народу. А понад 72 тисячі робітників і робітниць Франції заявили, що вони підтримують радянські пропозиції. Листи послужили основою для статті Ю. Жукова «Б ім'я миру»⁸⁸, в якій показано, що радянська політика боротьби за мир і за заборону атомної зброї відповідає бажанням чесних людей в усіх країнах світу.

Такі матеріали є переконливим свідченням того, що ідеї дружби народів і пролетарського інтернаціоналізму оволоділи серцями мільйонів людей і становлять могутню силу в міжнародному житті.

Таким чином, «Правда», як і вся радянська преса, є багатющим джерелом для дослідження процесу розвитку і зміцнення дружби народів СРСР, своєрідним архівом для дослідження, який збирає і зберігає величезну кількість надзвичайно цінного для історика матеріалу. Цей перевірений життям і певною мірою узагальнений, систематизований матеріал може стати міцним фундаментом для вивчення теми дружби народів і завдання полягає в тому, щоб якомога ширше використати його. Широке використання преси принесе велику користь нашій історичній науці, наблизить її до життя, націлить істориків на дослідження найважливіших тем сучасності.

М. Б. МОРОЗОВ

⁸⁷ Газ. «Правда» від 23 вересня 1947 р., 20 вересня 1948 р. і 4 березня 1949 р.

⁸⁸ Газ. «Правда» від 17 жовтня 1948 р.

КУЛЬТУРНЕ БУДІВНИЦТВО В УКРАЇНСЬКІЙ РСР

«Культурне будівництво в Українській РСР, Збірник документів», т. I (1917 — червень 1941 рр.), Держполітвидав УРСР, Київ, 1959. Редакційна колегія: О. І. Євсєєв (редактор), Л. В. Гусєва (заступник редактора), О. В. Климентик, В. І. Рябко, В. П. Скоробогатов

Державне видавництво політичної літератури УРСР випустило перший том двотомного збірника документів «Культурне будівництво в Українській РСР», підготовлений Міністерством культури Української РСР, Архівним Управлінням Української РСР та Центральним Державним Архівом Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР.

У першому томі, що охоплює період з жовтня 1917 до червня 1941 р., вміщено 380 документів. Це найважливіші партійні та урядові постанови з питань культурного будівництва. Тут ми маємо резолюції з'їздів і конференцій КПРС і КП України, постанови пленумів ЦК КПРС і ЦК КП України, постанови ЦК КПРС і ЦК КП України.

Урядові документи представлені постановами Всесоюзних і Всеукраїнських з'їздів Рад, Центральних виконавчих Комітетів і Президій Верховних Рад СРСР і УРСР, Рад Народних Комісарів і Рад Міністрів СРСР і УРСР. У збірнику вміщені також постанови і декрети Раднаркому РРФСР за період 1917—1921 рр., чинність яких поширювалась РНК УРСР на території республік.

У кінці тома є список скорочених назв, примітки до змісту і порядковий перелік документів.

Документи по культурному будівництву у такому широкому обсязі друкуються вперше. Зважаючи на те, що питання культурного будівництва найменш досліджені в історичній науці і лише останнім часом

деякі історики спрямовують свою увагу на цю важливу проблему, появу такого збірника слід всіяко вітати.

Документи збірника подаються у хронологічному порядку і згруповані у 4 розділи:

1. Культурне будівництво Української РСР в період встановлення Радянської влади, іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни (1917—1920 рр.).

2. Культурне будівництво Української РСР в період відбудови народного господарства Радянської країни (1921—1925 рр.).

3. Культурне будівництво Української РСР в період соціалістичної реконструкції народного господарства і побудови соціалізму в СРСР (1926—1937 рр.).

4. Культурне будівництво Української РСР в період завершення будівництва соціалізму і поступового переходу до комунізму (1938 р.—червень 1941 р.).

Такий розподіл і групування матеріалу не викликають заперечень. Культурне будівництво — складова частина ленінського плану побудови комунізму. І тому основні етапи розвитку української радянської культури в цілому збігаються з основними етапами розвитку радянського суспільства, соціалістичного будівництва.

У короткому огляді неможливо дати вичерпний науковий аналіз документів, розміщених у збірнику, навіть найважливіших з них. Тому ми спинимося коротко лише на питанні про зміст діяльності Комуністичної партії і Радянського уряду в галузі культурного будівництва на окремих етапах.

Упорядники збірника замість вступу вмістили фотокопію «Декларації прав народів Росії», підкреслюючи цим вирішальне значення перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції для будівництва української радянської культури.

У першому розділі збірника опубліковано партійні і державні документи, які розкривають перші кроки Комуністичної партії України і Радянського уряду у величезній і багатогранній діяльності по здійсненню практичних заходів, які забезпечували б розвиток української радянської культури.

На Україні, як і в Російській Радянській республіці, характер, структура і напрям діяльності органів культурного будівництва визначалися могутнім прагненням розбудження революцією трудящих мас до знання і культури.

Документи розкривають перші кроки уряду України у створенні нової радянської преси, його боротьбу з контрреволюційною і буржуазною пресою, у розгортанні масової політосвітньої роботи серед трудящих, появу нових форм і методів культурного і політичного виховання трудящих через робітничі клуби, народні університети, бібліотеки.

Уже тоді, з самого початку існування Радянської влади, розпочалася боротьба з важкою спадщиною царського режиму —

неписьменністю серед дорослого населення.

Документи показують, як почала здійснюватися програма Комуністичної партії у галузі народної освіти, початок реформи вищої школи, піклування партії про розвиток радянської науки.

Винятково важливе значення для культурного будівництва на Україні мала резолюція ЦК партії «Про Радянську владу на Україні», підтверджена VIII конференцією РКП(б) 3 грудня 1919 р. Проект цієї резолюції був написаний В. І. Леніним. В ній українським більшовиком були дані чіткі настанови з питань національного і культурного будівництва на Україні.

Документи показують, що вже у перші роки існування Радянської влади КП(б)У і урядом України було проведено величезну роботу у справі розвитку української радянської культури і закладено міцні основи для дальшого розгортання культурного будівництва.

У другому розділі вміщено документи про культурне будівництво в період відбудови народного господарства.

Український народ в умовах важкого економічного становища і гострої політичної боротьби розгортав роботу по зміцненню Радянської влади і відбудові народного господарства. Водночас КП(б)У і уряд України приділяли величезну увагу культурному будівництву в республіці.

Українська націоналістична контрреволюція, зазнавши поразки у відкритому бою з трудящими України, намагалася повалити Радянську владу, підірвавши її зсередини. Буржуазні націоналісти прагнули захопити до своїх рук керівництво культурним будівництвом і насамперед керівництво школою та культурно-освітніми закладами.

У той час створювались різні літературні та мистецькі об'єднання, які відбивали класову структуру і класову боротьбу на Україні. В республіці розгорталася вперта боротьба пролетаріату і його авангарду — Комуністичної партії України за керівництво на фронті культурного будівництва.

Культурне будівництво в нашій країні у період відбудови народного господарства здійснювалось під знаком проведення у життя ленінської національної політики партії.

В основу діяльності КП(б)У і уряду України у питаннях культурного будівництва були покладені резолюція X з'їзду РКП(б) «Про чергові завдання партії в національному питанні», резолюції XII з'їзду РКП(б) «В національному питанні», «В питаннях пропаганди, преси і агітації», «Про постановку антирелігійної агітації і пропаганди», «Про роботу РКП на селі» та резолюція XIII з'їзду РКП(б) «Про культурну роботу на селі», а також постанови ЦК РКП(б) від 18 червня 1925 р. «Про політику партії в галузі художньої літератури».

Спираючись на широку підтримку трудящих мас, ЦК КП(б)У спрямовував свою

увагу на здійснення лінії партії в усіх галузях національного культурного будівництва, що мало виключно важливе значення для успішного розвитку української радянської культури, для викриття підступних спроб контрреволюційних елементів використати культурне будівництво з метою відновлення буржуазно-поміщицького ладу.

Керуючись настановами партії, уряд України розгорнув широку діяльність у галузі культурного будівництва — розвитку народної освіти, вищої школи і її пролетаризації, розвитку науки, розгортанні культурно-освітньої роботи, ліквідації неписьменності.

У постанові V Всеукраїнського з'їзду Рад говорилося: «Маючи на увазі глибоку і стійку тягу пролетаріату і незаможного селянства до комуністичної освіти і величезне її значення для остаточної перемоги над військовими силами міжнародного капіталу і над господарською руїною. V Всеукраїнський з'їзд Рад доручає ЦВК і Раді Народних Комісарів поставити справу комуністичної освіти і виховання поруч з найбільш ударними галузями радянського будівництва» (стор. 93).

З метою впровадження єдиної політики в галузі освіти, підкороєної справі комуністичного будівництва, було розроблено урядом і введено в дію «Кодекс законів про народну освіту».

Вміщені у збірнику документи яскраво свідчать про успішну роботу КП(б)У і уряду України у справі народної освіти, по будівництву середньої спеціальної і вищої школи та її пролетаризації. Було створено широку мережу культурно-освітніх закладів — робітничих клубів у місті та сільбудів і хат-читальень на селі. Було вжито найширших заходів, спрямованих на ліквідацію неписьменності серед дорослого населення та поширення політосвітньої роботи по комуністичному вихованню трудящих.

Завдяки широкій організаційно-масовій та політвиховній роботі і постійному піклуванню партії і уряду про інтелігенцію основна її маса перейшла на бік Радянської влади і поступово включилася у соціалістичне будівництво. Здійснювалися перші кроки по українзації партійних організацій, державного апарату, культурно-освітніх і навчальних закладів.

Такі були перші кроки на шляху розвитку української радянської культури.

У відбудовний період стояло завдання підняти зруйноване народне господарство. Будівництво ж соціалізму вимагало докорінної його перебудови на соціалістичних засадах і на основі найновішої техніки. Шлях до такої перебудови В. І. Ленін вбачав в індустріалізації країни і здійсненні на її основі колективізації сільського господарства. Разом з тим розвиток матеріальної бази створював передумови для перемоги культурної революції.

Але індустріалізація країни і перебудова

ва народного господарства на соціалістичний лад могла бути здійснена лише з активною участю широких народних мас, наявністю науково-технічних кадрів, здатних очолити перебудову, та при умові перемоги над класово ворожими елементами. А це в свою чергу вимагало посилення уваги до культурного будівництва для забезпечення дальшого піднесення культурного і політичного рівня трудящих і залучення їх до активної участі у соціалістичному будівництві та створення нової радянської інтелігенції, своїх командних кадрів для народного господарства.

Документи, вміщені у третьому розділі збірника, розкривають величезну діяльність партії і Радянської влади у справі здійснення культурної революції як необхідної умови успішної перебудови народного господарства на соціалістичний лад та побудови соціалізму.

Х з'їзд КП(б)У, що відбувся у листопаді 1927 р., спеціально розглядав питання «Про завдання культурного будівництва на Україні». У своєму рішенні з'їзд підбив підсумки культурного будівництва за 10 років існування Радянської влади і накреслив завдання на майбутнє. «З'їзд підкреслює, що план культурного будівництва повинен тісно пов'язуватися з індустріалізацією країни і входити невід'ємною частиною в загальний план соціалістичної перебудови країни. Завдання культурного будівництва може здійснюватися лише із завданням будівництва соціалізму в нашій країні. Тому з'їзд визнає капітулянтськими і відкидає геть безвольні і безнадійні погляди троцькістської опозиції на культурний стан нашого робітничого класу і на перспективи культурного будівництва, злісні твердження опозиції про начебто падіння життєвого і культурного рівня робітничого класу і його безперспективність, як це виявилось в жалюгідній платформі троцькістської опозиції. Тільки ленінська теорія, що виявила всі дані для соціалістичної перебудови країни, дає дійсні перспективи для соціалістичного культурного будівництва», — говорилося у резолюції з'їзду (стор. 378—379).

Перехід до індустріалізації відкриває новий етап у культурному будівництві. Воно стає органічною частиною п'ятирічок.

Керуючись настановами ЦК ВКП(б), КП(б)У і уряд України спрямували увагу на розв'язання вирішальних завдань культурної революції — на повну ліквідацію неписьменності серед дорослих і здійснення загального обов'язкового навчання підрастаючого покоління, на виховання нової інтелігенції з робітників і селян, відданої справі будівництва комунізму, на посилення культурно-освітньої роботи серед трудящих і тісне пов'язання її із завданнями соціалістичного будівництва, на виховання трудящих у дусі великих ідей марксизму-ленінізму.

Партія і держава постійно турбуються і про дальший розвиток науки, літератури і мистецтва, про те, щоб вони зайняли достойне місце у боротьбі народу за перемогу соціалізму.

Документи розділу розкривають ще ряд важливих процесів, які відбувалися в ході культурного будівництва у той період. В міру розгортання соціалістичного будівництва зміцнювалась матеріальна база країни, що забезпечувало дедалі ширше розгортання культурного будівництва. У процесі здійснення культурної революції Комуністичній партії України довелося вести вперту і тривалу боротьбу з великодержавними шовіністами і місцевими буржуазними націоналістами у галузі культурного будівництва і докласти багато зусиль для їх викриття і розгрому (шумськизм-хвилювизм, волобуєвщина, СВУ, різні перекурчення в освітній справі та ін.). У цей період повністю розкрилась культурно-виховна функція Радянської держави.

Культурна революція завершила процес соціалістичного перетворення нашої країни. В результаті її перемоги Україна досягла високого розвитку нової радянської української культури, соціалістичної змістом і національної формою, головною рисою якої стала комуністична ідейність.

XVIII з'їзд партії констатував здійснення культурної революції в нашій країні і накреслив шляхи дальшого культурного розвитку в умовах завершення будівництва соціалізму і поступового переходу до комунізму. Настав новий етап у будівництві української радянської культури — період її розквіту.

Документи, вміщені у четвертому розділі збірника, показують заходи партії і уряду, спрямовані на розвиток української радянської культури у період завершення будівництва соціалізму і початку переходу до будівництва комунізму (1938 р.—червень 1941 р.).

Основна увага партії була спрямована на посилення ідеологічної роботи з метою викорчування решток буржуазної ідеології в свідомості народних мас, на здійснення історичного завдання — підняти культурно-технічний рівень робітничого класу до рівня працівників інженерно-технічної праці, що було необхідною умовою швидкого просування вперед. Діяльність партії і уряду була спрямована на здійснення загальної середньої освіти у місті і селищній на селі, збільшення контингенту студентів у вузах і вищах, на підвищення якості вищої освіти.

У той час відбулася велика історична подія в житті українського народу — возз'єднання з Радянською Україною Західної України (у 1939 р.) і Буковини (у 1940 р.). ЦК КП(б)У і Український Радянський уряд розгорнули величезну роботу по ліквідації культурної відсталості трудящих Західної України та Буковини. Проводилася велика робота по реорганізації початкових та середніх шкіл і від-

криттю нових, по розвитку вищої школи, наукових установ та забезпеченню їх кваліфікованими кадрами. Вживалися заходи ліквідації неписьменності серед дорослих. Створювалися нові театри, музичні колективи, будинки народної творчості, театально-музичні заклади, бібліотеки, музеї. Українська радянська культура, соціалістична змістом і національна формою, швидко поширювалась на всій території возз'єднаних областей. Це був великий вклад у справу ідеологічного перевиховання місцевого населення.

Вірломний напад німецько-фашистських загарбників тимчасово перервав виконання величній програмі партії по дальшому розгортанню культурного будівництва. Її здійснення було поновлене у значно ширших масштабах після переможного закінчення Великої Вітчизняної війни.

Опубліковані у збірнику документи висвітлюють широке коло питань. Тут є документи про організацію державних органів влади у галузі культурного будівництва, про створення і розвиток радянської системи освіти, науки, культурно-освітньої роботи, радіомовлення і телебачення, преси і видавничої справи. Документи розкривають керівну і спрямовуючу роль Комуністичної партії Радянського Союзу і її вірного бойового загону — Комуністичної партії України — у культурному будівництві, зокрема у здійсненні ленінської національної політики, у викритті і розгромі великодержавних шовіністів і місцевих українських націоналістів, без чого був неможливий розвиток української радянської культури. Документи розкривають складний процес здійснення ленінського плану культурної революції — складової частини загального плану комуністичного будівництва. Вони показують, як на певних етапах партія висувала конкретні завдання культурної революції, розв'язання яких полегшувало дальше просування вперед. Документи збірника яскраво свідчать, що лише радянський суспільний лад є достойним і єдиним спадкоємцем усього кращого в культурних надбаннях попередніх поколінь, забезпечує необхідні умови для їх використання широкими масами трудящих в інтересах комуністичного будівництва.

Збірник свідчить про велику роботу, яку виконали упорядники і редакційна колегія по відбору і опрацюванню документів. Він допоможе радянській інтелігенції та широкій громадськості ознайомитись з процесом культурного будівництва в республіці, матиме велике значення для наукових працівників, які досліджують питання культурного будівництва, для викладачів суспільних наук. Документи збірника подають велику допомогу партійному і радянському активу в їх агітаційній і пропагандистській роботі.

Можна лише побажати, щоб другий том збірника якнайшвидше вийшов у світ.

Г. М. ШЕВЧУК

Досягнення радянської історичної науки вивченні біографії Артема (Федора Андрійовича Сергєєва) безперечно. За час, що минув з дня трагічної загибелі видатного революціонера (24 липня 1921 р.) проведена значна робота по дослідженню його киття і спадщини. У центральному партійному архіві Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС у Москві і його українському філіалі — партархіві Інституту історії партії ЦК КП України є спеціальні фонди Артема¹. У них зберігається сто двадцять сім справ, в яких налічується кількасот документів, здебільшого невідомих історичній науці, що можуть стати предметом спеціального дослідження. Крім того, документи про Артема зберігаються і в інших фондах згаданих архівів. З цих документів до наукового обігу введена лише незначна частина. Зокрема, у журналі «Летопись революции» при ЦК КП(б)У «Летопись революции» вперше були опубліковані, щоправда з значними скороченнями і відступами від оригіналу, деякі листи Артема з царської форми, заслання і еміграції (Китай, Австралія), написані у 1909—1911 рр.² Окремі статті, листи і промови Артема друкувалися у виданнях Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС³ та його українського філіалу⁴. Першим монографічним дослідженням про Артема була книга, створена у 1921—1922 рр. в Іспарті ЦК

РКП(б)⁵. Щоправда, ця праця має серйозні недоліки і хиби, у тому числі й методологічного характеру⁶.

Надзвичайно цінні документи про Артема надруковано у «Ленинских сборниках»⁷ і в творах В. І. Леніна⁸. Ці документи мають не тільки велике практичне і пізнавальне, а й, насамперед, методологічне значення. Без них немислиме справді наукове вивчення і висвітлення біографії революціонера.

Журнал «Исторический архив» опублікував важливі партійні документи: анкету делегата VII з'їзду РКП(б), заповнену Артемом у Петрограді у березні 1918 р.⁹, і «Адресные книги ЦК РСДРП (1912—1917 гг.)», що їх за дорученням ЦК вела Н. К. Крупська під час перебування у Франції, Польщі, Швейцарії¹⁰. «Адресные книги» вперше вказали на зв'язки Артема у роки його австралійської еміграції з більшовицькою партією і особисто з В. І. Леніним. В «Адресных книгах» зазначена адреса Артема під час його листування з ленинським партійним центром в Європі. У нотатках Н. К. Крупської це зафіксовано так: «Брисбен — Австралія, Г. Р. О. через Суец... секретарю русского товарищества в Куинсленде Ф. Сергееву»¹¹. Вка-

⁵ Н. Александрова, Артем, Биографический очерк, М., 1922, 175 с.

⁶ Деякі критичні зауваження на книгу Н. Александровой див. у рецензії Г. Крамарова у журналі «Каторга и ссылка», 1923, № 6, стор. 313—314; у кандидатській дисертації П. С. Загорського, Революційна діяльність Ф. А. Артема (Сергєєва), К., 1949, стор. 10—12; у статті В. И. Туваева, Некоторые вопросы изучения революционной деятельности и наследия Артема (Ф. А. Сергеева), «Ученые записки Киевского инженерно-строительного института», вип. 2, К., 1958, стор. 62, 68, 83.

⁷ «Ленинский сборник XX», стор. 233, 234, 235, 327, 338; «Ленинский сборник XXII», стор. 77, 82—84; «Ленинский сборник XXXIV», стор. 157, 158; «Ленинский сборник XXXVI», стор. 21.

⁸ В. И. Ленин, Соч., издание 3, т. IX, стор. 521; В. И. Ленин, Твори, т. 32, стор. 28, 41, 56.

⁹ Журн. «Исторический архив», 1958, № 3, стор. 19—20, 26. Цей документ цінний не тільки для тих, хто вивчає діяльність Артема, оскільки у ньому наводяться деякі раніше невідомі дати з біографії революціонера (про рік вступу Артема до партії тощо), а й для дослідника історії КПРС і радянського суспільства, бо містить багато нових вірогідних фактів про становище у Донбасі і в Харкові напередодні VII з'їзду партії.

¹⁰ Журн. «Исторический архив», 1959, № 3, стор. 31—42.

¹¹ Там же, стор. 33.

¹ Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, фонд Ф. А. Сергєєва (Артема) (далі — ЦПА ІМЛ), ф. 149, оп. 1, од. зб. 1—23; Партархів Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, фонд Ф. А. Артема (Сергєєва) (далі — ПА ІП ЦК КП України), ф. 18, оп. 1, од. зб. 1—104.

² Журн. «Летопись революции», 1924, № 4, стор. 211—223.

³ «Протоколы съездов и конференций ВКП(б). Четвертый (объединительный) съезд РСДРП», М., 1934, стор. 14—15, 19, 27, 47, 66, 69—73, 75, 151, 152, 174—176, 182, 194, 210, 221, 355, 360, 414, 493, 494, 559, 664; «Шестой съезд РСДРП (большевиков). Август 1917 года. Протоколы», М., 1958, стор. 5; «Протоколы съездов и конференций ВКП(б). Седьмой съезд. Март 1918», М.—Л., 1928, стор. 3, 88, 106, 172, 177, 188, 193; «Протоколы Центрального Комитета РСДРП. Август 1917—февраль 1918», М., 1958, стор. 172—173, 178; журн. «Исторический архив», 1960, № 1, стор. 58—73.

⁴ «Большевистские организации Украины (март—ноябрь 1917 г.). Сборник документов и материалов», К., 1957, стор. 82, 404, 405, 425, 438, 453, 580, «Історія КП(б)У в матеріалах і документах», вип. 2, К., 1934, стор. 182—185, 220—223, 459.

зана адреса згадується також у листі Артема до Ф. В. Івашкевич у Харків від 7 серпня 1911 р.¹² та в інших неопублікованих матеріалах¹³.

Значну роботу по збиранню, обробці, зберіганню і публікації документів, що стосуються Артема, проводять центральні державні архіви Української РСР: Державний історичний архів у Києві¹⁴, архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва у Харкові¹⁵, а також обласні партійні і державні архіви Москви, Харкова, Луганська, Сталіно¹⁶, Пермі¹⁷. До речі, документи, що зберігаються в архіві Інституту історії партії при Московському Комітеті КППС, — протоколи Московської губернської організації РКП(б), підписані секретарем МК Артемом, записи його виступів на засіданнях МК і бюро МК, а також його лист до Московського Комітету, надісланий у січні 1921 р. у зв'язку з дискусією у партії про

профспілки¹⁸, не використані не тільки біографами революціонера, а й взагалі жодним з істориків.

Багато важливих документів про Артема зберігається у Центральному державному архіві Радянської Армії, в архівах Башкирської АРСР і в ряді інших архівів СРСР — у Тулі, Свердловську, Оренбурзі, Дніпропетровську. Окремі з цих документів наводяться або переказуються у працях П. Г. Софінова¹⁹, Ю. Я. Білана²⁰, Б. Х. Юлдашбаєва²¹ та інших. Проте переважна більшість з них ще не введена до наукового обігу.

Про Артема написано кілька біографічних нарисів²², понад сто газетних і журнальних статей, більше двохсот спогадів старих членів КППС, активних діячів російського і міжнародного комуністичного і робітничого руху. Серед останніх слід відзначити мемуарні праці У. Галлахера²³, В. Я. Чубаря²⁴, С. І. Гопнер²⁵, А. С. Лозовського²⁶, В. А. Бистрянського²⁷,

¹² ПА ІП ЦК КП України, ф. 18, оп. 1, 1911, од. зб. 21, арк. 6.

¹³ Там же, од. зб. 17, арк. 1.

¹⁴ «Революція 1905—1907 років на Україні. Збірник документів і матеріалів», К., 1949, стор. 312—314, 379—383; «Революція 1905—1907 гг. на Украине. Сборник документов и материалов в двух томах», К., 1955, т. 1, стор. 590—591; т. 2, стор. 561—563, 565, 566, 598—600.

¹⁵ «Харьков в Октябрьской социалистической революции. Сборник документов». Харьков, 1947, стор. 115, 121, 123, 133—151, 166—169, 183, 207—211, 227—228; «Харьков и Харьковская губерния в первой русской революции 1905—1907 годов. Сборник документов и материалов», Харьков, 1955, стор. 109—110, 144, 198—202, 308—310, 355—356, 363—366, «Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции. Сборник документов и материалов», Харьков, 1957, стор. 165—167, 172—174, 187—188, 193, 211—212, 241—247, 250—252, 267—269, 270, 293, 294, 299, 305; «Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Февраль 1917—1918. Сборник документов и материалов в трех томах», К., 1957, т. 1, стор. 540, 561, 563, 566, 570, 585—586, 591, 609—610, 632, 647; т. 2, стор. 129, 132, 137, 154, 155, 164, 179, 183, 190, 274, 571, 572, 597; т. 3, стор. 417, 420, 421, 698, 772.

¹⁶ «Борьба за власть Советов в Донбассе. Сборник документов и материалов», Сталіно, 1957, стор. 79, 93, 114—115, 124—125, 204, 212—213, 252—253, 297—299, 322—323, 354—356, 362.

¹⁷ «Борьба за власть. Сборник статей, документов и воспоминаний», т. II, Пермь, 1924, стор. 176—197; «Под знаменем коммунизма. Сборник воспоминаний», Молотово, 1957, стор. 53, 84—91, 95—102, 108—111, 137—138.

¹⁸ Партархів Інституту історії партії при МК і ММК КППС, ф. 3, оп. 1-а, од. зб. 2, 3, 6, 7, 9; оп. 2, од. зб. 1, 23; ф. 63, оп. 1, од. зб. 24, 44; ф. 80, оп. 1, од. зб. 49, 50.

¹⁹ П. Г. Софинов, Роль южных районов в снабжении Советской республики продовольствием летом 1918 года, «Исторические записки», Институт истории АН СССР, 1949, № 28, стор. 40, 53, 54.

²⁰ Ю. Я. Белан, Отечественная война украинского народа против немецких оккупантов в 1918 году, К., 1960, стор. 138, 255.

²¹ Б. Юлдашбаев, Образование Башкирской АССР, Уфа, 1958, стор. 94—105.

²² Крім зазначеного нарису про Артема Н. Александровой, слід назвати також такі праці: І. Н. Мошинский (Юз. Конарский), Артем, Биография Федора Андреевича Сергеева, М., 1928, 141 с.; П. Аніканов, Артем. Біографічний нарис, Харків, 1930, 76 с.; І. Олейник, С. Розин, Б. Шайн, Артем на Україні. Очерк революционной деятельности Ф. А. Сергеева (Артема) на Украине, Харьков, 1947, 103 с.; П. Загорський, Революційна діяльність Артема (Ф. А. Сергеева), К., 1957, 97 с.

²³ Уильям Галлахер, Памятные встречи, журн. «Новая и новейшая история», 1959, № 2, стор. 58—59.

²⁴ В. Чубарь, Памяти тов. Артема, газ. «Коммунист» (орган ЦК і Харківського губкому КП(б)У) від 28 липня 1921 р.

²⁵ С. Гопнер, Товарищ Артем (К трехлетию со дня смерти), газ. «Коммунист» від 27 липня 1924 р.

²⁶ А. Лозовский, Тяжелая утрата, газ. «Известия ВЦИК» від 27 липня 1921 р.

²⁷ В. Быстрянский, Памяти т. Артема (Сергеева), газ. «Петроградская Правда» (орган Петроградского губкома РКП(б)) від 28 липня 1921 р.

С. Ф. Буздаліна²⁸, К. Т. Свердлової²⁹, В. М. Наседкіна³⁰, О. С. Шаповалова³¹, М. Л. Рухимовича³², М. М. Загуменних³³, М. М. Скрипника³⁴, В. І. Пікунова³⁵ та багатьох інших.

На особливу увагу заслуговують спогади сестри Артема Д. А. Сергєєвої (Черниці), написані у 1936 р. на замовлення Інституту історії партії ЦК КП України³⁶, де вони й зберігаються зараз³⁷. Ці спогади, на жаль, досі не опубліковані, відтворюють невідомі сторінки дитинства і перших років революційної діяльності Артема. Спогади Д. А. Сергєєвої спростовують неаргументоване твердження окремих істориків і письменників (С. Альтер, П. Загорського, О. Іонова та інших) про те, ніби Артем походив із сім'ї селянина-бідняка³⁸. Сестра Артема вказує, що їхні

батьки були люди досить багаті, у господарстві та на підприємствах яких застосовувалась наймана праця батраків і робітників³⁹. У господарстві свого діда Арефія Івановича Сергєєва, який походив з державних селищ, але згодом розбагатів, і батька Андрія Арефійовича (1851—1914 рр.), будівельника-підрядчика, що тримав усіх «у чорному тілі»⁴⁰, майбутній революціонер вперше побачив і відчув соціальну несправедливість, класову нерівність. Саме це дуже рано викликало у молодого Артема стихійний протест проти експлуататорів і штовхнуло його на шлях політичної боротьби. Юнаком він пориває із своєю сім'єю, з класом експлуататорів і переходить на позиції пролетаріату, стає професіональним революціонером-марксистом.

Прикро, що свідчення Д. А. Сергєєвої ще майже не використані дослідниками діяльності Артема. Жоден з них не проаналізував оцінок і характеристик, даних Артему такими визначними діячами Комуністичної партії України, як В. П. Затонський⁴¹, М. О. Скрипник⁴², Г. І. Петровський⁴³, А. О. Блізніченко⁴⁴, К. О. Кірккіж⁴⁵, П. А. Кін⁴⁶, Р. Я. Терехов⁴⁷ та ін. Не зроблено й спроби дерезолозавчого аналізу спогадів про Артема, встановлення їх історичної вірогідності і точності. А тимчасом окремі спогади про Артема

²⁸ С. Ф. Буздалін, Памяти друга и товарища Артема (Ф. А. Сергеева), ПА ІП ЦК КП України, ф. 18, оп. 1, од. зб. 70, арк. 7—13; його ж, Борьба за Советскую власть на Харьковщине... Февраль — Октябрь, «Октябрьская революция. Первое пятилетие», Харьков, 1922, стор. 560—563.

²⁹ К. Т. Свердлова, Яков Михайлович Свердлов, М., 1957, стор. 329, 357, 394, 439, 459, 534.

³⁰ В. Наседкин, Артем в Китае и Австралии (Воспоминания политкаторжанина), газ. «Коммунист» (Харків) від 27 липня 1924; його ж, Воспоминания о тов. Артеме, журн. «Пути революции», 1925, кн. 1, стор. 87—90; його ж, Артем, Повість, Харків, 1958, 305 с.

³¹ А. С. Шаповалов, В борьбе за социализм (Воспоминания), М., 1957, стор. 268—272, 282, 284, 287, 295—302.

³² Рухимович, Артем (Сергеев), в кн. «Памятник борцам пролетарской революции, погибшим в 1917—1921 гг.», видання 3-є, М.—Л., 1925, стор. 28—32.

³³ М. М. Загуменных, Артем, «Под красным знаменем, Сборник воспоминаний», стор. 84—91.

³⁴ Мария Скрипник, Воспоминания об Ильиче (1917—1918 гг.), М.—Л., 1927, стор. 52—59; її ж, В секретариате первого Совнаркома, «Рассказывают участники Великого Октября», М., 1957, стор. 152—156.

³⁵ В. И. Пикун, Союз русских рабочих в Австралии, Журн. «Вопросы истории КПСС», 1960, № 1.

³⁶ Див. ПА ІП ЦК КП України, ф. 18, оп. 1, од. зб. 60, арк. 57, 58, 88, 108, 116, 127, 146.

³⁷ Там же, од. зб. 90, арк. 44—78, Автограф, арк. 1—43, машинописна копія.

³⁸ П. Загорський, Революційна діяльність Артема (Ф. А. Сергєєва), К., 1957, стор. 6; «Святогорск, Путеводитель», Сост. С. Альтер, Сталино, 1954, стор. 30; А. Л. Іонов, Донбасс — земля героев, Очерки, Сталино, 1958, стор. 26.

³⁹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 18, оп. 1, од. зб. 90, арк. 56—78.

⁴⁰ Там же, арк. 60.

⁴¹ Вл. Затонский, Школа революции (Воспоминания); «Октябрьская революция. Первое пятилетие», стор. 195—198.

⁴² Н. Скрипник, Артем (Сергеев), газ. «Коммунист» (Харків) від 27 липня 1921 р.; його ж, Ідите по стопам Артема, газ. «Коммунист» від 23 липня 1922 р.

⁴³ Г. І. Петровський, Великі роки (Спогади), К., 1957, стор. 117—118; його ж, 3 революційного минулого, К., 1958, стор. 44, 119, 120.

⁴⁴ А. Блізніченко, Мои воспоминания о тов. Артеме, ПА ІП ЦК КП України, ф. 18, оп. 1, од. зб. 69, арк. 1—7, Автограф.

⁴⁵ К. Кірккіж, Тов. Артем в Харькове (Из воспоминаний), газ. «Пролетарий» (орган Харківського губпарткому КП(б)У, губвиконкому, губрадрпрофу і президії міськради) від 25 липня 1922 р.; його ж, Петінка, Артем (Воспоминания), «Октябрьская революция. Первое пятилетие», стор. 549—552.

⁴⁶ П. Кін, Эпизод из жизни т. Артема (Момент первого отступления с Украины 1918 г.), журн. «Пролетарская революция», 1922, № 9, стор. 304.

⁴⁷ Р. Я. Терехов, Берестово-Богодухово-Кальмиусский район (1903—1918), журн. «Летопись революции», 1923, № 5, стор. 147.

перекручують події, містять невірні факти і твердження, які можуть ввести (іноді й вводять) в оману недосвідченого читача чи дослідника. Саме такими, наприклад, є спогади М. Ніколаєва⁴⁸, А. Трофименка⁴⁹, В. Спренжина⁵⁰ та деяких інших авторів. Відступи від історичної правди мають місце також у спогадах про Артема А. Каменського⁵¹, А. Калніна⁵², М. Равич-Черкаського⁵³ та ін.

⁴⁸ Н. Николаев, Артем (Федор Сергеев), газ. «Коммунистический труд» (орган Московського Комітету РКП(б) і Московської Ради робітничих і селянських депутатів) від 27 липня 1921 р. У статті, зокрема, помилково твердиться, ніби Артем учився у Харківському технологічному інституті. В дійсності ж Артем у Харкові не вчився. У 1901—1902 рр. він був студентом Московського вищого технічного училища, звідки його виключили за політичну діяльність. Автор невірно висвітлює також діяльність Артема в Австралії. Артем ніколи не працював в Австралії на металургійному заводі. Плутано М. Ніколаєв пише і про останні роки життя революціонера.

⁴⁹ А. Трофименко, К истории Военно-Технического Бюро юга России в 1905—1906 годах (Воспоминания), журн. «Летопись революции», 1925, № 5—6, стор. 100—105. Автор явно переплутав більшовика Артема (Ф. А. Сергеева) з «Артемом» — меншовиком Е. В. Лейденом, який у той час діяв у Києві. Див. І. Н. Бондаренко, Киевские большевики накануне и в период первой русской революции 1905—1907 гг., кандидатская диссертация, КДУ, 1959, стор. 186—190.

⁵⁰ В. М. Спренжин, На першому Всеукраїнському з'їзді Рад (Спогади), «Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні, Збірник спогадів», К., 1957, стор. 433—434. Суперечить історичним фактам твердження автора, ніби на цьому з'їзді Артем виступав проти створення єдиного радянського уряду України.

⁵¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 18, оп. 1, од. зб. 80, арк. 1—7, машинописна копія.

⁵² Газ. «Диктатура труда» (орган Юзівського повіткому КП(б)У, повітвиконкому і Бюро виробничої пропаганди при Юзівському райкомі ВСГ) від 4 серпня 1921 р.

⁵³ М. Равич-Черкасский, Артем, газ. «Коммунист» (Харків) від 27 липня 1924 р.; Равич-Черкаський невірно висвітлює початковий період діяльності Артема, пов'язуючи його з Донбасом, тоді як у дійсності перше бойове революційне хрещення він дістав у Москві (там у 1902 р. Артема було *вперше* заарештовано і ув'язнено). Автор неправильно висвітлює питання про ставлення Артема до Центрального Виконавчого Комітету Рад України. В його статті-спогадах є багато й інших фактичних помилок.

Окремі факти і події з життя і діяльності професіонального революціонера висвітлені у ряді кандидатських і докторських дисертацій, монографій, брошур, статей з різних питань історичної науки загального і спеціального характеру, а також у художніх творах.

Але якщо взяти літературу про Артема у цілому, то вона не відбиває з належною повнотою і глибиною його життя і багатогранну діяльність. Зовсім недостатньо і незадовільно відтворено у літературі радянський період життя полум'яного борця за диктатуру пролетаріату. Не досліджено діяльність Артема у Москві і в Петрограді, на Уралі, у Сибіру і на Північному Кавказі, у Франції, Китаї і в Австралії. Неглибоко і неповно висвітлена діяльність Артема на Україні, боротьбі за визволення якої з-під гніту поміщиків і капіталістів видатний революціонер присвятив значну частину свого героїчного життя⁵⁴.

Майже нічого не написано про Артема як журналіста і редактора газет, військового і державного діяча, партійного і профспілкового працівника. Надто мало і неконкретно говориться у літературі про формування марксистського світогляду Артема і його суспільно-політичних поглядів, а питання про нього як історика навіть не поставлене. У розв'язанні всіх цих проблем важлива роль належить літературній спадщині революціонера⁵⁵. Тому слід всіляко вітати ініціативу працівників Центрального державного архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР, що готують до друку збірник статей, промов і листів Артема⁵⁶.

У літературі про Артема мала місце недооцінка, а в окремих випадках навіть заперечення революційної ролі і значення діяльності Артема у визвольній боротьбі російського і міжнародного робітничого класу. Авторі іноді акцентують увагу чи-

⁵⁴ Понад 15 років Артем прожив на Україні, і українці шанують пам'ять про нього як про одного з славних синів Росії, що так багато зробили для зміцнення зв'язків і дружби двох великих народів-братів. Його ім'ям названо велике донецьке місто, кілька робітничих селищ на Харківщині і в Донбасі, ряд промислових підприємств, учбових та культурних закладів, багато вулиць у містах і селищах України. Артему споруджено два пам'ятники — у Святогорську і в Артемівську, чимало зроблено на Україні у справі вивчення життя і діяльності революціонера.

⁵⁵ Про це див. В. І. Туваєв, Непайденные и неизвестные произведения Артема (Ф. А. Сергеева) 1917—1921 гг., Сборник научных трудов Криворожского горнорудного института, вып. IX, Работы кафедр общественных наук, Харьков, 1959, стор. 89—100.

⁵⁶ Див. «Український історичний журнал», 1959, № 3, стор. 162.

гача на «негативних» сторонах діяльності революціонера, висувають на передній план недоліки і помилки Артема (часом надумані, такі, яких ніколи в дійсності не було), применшують чи замовчують переважну більшість важливих позитивних заходів, здійснених Артемом особисто або ж за його ініціативою і під його керівництвом, майже зовсім ігнорують або перевертають георетичну спадщину революціонера тощо. Це особливо помітно у працях В. Антонова-Овсєєнка⁵⁷, Є. Бош⁵⁸, М. Яворського⁵⁹, М. Попова⁶⁰, М. Равич-Черкаського⁶¹ та інших, не говорячи вже про праці так званих «істориків» з буржуазно-націоналістичного, контрреволюційного табору типу М. Петренка, М. Штерна та ін., які подають діяльність Артема у фальсифікованому вигляді⁶².

Поряд з цим має місце й певна ідеалізація, перебільшення ролі і значення діяльності Артема, приписування йому того,

чого він насправді ніколи не робив; майже повне відкидання окремих недоліків, що мали місце в його роботі, і неточностей — в його творах і виступах. Це характерно для згадуваних вище праць П. С. Загорського⁶³, книг С. Кіхтева⁶⁴ і Є. Мошняги⁶⁵, брошури Х. О. Лук'янова⁶⁶, статей М. І. Самойленка⁶⁷, нарисів О. В. Іонова⁶⁸, передмови Я. В. Гримайла до повісті В. Н. Наседкіна «Артем»⁶⁹ та деяких інших.

Обидві згадані тенденції суперечать вимогам наукового дослідження. В. І. Ленін писав: «Пролетаріатові потрібна *правда* і про живих політичних діячів і про мертвих...»⁷⁰ Лише при такому підході можна буде створити справді наукову біографію Артема, життя і діяльність якого — живий приклад беззавітного служіння народові, партії і суспільству.

⁵⁷ В. А. Антонов-Овсєєнко, Записки о гражданской войне, т. I, М., 1924, стор. 54—57.

⁵⁸ Евгения Бош, Год борьбы (Борьба за власть на Украине с апреля 1917 г. до немецкой оккупации), М.—Л., 1925, стор. 30, 34, 80, 85—87, 100.

⁵⁹ М. Яворский, К истории КП(б)У, «Октябрьская революция. Первое пятилетие», стор. 95, 100, 107—108.

⁶⁰ Н. Н. Попов, Очерк истории Коммунистической партии (большевиков) Украины, Харьков, 1929, стор. 61, 150—151, 157—159, 190; його ж, Очерк истории ВКП(б), Изд. XV, вып. 2, М., 1933, стор. 285.

⁶¹ М. Равич-Черкасский, Артем, газ. «Коммунист» (Харків) від 27 липня 1924 р.

⁶² Див. газ. «Известия Юга» (орган Харківського і Обласного комітетів Рад робітничих і солдатських депутатів) від 25 листопада 1917 р. і газ. «Социал-демократ» (Харків) від 9 листопада 1917 р. та інші джерела.

⁶³ П. Загорський, назв. праця, К., 1951, стор. 16, 43, 46, 58, 60, 86, 108; його ж, назв. праця, К., 1957, стор. 8—18, 33, 46, 55, 56, 58, 63, 78.

⁶⁴ С. Кихтев, Коммунисты Донбасса в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции, К., 1954, стор. 45, 49, 73, 83, 147, 269—270, 276, 280.

⁶⁵ Є. І. Мошняга, Большевики Харкова в Жовтневій революції (лютий 1917 р.—лютий 1918 р.), Харків, 1959, стор. 104, 119, 149.

⁶⁶ Х. Лукьянов, Красная гвардия Донбасса, Сталино, 1958, стор. 16, 25, 67.

⁶⁷ Микола Самойленко, Товариш Артем, Газ. «Радянська Україна» від 24 липня 1957 р.; його ж, Пламенный революционер, к 75-летию со дня рождения Ф. А. Сергеева (Артема), газ. «Правда Украины» від 19 березня 1958 р.

⁶⁸ Ал. Іонов, назв. праця, стор. 26—27.

⁶⁹ Див. В. Наседкін, Артем, Харків, 1958, стор. 15, 17—18, 22, 32.

⁷⁰ В. І. Ленін, Твори, т. 16, стор. 280.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

БІЛЬШЕ ВИМОГЛИВОСТІ І СУМЛІННОСТІ

Є. І. Мошняга, Більшовики Харкова в Жовтневій революції
(лютий 1917 р. — лютий 1918 р.), Харків, 1959, 203 с.

Рецензована книга присвячена діяльності Харківської більшовицької організації у період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції. Важливість і актуальність обраної автором теми не потребує доказів. Є. І. Мошняга розглядає діяльність харківської більшовицької організації в умовах переходу від буржуазно-демократичної революції до соціалістичної, показує рішучу і невтомну боротьбу більшовиків проти угодівців-меншовиків, висвітлює їхню діяльність по зміцненню створених ними червоногвардійських загонів, згуртуванню трудящих міст і сел, наводить матеріал, який розкриває напружену боротьбу більшовиків Харкова по викриттю української буржуазно-націоналістичної Центральної ради. Проте водночас у книзі є такі недоліки, які зводять нанівець її позитивні риси.

Так, Є. І. Мошняга, обмежившись викладом політики партії щодо Рад на різних етапах революції, зовсім обійшла питання про значення більшовицької фракції у Харківській Раді, неосміє глибоко показати керівництво фракцією з боку партійного комітету. Те ж саме можна сказати і про висвітлення в книзі ролі більшовицьких фракцій у профспілках, фабзавкомах та роботи більшовиків у міській думі.

Автор наводить загальні цифри зростання харківської більшовицької організації у лютому—серпні 1917 р. (стор. 45, 117). Та цього недостатньо. Слід було висвітлити проведену більшовиками велику роботу по залученню в партію нових членів. Автор зовсім не торкається роботи більшовиків по перетворенню профспілок у бойові організації робітничого класу.

У праці, присвяченій історії більшовицької організації напередодні Жовтня, необхідно було показати, як неухильно зростає авторитет більшовицької партії, як маси відверталися від угодівців. Є. І. Мошняга цього не зробила.

Ряд положень рецензованої праці викликає серйозні заперечення. Так, Є. Мошняга твердить, що на Україні після Лютневої буржуазно-демократичної революції «на чолі національного руху за визволен-

ня з-під колоніального гніту стала національна буржуазна інтелігенція» (стор. 69). Двома ж сторінками нижче говориться про спрямовуючу роль Комуністичної партії в національно-визвольному русі (стор. 71). Отже, виходить, що національна буржуазна інтелігенція стояла на чолі руху, а Комуністична партія відповідним чином його спрямовувала.

Тимчасом відомо, що інтелігенція не є надкласовою категорією, вона не відіграє самостійної політичної ролі в суспільному житті, бо різні її угруповання виражають інтереси різних класів. Відомо також, що за керівництво національно-визвольним рухом боролися дві основні сили: пролетаріат і буржуазія. Буржуазія, спекулюючи лозунгами «єднання націй» і створення «своєї» національної держави, намагалася відвернути трудящі маси від класової боротьби, від розв'язання соціальних завдань. І тільки пролетаріат, керований Комуністичною партією, був єдиною силою, здатною очолити національно-визвольний рух. В. І. Ленін ще в 1913 р. писав: «Один тільки пролетаріат відстоює в наші дні справжню свободу націй і єдиність робітників усіх націй»¹.

Харківські більшовики у 1917 р. багато зробили у справі інтернаціонального виховання трудящих. Їхня газета «Пролетарий» друкувала ленінські статті: «Україна» (№ 72, від 20 червня), «Україна і поразка правлячих партій Росії» (№ 73, від 22 червня) та інші, вмішувала партійні документи та виступи видатних діячів партії, в яких роз'яснювалися основні питання революції. У своїй практичній діяльності харківські більшовики виходили саме з цих настанов і добились великих успіхів у мобілізації трудящих на боротьбу за перемогу соціалістичної революції на Харківщині.

У книзі чимало помилок різного характеру: перекидання історичних фактів, невірні посилання тощо. Викликає подив неправильне датування часу обговорення харківськими більшовиками ленінських Квітневих тез. На думку автора, воно від-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 19, стор. 69.

булось 9 квітня (стор. 44). Насправді питання про Квітневі тези вперше стояло на порядку денному Харківського комітету РСДРП(б) лише 18 квітня, після чого голові комітету А. В. Сурику було доручено підготувати доповідь на цю тему та винести її на обговорення загальних зборів більшовиків міста, що були призначені на 20 квітня².

Допущено неточність і щодо екстреного засідання Харківського комітету РСДРП(б) з приводу ноти Мілюкова. Справа тут навіть не в тому, що воно відбулось 22 квітня, а не 21, як зазначено на стор. 45. По суті автор обходить помилкову резолюцію Харківського комітету в цьому важливому питанні. «З приводу ноти Мілюкова,— пише Є. Мошняга,— було ухвалено рішення про приєднання до резолюції ЦК більшовиків від 19 квітня...» Таким чином, створюється враження про повний збіг рішень ЦК партії і Харківського комітету РСДРП(б). Насправді у даному випадку Харківський комітет допустив помилку. «Буржуазний Тимчасовий уряд,— вказувалося в його резолюції,— повинен бути негайно усунений від влади»³.

Саме у відповідь на подібні неправильні вимоги ЦК РСДРП(б) і прийняв ленинську резолюцію, в якій зазначалося: «Лозунг «Геть Тимчасовий уряд» тому не вірний зараз, що без міцної (тобто свідомої і зорганізованої) більшості народу на стороні революційного пролетаріату такий лозунг або є фраза, або об'єктивно зводиться до спроб авантюристичного характеру»⁴.

Наведемо ще кілька прикладів неточностей у рецензованій книзі. «Більшовизація Харківської Ради,— читаємо на стор. 131,— почалася фактично в серпні». Цим самим закреслюється велика попередня робота, проведена Харківською організацією РСДРП(б) з метою більшовизації Ради і посилення в ній згуртованої, свідомої, відданої справі революції частини. Більшовизація Ради була не одно-разовим актом, а тривалим процесом, який розпочався в березні і продовжувався до листопада. Особливо посиленими темпами він розвивався після розгрому корніловщини. В свою чергу серпневі і листопадові перевибори Харківської Ради — лише важливі своєрідні віхи на цьому шляху.

Радянська влада у Харкові була встановлена не 10 листопада, як твердить автор (стор. 169), коли Харківська Рада прийняла резолюцію про передачу влади Раді

робітничих і солдатських депутатів, а майже через місяць після цього, як це справедливо відзначається в ряді інших праць, присвячених цьому питанню⁵.

На першій обласній Південноросійській конференції Рад взяло участь не 142 делегати (стор. 63), а 190. З них 128 мало вирішальний голос, а 62 — дорадчий⁶.

Конференція фабзавкомів обрала 25 червня Раду фабзавкомів, до складу якої входили не виключно більшовики, як вказано на стор. 68, а представники різних партій⁷. До Харківського комітету РСДРП(б), обраного 17 вересня (стор. 149), Ю. Д. Тіняков та М. О. Руднєв не входили⁸.

Таких прикладів можна навести чимало. У ряді випадків немає узгодження між номером газети і датою її виходу. Внаслідок подібної плутанини автор іноді посилається на джерело, в якому немає вказаного матеріалу (стор. 48, 49, 50, 51, 52, 53, 68, 106, 116, 124, 127, 133, 149, 180, 184). Тут маємо справу з виключно неуважним ставленням автора до техніки наукового дослідження. Так Є. Мошняга пише про чотириохтисячний мітинг у театрі «Муссурі» (стор. 49), де обговорювались питання про війну, Тимчасовий уряд та виборче право для жінок, і відсилає читача до газети «Пролетарій» від 14 березня. Марно шукати в зазначеному номері резолюції мітингу, бо він (до того ж трьохтисячний) відбувся 16 березня, а повідомлення з'явилося в газеті 18 березня. Згадуючи постанову зборів робітників заводу «Економ» від 25 березня (стор. 50), Є. Мошняга посилається на газету «Пролетарій» від 10 березня. Насправді цей матеріал вміщено 29 березня.

Дивує, що автор книги, яку підписано до друку у червні 1959 р., зовсім не використовує важливі збірники документів, що вийшли у світ до 40-річчя Великого Жовтня. Немає, наприклад, жодного посилання на таку необхідну в даному випадку збірку документів і матеріалів, як «Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март—ноябрь 1917 года)» (К., 1957, 978 с.), не кажучи вже про збірник документів «Харьков и харьковская губерния в Ве-

⁵ В. Астахов, Ю. Кондуфор. Пролетаріат Харькова в борьбе за победу Октября, Харків, 1957, стор. 155, 171; М. Супруненко, Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, К., 1957, стор. 59.

⁶ Газ. «Известия Харьковского Совета» від 4 травня 1917 р.

⁷ Газ. «Пролетарій» від 29 червня 1917 р.

⁸ «Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март — ноябрь 1917 года)», стор. 474.

² «Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март—ноябрь 1917 года)», К., 1957, стор. 33.

³ «Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции», Харьков, 1957, стор. 51.

⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 24, стор. 177.

ликой Октябрьской социалистической революции (февраль 1917 г.—апрель 1918 г.)» (Харків, 1957, 546 с.). Частина першоджерел, на які посилається автор, уже увійшла до наукового обігу (стор. 30, 31, 36, 37, 39, 47, 48, 49, 50, 74, 76, 86, 89, 110, 128, 132, 138, 143, 159, 162, 164, 166, 172, 180, 182, 183, 184, 188).

Досить своєрідна у автора і манера цитування. Є. І. Мошняга довільно робить перестановку фраз; на свій розсуд, без будь-яких застережень їх скорочує. За браком місця немає можливості наводити порівняння тексту книжки і оригіналів документів. Досить сказати, що тільки в одній відозві спілки «Металіст» до робітників (стор. 124) допущено десять скорочень та вставлено у трьох місцях власні слова автора. Одержана внаслідок такої препарації цитата видається як аутентичний текст. Те ж саме зустрічаємо на стор. 45—46, 49, 60—61, 74, 79, 96, 108, 121, 122—123, 124, 126, 129, 172, 182—183. Все це не може не породити сумніву щодо вірогідності передачі решти цитованого автором матеріалу.

На сторінках книги зустрічаються нечіткі формулювання, місцями невдало зроблено переклад документального тексту. Іноколи автор не дотримується послідовного хронологічного викладу подій.

Є. Мошняга не виявляє потрібної обізнаності з наявною літературою з даної теми. «Про діяльність більшовицької організації Харкова в період підготовки і проведення Жовтневої соціалістичної революції спеціальних досліджень, на жаль, немає»,— пише вона у передмові (стор. 4).

КНИГА ПРО УКРАЇНСЬКУ ЕМІГРАЦІЮ В АМЕРИЦІ

А. М. Шлепаків, Українська трудова еміграція в США і Канаді (кінець XIX — початок XX ст.), Вид-во АН УРСР, К., 1960, 198 с.

Українська еміграція в США і Канаді існує близько 70 років. Її історія — складова частина історії нашого народу і його долі. Водночас життя іммігрантів-українців тісно переплетено з економічною, соціальною і політичною історією США і Канади. Не може бути сумніву, що вивчення причин еміграції наших співвітчизників до Америки, а також економічного становища і громадсько-політичного життя українців у місцях нинішнього розселення їх за рубежом є насущною проблемою української історичної науки.

Досі відомості про українську еміграцію в США і Канаді були розпорошені в численних спогадах, опублікованих в українській пресі США і Канади, у багатьох окремих виданнях. Завдяки зусиллям української прогресивної громадськості в країнах Америки були зроблені серйозні спроби дати правдиву розповідь про минуле

Насправді це зовсім не так. Наша історіографія налічувала ряд праць, присвячених цій важливій темі, ще до появи книжки Є. Мошняги⁹.

Таким чином, праця Є. І. Мошняги за своїм науковим рівнем не відповідає вимогам, які ставить наша наука до історичного дослідження. Відповідальність за випуск книги, яка містить серйозні помилки, численні перекручення фактів і неточності, певною мірою поділяє з автором і Харківське книжкове видавництво.

Ю. М. ГАМРЕЦЬКИЙ

⁹ П. С. Загорський, Більшовики Харківщини в боротьбі за встановлення Радянської влади на Україні і участь у ній Ф. А. Артема, К., 1951; В. І. Астахов, Більшовики Харкова в боротьбі за мирний розвиток соціалістичної революції (березень—липень 1917 р.), «Учені записки Харківського університету», т. 89, Труды історичного факультету, т. 6, 1957, стор. 177—202; А. Є. Немірова, Борьба большевистской организации Харькова против империалистической войны в период двоевластия (март—июнь 1917 г.), «Ученые записки Харьковского университета», т. 88, Труды кафедры истории КПСС, т. 6, 1957, стор. 107—135; Ю. Г. Тобенгауз, Большевики Харькова в борьбе за победу социалистической революции и установление Советской власти на Украине, «Научные записки Харьковского института механизации сельского хозяйства», вып. 7, кафедра марксизма-ленинизма, т. I, 1957, стор. 125—150.

української еміграції в працях М. Настасівського, В. Свистуна, В. Лисенка і особливо в книгах П. Кравчука¹.

Існує також ряд книг про українську еміграцію, написаних американськими авторами. Їм бракує об'єктивності, вони проплекнуті ідеологією англосаксонського імперіалізму і повні зневаги до українських переселенців. У писаннях буржуазно-націоналістичних авторів, які ігнорують роль тру-

¹ М. Настасівський, Українська еміграція в Сполучених Державах, Нью-Йорк, 1934; П. Кравчук, П'ятдесят років служіння народу, До історії української народної преси в Канаді, Торонто, 1957; Його ж, На новій землі, Сторінки з життя, боротьби і творчої праці канадських українців, Торонто, 1958; V. Ly-sen-ko, Men in Sheepskin Coats, A Study in Assimilation, Toronto, 1947 та ін.

дячого народу, замовчуються прогресивні грядущі українських переселенців і діяльність робітничо-фермерських організацій і партій, вся історія громадського життя іммігрантів зводиться до діяльності церковних буржуазно-просвітительських організацій на зразок «Українського народного союзу».

Книгою А. М. Шлепакова «Українська трудова еміграція в США і Канаді», яка нещодавно вийшла в світ, розпочато серйозне вивчення життя української еміграції за рубежем і водночас викрито фальсифікаторські вигадки буржуазних писань. Дослідження А. М. Шлепакова є першим з українській радянській історіографії на цю тему. Автор не обмежився використанням численних опублікованих матеріалів, періодичної преси, статистичними даними урядових органів Австро-Угорщини, Канади і Сполучених Штатів, у тому числі 42-томною збіркою матеріалів Комісії з питань імміграції Конгресу США², а й почерпнув цінні дані з архівів. Все це дало йому змогу розкрити причини еміграції українського населення за океан, показати всі сторони економічного становища, громадського життя і класової боротьби трудящих українців на американському континенті.

Численні статистичні матеріали і свідчення емігрантів, наведені в книзі А. М. Шлепакова, підтверджують, що еміграція українського населення зумовлювалася не бажанням помандрувати, як дехто твердить, а важким економічним становищем українського селянства, що переживало тяжкий процес прогресуючого обезземелення, страждало під гнітом податків і боргів, зазнавало політичних і національних утисків. За словами І. Франка, саме «сила економічної руїни та економічних потреб» примусила тисячі селян покинути свої рідні місця і відправитись з Наддніпрянщини, Буковини, Галичини і Закарпаття шукати кращої долі в Америці, про яку розповсюджувалися легенди як про землю казкових можливостей. Звичайно, мав місце виїзд і за політичними мотивами, особливо в зв'язку з посиленням політичних репресій після поразки першої російської революції, але головною причиною було важке економічне становище. Матеріал книги повністю підтверджує слова В. І. Леніна, що «тільки крайні злидні змушують людей покидати батьківщину»³.

За своїм складом еміграція з України була переважно селянською і торкнулась якраз найбільшійших верств сільського населення. Це дає авторові всі підстави розглядати українську еміграцію як переважно трудову.

У першій частині книги йдеться про те, як, розпочавшись наприкінці 80-х — на початку 90-х років XIX ст., еміграція з укра-

їнських земель продовжувалась у дедалі більших масштабах до початку першої світової війни. Її не змогли припинити навіть адміністративні заходи урядів, які вже вели посилені готування до війни. Справа дійшла до того, що з окремих сільських районів Галичини виїхало 13—14% усієї людності, а в Закарпатті еміграція навіть перевищувала природний приріст населення. Слід, проте, пожалкувати, що, наводячи статистичні відомості про кількість емігрантів з окремих територій України, автор дослідження не робить спроби хоча б приблизно підрахувати загальну кількість емігрантів з усієї України. Трагедія українського дореволюційного села була б при цій умові розкрита ще більш наглядно й яскраво.

Переважна частина рецензованої праці присвячена дослідженню соціально-економічного становища, громадсько-політичного і культурного життя українських переселенців у Сполучених Штатах і Канаді. Вказані країни наприкінці XIX — на початку XX ст. приймали іммігрантів майже без обмежень, бо цього вимагала їхня економіка, особливо — промисловість.

Дуже важливо відзначити, що масовий приплив іммігрантів з країн Південно-Східної Європи, в тому числі з України, наприкінці XIX — на початку XX ст. (так звана «нова еміграція») збігся в часі з початком епохи імперіалізму, коли значно прискорилося збагачення великих монополій і трестів за рахунок посиленої експлуатації трудящих. Промисловість США і Канади жиріла за рахунок праці іммігрантів, які привезли з собою сильні руки, бажання працювати і великої надії.

На численних фактах автор показує, що життя українських піонерів у США і Канаді не виправдало їхніх сподівань. Неймовірно поневір'я випали на їх долю з того самого дня, як вони, не знаючи мови і місцевих звичаїв, вступили на землю американського континенту. Як правило, українські та інші слов'янські іммігранти використовувались чорноробами на найважчих роботах у вугільній і металургійній промисловості, сільському господарстві і будівництві США і Канади, тобто там, де потрібна була найбільш проста і разом з тим найбільш трудомістка праця. В США, наприклад, тільки 1,42% українців у 1899—1910 рр. працювало кваліфікованими робітниками. Багатьох з українських іммігрантів спіткала трагічна смерть у шахтах, каліцтво на металургійних заводах. Порівняно з заробітною платою місцевого населення і навіть середньою заробітною платою всіх іммігрантів українські переселенці одержували нижчу платню. Звичайно, українська еміграція, і це переконливо показано в рецензованій книзі, не була однорідною; в ній відбувався процес розшарування, виділення невеличкого прошарку багатів з числа крамарів, володарів готелів і пристанищ для збіднілих співвітчизників, посеред-

² «Reports of the Immigration Commission», Washington, 1911, vol. 1—42

³ В. І. Ленін, Твори, т. 19, стор. 401.

ників у пересилці грошей до «старого краю» і т. п.

Українська імміграція в США і Канаді, безперечно, внесла свій великий вклад у матеріальну і духовну культуру цих країн. Досить сказати про освоєння українськими поселенцями величезних земельних площ Канадського Заходу, у тому числі викорчування заболочених лісів, будівництво залізниць, шахт, заводів і т. д.

Спеціальні розділи книги присвячені висвітленню громадсько-політичного життя в США і Канаді, участі іммігрантів у робітничому русі. Перебравши облудний вплив церкви (особливо католицької) українці в США і Канаді активно втягувалися у громадсько-політичне життя цих країн. Специфічні умови їх життя і праці обумовлювали — і це було цілком закономірно — створення різних організацій взаємодопомоги, культурно-освітніх установ, і товариств, бібліотек, читалень, шкіл, «народних домів» та ін. Влившись до складу робітничого класу і фермерства, українці разом з трудящими інших національностей відіграли визначну роль у прогресивному демократичному русі, в класовій боротьбі за кращі умови праці, проти хижацьких методів експлуатації, брали активну участь у страйковому русі і відіграли належну роль у діяльності профспілок. Саме активна участь у загальноамериканському робітничому і соціалістичному русі, як вірно відзначає автор, забезпечувала іммігрантам найбільшу можливість для захисту їх прав.

Найпередовіші елементи української трудової еміграції створювали соціалістичні організації, об'єднувалися з усіма американськими робітниками у політичній боротьбі. В США виникло кілька українських соціал-демократичних робітничих організацій, які згодом об'єдналися в Українську секцію соціалістичної партії; в Канаді існувала і діяла Федерація українських соціал-демократів (згодом — Українська соціал-демократична партія Канади). Характерним було те, як згадує М. Настасівський, що «найбільше користав соціалізм

серед українських іммігрантів від російської імміграції».

В середовищі українських робітничих організацій США і Канади виховалися і працювали такі послідовні борці за справу трудящих, як М. Попович, І. Навізівський, І. Бойчук, Г. Ткачук, А. Дмитришин, І. Кулик, М. Тарновський та ін. Під час першої світової війни кращі представники української трудової еміграції займали послідовну інтернаціоналістську позицію в рядах соціалістичних партій і організацій. Цьому сприяло широке ознайомлення з працями В. І. Леніна, які друкувались тоді на сторінках українських соціалістичних газет. Прогресивні кола української імміграції вітали перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції, яка відкрила для них нові можливості і вселила нові надії на визволення від ярма капіталізму.

Українські робітничі і соціал-демократичні організації за рахунок фінансової підтримки своїх членів видавали ряд друкованих органів: у США — «Хлопський параграф», «Робітник» і «Пролетар»; у Канаді — «Червоний прапор» і «Робочий народ».

Разом з відзначеними вище позитивними рисами праці можна вказати автору на не досить вдалу структуру першого розділу монографії, що обумовлює часті повторення. Навряд чи варто було окремо характеризувати становище Галичини, Буковини і Закарпаття, оскільки причини еміграції з цих земель були однаковими. Було б корисним подати більш широкі відомості про культурно-освітню діяльність іммігрантів, яка з роками набувала дедалі більшого розмаху. В книзі зустрічаються лише поодинокі згадки про це.

Дослідження А. М. Шлепакова заслуговує, безумовно, схвальної оцінки. Слід побажати, щоб автор продовжив його, висвітливши стан української еміграції в США і Канаді і в повоєнний період. Слід було б не лишати поза увагою і долю української трудової імміграції в Аргентині, Бразилії та інших країнах Латинської Америки.

М. П. ЛОЗЮК

НОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ З УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Л. К. Полухін, Формування історичних поглядів М. І. Костомарова (До критики буржуазно-поміщицької історіографії на Україні), К., 1959, 124 с.

Л. К. Полухін поставив перед собою мету дати загальну характеристику умовам, за яких формувався громадський світогляд М. І. Костомарова, і розкрити джерела його концепцій.

Вибір предмета дослідження треба всіляко вітати, бо автор, прослідковуючи формування світогляду М. І. Костомарова, водночас зриває маску з істориків буржуазно-націоналістичного напрямку в українській історіографії епохи імперіалізму.

Уважний авторський аналіз документальної основи зумовив в основному переконливий характер висновків та їх науковість.

Праця Л. К. Полухіна складається із вступу і двох частин, які, в свою чергу, поділені на розділи. У першій частині, переважно у перших двох її розділах, автор характеризує дворянсько-поміщицьку історіографію. Це дало автору можливість показати, що було зроблено в історіографії до М. І. Костомарова і що нового вніс він

ю цієї галузі науки. У другій частині досліджено формування історичних поглядів М. І. Костомарова.

У вступі автор обґрунтував актуальність збраної теми і визначив межу свого дослідження, стисло виклав ставлення істориків пізніших часів, у тому числі і радянських, до наукової спадщини.

У першому розділі автор, спинившись на характеристиці соціальних і суспільно-політичних відносин у різні періоди, підводить читача до розуміння причин, які впливали на чи інші течії в історіографії, зокрема в українській дворянсько-поміщицькій. Дослідження цього питання автор поглиблює у другому розділі. Він спиняється на ідеології «Історії Русов», прослідковує вплив її на «Історію Малої Росії» Д. М. Бантиш-Каменського та «Історію Малоросії» М. Маркевича, які пробуджували інтерес до вивчення історії України.

Розділ третій становить собою фрагментарний виклад біографії М. І. Костомарова.

У четвертому розділі досліджуються дейно-філософські джерела історичних поглядів М. І. Костомарова. Однак тут йдеться не лише про ідейні, а й про соціально-економічні джерела — розклад феодально-кріпосницького ладу і становлення капіталістичного способу виробництва. Суперечності перехідного періоду від феодалізму до капіталізму, як слушно підкреслює автор, знайшли загальний ідеологічний вираз у романтичному зверненні до минулого і в захопленні народними традиціями, у тузі за віджилими формами суспільного життя: козачиною, гетьманщиною і т. п. (стор. 59). З інтересом читаються ті місця книги Л. К. Полухіна, де показується, як часина українських поміщиків, що обуржувались, брала собі на озброєння ідеологію відповідних соціальних верств у країнах Західної Європи, для яких подібний період був уже пройденим етапом. Йдеться про взяття на ідеологічне озброєння філософських поглядів одного з теоретиків руху «Бурі і патиску» Й. Гердера, який зважав, що кожний народ має своє самобутнє, своєрідне внутрішнє життя, і закликав вивчати народний побут, історію, фольклор. На Україні було чимало проповідників гердерівських поглядів.

П'ятий розділ присвячено показові літературного і наукового оточення, в якому перебував М. І. Костомаров, а також початку його творчості. З перших сторінок знайомимося з літературними зв'язками представників російської громадськості з діячами слов'янського відродження — Шафариком, Колларом та ін., діячів української громадськості і представників російського громадського руху. Аналіз літературного і наукового життя України 30—40-х років XIX ст. дає підставу зробити висновок, що результатом цих зв'язків був заклик до зивчення історії слов'ян і зміцнення слов'янської єдності. Стисло, але чітко Л. К. Полухін характеризує літературні твори М. І.

Костомарова, пройняті гердерівським духом (стор 83—84).

У шостому розділі Л. К. Полухін на основі докладного аналізу історичних праць М. І. Костомарова переконливо доводить, що останній є родоначальником ліберального напрямку української буржуазно-поміщицької історіографії.

З магістерської дисертації М. І. Костомарова «Про причини і характер унії у Західній Росії», робить висновок дослідник, видно, що її автор повністю сприйняв основні положення «Історії Русов» про споконвічність особливих прав Малоросії та історичну долю козацтва як рятівника православної віри від непависного католицизму. Вже в цій дисертації М. І. Костомаров твердив, що рушійною силою історії України XVI—XVII ст. був релігійний момент — боротьба православ'я і католицизму. Таким чином, соціальні відносини підмінялися релігійними. Л. К. Полухін розкриває коріння помилок М. І. Костомарова в оцінці визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. і ролі Богдана Хмельницького.

Друга дисертація М. І. Костомарова — «Про історичне значення російської народної поезії» — була спробою за допомогою етнографічного матеріалу по-націоналістичному витлумачити тезу «двох народностей» (української і російської). Не можна не погодитися з тією думкою автора, що вже в цих працях М. І. Костомаров закривав основи теорії «єдиного потоку» і «безкласовості» українського народу.

У шостому розділі рецензованої праці читач знаходить відповідь на питання, чому М. І. Костомаров вдався до описового прийому викладу історії і в чому суть його, де слід шукати причини тенденційного використання джерел, особливо в такій капітальній монографії, як «Богдан Хмельницький».

З інтересом читаються сторінки, на яких характеризується політичний ідеал М. І. Костомарова. Відомо, що М. І. Костомаров всупереч представникам великодержавно-централістичного погляду дотримувався концепції, яка задовольняла автономістські домагання української буржуазії. Тому не дивно, що М. І. Костомаров був так піднятий на щит В. Антоновичем, М. Грушевським, Д. Дорошенком та їм подібними.

Автор закінчує свою працю висновками, що історичні погляди М. І. Костомарова склалися в період загострення загальної кризи феодально-кріпосницької системи, в умовах розвитку капіталізму в країні, під впливом боротьби народних мас проти гнобителів. В цій обстановці М. І. Костомаров повністю став на бік пануючих класів.

На науково-літературній творчості М. І. Костомарова позначилась складна суперечливість перехідної епохи, що виявлялась у своєрідному переплетінні ідеології феодальної з ідеологією буржуазною: дворянсько-поміщицький націоналізм, роман-

тична народність та ідея космополітичної гуманності.

Основним результатом творчості М. І. Костомарова було обгрунтування теорії безкласовості українського народу і розробка основ методології єдиного потоку.

Об'єктивна сторона наукової діяльності М. І. Костомарова — публікація джерел, залучення нових історичних фактів, систематизація етнографічного матеріалу та ін. — становить значний інтерес для радянських істориків-спеціалістів. Однак спроба зобразити М. І. Костомарова революційним демократом, українським народником, спроби приховати його націоналізм і ідеалізувати його політичний світогляд можуть бути лише перешкодою повному викриттю буржуазно-націоналістичних переконачень в українській історіографії.

На жаль, рецензована монографія не позбавлена недоліків.

Поставивши перед собою завдання дослідити джерела формування світогляду М. І. Костомарова, зокрема ідейні, автору, який в основу поклав історичний принцип аналізу поміщицько-буржуазного напрямку в історіографії, слід було приділити більшу увагу боротьбі цього середовища проти революційно-демократичного оточення. Відомо, що М. І. Костомаров був членом Кирило-Мефодіївського братства, в якому була сильна революційно-демократична тенденція, представлена Т. Шевченком, М. Гуляком та ін.

Намагання дослідити погляди історика М. І. Костомарова поза революційно-демократичним середовищем зумовило відсутність аналізу документів Кирило-Мефодіївського братства, до яких М. І. Костомаров мав безпосереднє відношення. З тієї ж причини автор книги пройшов повз критику Т. Г. Шевченком костомарівських прихвильовців дослідження, а такі факти наводили сучасники у своїх спогадах¹. Відомі також зв'язки історика з М. Чернишевським та іншими представниками «Современника», про них свідчать костомарівські «вітки» у готелі Балабаєва. Читач не знаходить у книзі відповіді на цілком законне запитання — як революційно-демократичне середовище впливало на історика.

До речі, сам М. І. Костомаров відзначав, що на нього зробила дуже сильне

враження поезія Т. Шевченка². Але про це читач не знайде нічого в праці Л. К. Полухіна. Не можна не відзначити, що дослідник дуже мало посилається на революційних демократів.

У подачі біографічних відомостей дуже проявляється деяка авторська упередженість, а то й безпідставні спроби показати М. І. Костомарова кар'єристом, антисемітом тощо. Біографічний розділ — єдиний, де автор відступив від наукового підходу до фактів, і це перешкодило йому зробити і чітко показати, як життєвий шлях позначився на громадському світогляді М. І. Костомарова, який, за визначним виразом автора монографії, є «визначним буржуазним істориком» (стор. 4).

Не можна погодитися і з твердженням автора, який посилається на працю І. Павловського «Малороссийское казачье ополчение в 1812 году по архивным данным», про «нелояльність» і «непривабливу роль» українського панства у подіях 1812 р. Навпаки, з огляду подій літа 1812 р. малоросійського генерал-губернатора Лобанова-Ростовського, наведеного І. Павловським, довідуємося про діаметрально протилежне. Генерал-губернатор підкреслював, що його зусиль було б недостатньо, якби поміщики лівобережних губерній «не были движимы благомыслием и равным к пользе царя и царева усердием».

У назві першого розділу не зовсім точно визначено відрізок часу, обраний автором для дослідження відносин між українським дворянством Лівобережжя і царизмом. Автор книги оперує історичними фактами періоду другої половини XVIII ст., а в назві визначає набагато раніші часи — кінець XVII ст.

Авторів книги слід було більш ґрунтовно проаналізувати заперечення М. І. Костомаровим закріпачення народу козацькою старшиною. Він визнавав лише «міжусобиці» «некозацького стану» і козацької старшини.

Загалом монографія Л. Полухіна — корисна і потрібна книга. Це перша вдала спроба докладно дослідити формування світогляду М. І. Костомарова як представника ліберального напрямку буржуазно-поміщицької історіографії. Вона певною мірою заповнює прогалину в галузі історії розвитку історичної науки на Україні.

В. Є. СПИЦЬКИЙ

¹ Див. Е. Ф. Юнга, Воспоминания, «Сфинкс», стор. 244—245.

² «Науково-публіцистичні і політичні писання Костомарова», 1928, стор. 89.

КНИГА ПРО БОРТЬБУ НАРОДНИХ МАС УКРАЇНИ ПІСЛЯ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ В XVII ст.

К. І. Стецюк, Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст., К., Вид-во АН УРСР, 1960, 350 с.

Монографія К. І. Стецюк «Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70 роках XVII ст.» заповнює значну прогалину в літературі, присвяченій істо-

рії соціально-економічного розвитку України і боротьбі народних мас у перші десятиліття після визвольної війни 1648—1654 рр.

Праця складається з історіографічного вступу і п'яти розділів; вона побудована, головним чином, на основі досі не використаних архівних матеріалів.

Перший розділ — «Соціально-економічні відносини на Лівобережній Україні в другій половині XVII ст.» — хоч і не основний у монографії, проте є органічною, важливою її частиною: в ньому розкривається закономірність антифеодальної боротьби трудящих. Підкреслюючи, що возз'єднання України з Росією сприяло дальшому розвитку продуктивних сил, зростанню суспільного поділу праці, розвитку ремесла і торгівлі у містах Лівобережжя, автор також яскраво розкриває провідну роль народних мас у цьому процесі. «Незважаючи на тяжкий соціальний гніт, — відзначає К. І. Стецюк, — українські селяни проявляли творчі зусилля. Перемагаючи труднощі, вони освоювали нові землі в степах, використовували ліси — «на пашню діброву драли», а болота, «вкриті лозами, перетворювали в придатні сінокоси» (стор. 49). Автор пише про високу майстерність українських ремісників, яка була відома далеко за межами України. На основі нових архівних джерел К. І. Стецюк показує зміцнення економічних зв'язків України з Росією.

Значну увагу у першому розділі приділено соціальним наслідкам визвольної війни 1648—1654 рр. Автор викриває і показує наукову неспроможність буржуазно-націоналістичної концепції, за якою визвольна війна нібито ліквідувала всі соціальні відмінності, перетворила український народ на «єдину» демократичну безкласову общину, в зв'язку з чим історичний розвиток України пішов особливим, зовсім відмінним від російського, історичним шляхом.

На новому документальному матеріалі К. І. Стецюк показує ступінь послаблення феодально-кріпосницької системи внаслідок визвольної війни, а також його тимчасовість. Збереглося й швидко зростало феодальне землеволодіння. Автор робить вірний висновок, що, незважаючи на деяке поліпшення становища дрібних виробників після ліквідації польського магнатського і розширення селянського і козацького землеволодіння, селяни й козаки не стали власниками землі у повному розумінні цього слова.

У книзі показано, як протягом другої половини XVII ст. панівні верстви України боролися за відновлення панщини у старих формах і розмірах, що вело до зубожіння селянства. Характеризуючи становище окремих груп селян на Лівобережній Україні у другій половині XVII ст., К. І. Стецюк викриває поширену в буржуазній історіографії ідеалізацію вільновійськових сіл, нібито зовсім вільних і незалежних, і наводить переконливі дані про форми й розміри феодальних повинностей цієї категорії селян. Вона приходить до вірного висновку, що у другій половині XVII ст. становище селян усіх категорій (козацької старшини, монастирських, ратушних, віль-

новійськових сіл та ін.) значно погіршилося.

Другий розділ монографії — «Боротьба народних мас Лівобережної України проти зрадницької політики шляхетсько-старшинської верхівки (1657—1658 рр.)» — висвітлює внутрішньополітичне становище України. Тут показано, як у перші роки після закінчення визвольної війни, в умовах ще живих її традицій наступ феодалів викликав опір селянства й козацтва, як вперто відстоювали народні маси економічні й правові завоювання, здобуті у кривавій боротьбі з польськими магнатами.

Тут же висвітлюється боротьба в середовищі козацької старшини за владу, за напрям зовнішньополітичної орієнтації. Автор викриває буржуазних націоналістів, що підносили зрадника українського народу І. Виговського як великого громадського діяча і національного героя. На джерельному матеріалі К. І. Стецюк висвітлює підступну антинаціональну політику Виговського, який, не гребуючи будь-якими засобами, боровся за владу, намагаючись відірвати Україну від Росії і відновити польсько-шляхетське панування. Вона вірно зауважує, що долю України вирішували не її зрадники і запорозці. Перед читачем розгортаються сторінки героїчної боротьби народних мас, обурених пропольською політикою Виговського. Крім того, автор дає характеристику старшинської опозиції на чолі з М. Пушкарем і Я. Барабашем, що вела боротьбу проти пропольської орієнтації Виговського.

К. І. Стецюк приходить до правильного висновку, що селянсько-козацька антифеодальна боротьба була тією основною силою, яка перешкодила зрадницьким намаганням шляхетсько-старшинської верхівки відірвати Україну від Росії і нав'язати українському народові ярмо шляхетської Польщі або султанської Туреччини. Ця боротьба на певний час зберегла на Україні соціальні наслідки визвольної війни і не дала змоги шляхетсько-старшинській верхівці реставрувати феодально-кріпосницькі відносини у тих формах і розмірах, які існували до війни 1648—1654 рр. Завдяки боротьбі народних мас царський уряд не наважувався відразу запровадити в життя плани ліквідації політичної автономії української державності і змушений був надалі здійснювати їх поступово і більш обережно протягом кількох десятиліть (стор. 187).

У третьому розділі «Народні рухи і боротьба старшинських груп на Україні на початку 60-х років XVII ст. (1660—1663)» автор досліджує питання про загострення класових суперечностей на Лівобережній Україні у складних зовнішньополітичних умовах та у зв'язку з посиленням боротьби між старшинськими групами.

К. І. Стецюк характеризує всю складність політичного становища на Україні після підписання Юрієм Хмельницьким Слободишинської угоди з Польщею, що зобов'язувала Україну розірвати зв'язки з Росією.

Вона показує, як у найтяжчі часи народні маси, піднявшись на боротьбу, у союзі з російським народом відбили всі спроби польських панів і пропольської української феодальної знаті відірвати Україну від Росії. У розділі показано боротьбу старшинських угруповань за владу, визначено їх політичні прагнення, охарактеризовано претендентів на гетьманство — Сомка і Брюховецького.

Монографія збагачує наші відомості про події, зв'язані із скликанням так званої Чорної ради. Оперуючи новими архівними матеріалами, автор визначає її характер як прояв гострого класового конфлікту між старшиною та селянством і рядовим козацтвом й робить висновок, що прихід до влади нової старшинської верхівки на чолі з Брюховецьким нічого не змінив у становищі народу, що й привело до вибуху народних повстань 1666, 1668 і 1670 рр.

У четвертому розділі — «Загострення класової боротьби на Лівобережній Україні в кінці 60-х років XVII ст. Переяславське повстання 1666 р.» автор приділяє основну увагу подіям, пов'язаним з переяславським повстанням 1666 р., що розглядається як одна із ланок антифеодальної боротьби народних мас не лише на Україні, а й усій Росії. Історія цього повстання, яке замовчувалося буржуазною історіографією, майже повністю написана на новому архівному матеріалі, що дало можливість К. І. Стецюк розкрити зв'язки Переяславського повстання з селянськими рухами у Росії під керівництвом Василя Уса.

В останньому, п'ятому розділі монографії висвітлюється спільна боротьба народних мас Росії і України проти феодально-кріпосницького гніту в 1668—1671 рр. під проводом Степана Разіна.

В даному розділі ряд питань про соціально-економічні відносини на Лівобережній Україні, зокрема про характер феодального землеволодіння й селянського землекористування, висвітлено по-новому. Автор викриває нікчемність концепцій українських буржуазних націоналістів, які розглядали соціально-політичний устрій Слобідської України, що нібито розвивався за своїми власними законами «безкласового» суспільства, у повному відриві від інших частин України і Росії.

В цілому монографія К. І. Стецюк є серйозним вкладом у радянську історіографію. Вона має актуальне політичне значення, відзначається наступальним характером у боротьбі проти ворожой буржуазно-націоналістичної ідеології.

Відзначивши позитивну сторону праці, слід зробити окремі зауваження. Автор залишив необгрунтованим висунуте ним положення про те, що процес «розшарування селянства затримався в роки визвольної війни, що він з новою силою відбувався

в другій половині і особливо в кінці XVII ст.» (стор. 110).

З праці не можна довідатися, що розуміє автор під процесом «розшарування», який відбувався ще до визвольної війни і після неї. Автор занадто категорично визнає лише одну основу цього процесу — «дальший суспільний поділ праці і розвиток товарно-грошових відносин», хоча в книзі йдеться переважно про натуральний характер селянського господарства. Відомо, що «і та форма суспільного устрою, що передувала капіталізму, — феодальна, кріпосницька, сама створювала свої особливі злидні, які вона і передала в спадщину капіталізму»¹.

Викликає сумнів також характеристика економічного стану підпомічників на Слобідській Україні, які зобов'язані були допомагати компанійцям (виборним козакам) нести військову службу. Безперечно, загальна тенденція господарства підпомічників розвивалася у бік їх розорення, бо підмога була важка для козаків. Проте ще й у 80-х роках XVIII ст., тобто на ціле століття пізніше, ця група не вся розорилася і за майновим станом була не однорідна. Значна її частина зберегла своє господарство, яке й було джерелом підпомогі.

В історіографічному вступі (стор. 1—43) К. І. Стецюк дала докладний, часто тонкий, критичний аналіз історичної літератури з питань і теми свого дослідження, але не знайшла за потрібне спеціально спинити увагу на значній ювілейній літературі, опублікованій до 300-річчя возз'єднання України з Росією. По-новому подаючи народні рухи на Лівобережній Україні у 1657—1658, 1660—1663 і 1663—1665 та 1670—1671 рр., автор недостатньо спиняється на складному питанні про періодизацію цих рухів.

Однак у книзі наведено багатий матеріал, який дає підставу обгрунтувати ще не висловлену в історіографії думку про те, що народні рухи 1657—1658 рр. були боротьбою українського народу проти небезпеки реставрації польсько-шляхетського феодального гніту, яка сполучалася з боротьбою і проти українських панів з старшинської верхівки; народні рухи 1663—1665 рр. переважно були боротьбою з українськими феодалами; в рухах 1670—1671 рр. антифеодальна боротьба набула нових рис, як спільна боротьба українських і російських селянсько-козацьких бідняцьких мас проти феодального гніту.

Зазначені недоліки не впливають на позитивну оцінку праці, яка істотно поповнює наші знання дуже складних явищ народної антифеодальної боротьби на Україні в 50—70-х роках XVII ст.

А. О. ВВЕДЕНСЬКИЙ
Л. В. ЖИЛІНЬСКА

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 414.

НОТАТКИ ПРО КНИГИ

СТОРИНКИ БРАТНЬОЇ ДРУЖБИ

В 1959 р. вийшла у російському перекладі в Соцекгізі книга співробітника Інституту історії партії при ЦК ПОРП В. Гури¹. Автор дає хоча й фрагментарну (при сучасному стані джерел, можливо, й важко більш детально дослідити питання), проте загальну картину розвитку партизанського руху в Польщі під час другої світової війни, розглядаючи його з точки зору співдружності польських і радянських партизанів. Крім вказаного дослідження В. Гури, книга містить і невеличкий нарис про рейд радянського партизанського з'єднання під команду П. Вершингори на польських землях, написаний двома польськими літераторами А. Сохою і Я. Філіпповичем.

Партизанський рух на території Польщі розвивався під керівництвом Польської робітничої партії, створеної на початку 1942 р. прогресивними елементами польського підпілля, на чолі яких виступали колишні члени Комуністичної партії Польщі. Польська робітничка партія створила спеціальну бойову збройну організацію — Гвардію людсву, а пізніше — Армію людову, які, переборюючи опір реакційних елементів і організацій, розпочали у травні 1942 р. систематичні воєнні дії проти окупантів. Нечисленні на початку групи розрослися під кінець війни у великі загони, що завдавали гітлерівцям відчутних ударів. Почавши з нападів на поліцейські пости, лінії зв'язку, залізничні, мости, поштові філії, телефонні станції, волосні управління і т. ін., вони перейшли згодом до збройних сутичок і боїв з регулярними німецькими військовими частинами.

Велику допомогу своїм братам подавали радянські партизани, які діяли на території Польщі. Здебільшого це були бійці і командири Радянської Армії. «У 1942 р. більшість радянських бійців, що втекли з фашистського полону, входили до польських партизанських груп», — пише В. Гура. — Радянських партизанських загонів у той період було небагато. На рубежі 1943—1944 рр. і особливо в 1944 р. починається процес виділення з частин Гвардії людової, а потім і з Армії людової самостійних радянських партизанських загонів, які нерідко налічували по кілька сотень чоловік і, діючи у складі Армії людової, проводили важливі воєнні операції. До 1944 р. майже у всіх частинах і підрозділах Армії людової були радянські солдати й офіцери, а дуже часто — цілі відділення, взводи і роти» (стор. 20).

Автор дає коротку характеристику діяльності таких більш відомих польсько-

радянських партизанських загонів, як загін ім. Адама Міцкевича, що діяв під командою радянського офіцера уродженця України Теодора Альбрехта («Федора») і його заступника по політичній частині польського комуніста Яна Голода («Кірпичного»), загін ім. Тадеуша Костюшка, загін ім. Лангевича, що очолювався льотчиком Радянської Армії Михайлом Василенком («Сашком»), загін ім. Бартоша Гловацького, загін ім. Юзефа Беми і багатьох інших.

Водночас із змішаними польсько-радянськими загонами радянських партизанів на території Польщі діяли надіслані за проханням польських товаришів чи то з спеціальним завданням радянського командування партизанські загони з України і Білорусії.

Саме таким був рейд на польські землі ковпаківців, якому присвячений нарис А. Сохи і Я. Філіпповича. Цей рейд був розпочатий на початку 1944 р. за рішенням Українського уряду і штабу партизанського руху. У безперервних боях пройшли ковпаківці довгий шлях по території Люблінського і Білостоцького воєводств, завдаючи повсюди відчутних ударів ворогу. Вони підривали військові ешелони, руйнували станції, водогони, мости, де тільки могли, подавали допомогу польським патріотам.

Численні радянські партизанські загони часто діяли спільно з польськими партизанськими силами. Наскільки дозволяють матеріали, автори відображають картину багатьох з цих операцій. Зокрема дається опис однієї з найбільших битв, що відбулася влітку 1944 р. на території південної Люблінщини. Ця битва об'єднаних радянсько-польських партизанських загонів проти трьох гітлерівських дивізій тривала два тижні. Партизани, провівши напружені бої, зуміли зберегти свої сили і продовжували діяти проти ворога. У польській літературі ця битва вже була детально описана у цікавому дослідженні польського автора В. Тушинського, який ще в 1954 р. у видавництві Міністерства національної оборони видав книжку «Партизанські бої в Липських, Яновських лісах і Сальській пуші»².

Автори книжки підкреслюють, що командування Радянської Армії, Центральний, Український і Білоруський штаби партизанського руху подавали польським партизанам велику матеріальну допомогу. Радянські літаки весь час, особливо починаючи з середини 1944 р., доставляли

¹ «Боевое содружество польских и советских партизан», М., 1959, 95 с.

² Waldemar Tuszyński, Walki partyzanckie Lipskich, Janowskich w lasach i puszczy Solskiej (czerwiec 1944), Warszawa, 1954.

ім зброю, боєприпаси, вибухові матеріали, медикаменти і т. ін.

Участь радянських партизанів у боротьбі з гітлерівцями на польських землях, допомога радянських людей визвольному рухові поляків — це славетна сторінка бойової співдружності двох братніх народів. Польський народ ніколи не забуде цієї братньої допомоги, яку він одержав у найтяжчі часи своєї історії.

На жаль, цікава книжка має деякі недоліки. На наш погляд, не зовсім якісно зроблено переклад книги. Мають місце повторення (стор. 33, 34), є цілий ряд прикрих помилок редакційного характеру, особливо у посиланнях, здебільшого польською мовою (стор. 8, 10, 30, 57, 59, 66, 69). Проте в цілому книжка, безсумнівно, буде корисною для радянського читача.

В. А. НОВОДРАН

СУТІНКИ СВІТОВОГО КОЛОНІАЛІЗМУ

Дослідження процесу визволення народів Азії і Африки з-під гніту колонізаторів — дуже важлива і актуальна справа. Тому можна лише вітати вихід у світ науково-популярної книжки В. І. Волковинського «Розпад колоніальної системи імперіалізму»¹, в якій з марксистсько-ленінських позицій висвітлюється складний процес визволення людства від кайданів імперіалізму та колоніалізму. Синтезуючи велику кількість опублікованих новітніх даних, автор аналізує сучасне становище в країнах Сходу, розкриває основні етапи розпаду колоніальної системи після другої світової війни.

Книга починається коротким вступом, в якому показується процес виникнення колоніальної системи в результаті експансії західних держав, пояснюються причини відсталості колоніальних і залежних країн. Автор підкреслює, що поразка народних повстань проти колонізаторів у країнах Сходу була зумовлена відсутністю керівництва селянством, яке було основною рушійною силою повстань, з боку пролетаріату. Політична роздрібненість поневолених країн також послаблювала силу народних рухів.

Проте колонізатори не змогли зламати волю пригноблених народів до боротьби. Автор вірно показав рушійні сили національно-визвольної боротьби в колоніальних і залежних країнах. Це, насамперед, було пов'язано з виникненням і розвитком в колоніях місцевого пролетаріату — найпоширенішого борця проти імперіалістичного гніту. Посилювався конфлікт національної буржуазії з іноземним капіталом; нова буржуазна інтелігенція стала носієм і пропагандистом ідей націоналізму. Все це сприяло створенню загальнонаціонального антиімперіалістичного руху.

На багатьох яскравих прикладах автору вдалося показати величезний вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції і розгрому фашистських агресорів у другій світовій війні Радянським Союзом на піднесення національно-визволь-

ної боротьби у колоніальних і залежних країнах. Ці видатні події в історії людства поглибили загальну кризу капіталізму, привели до інтенсивного розпаду колоніальної системи.

Багато уваги в книзі приділено висвітленню ролі миролюбної і справедливої зовнішньої політики СРСР, який завжди рішуче виступав проти імперіалістичного розбою, підтримував боротьбу народів за визволення, відстоюючи принципи вільного самовизначення націй.

Цілком природно, що найяскравішим проявом розпаду колоніальної системи автор вважає відпадання від світового капіталізму ряду країн Сходу і утворення КНР, КНДР, ДРВ та МНР, що твердо стали на шлях побудови соціалізму. В. І. Волковинський підкреслює величезне значення для розвитку соціалістичних країн Азії допомоги Радянського Союзу, заснованої на принципах пролетарського інтернаціоналізму.

В рецензованій праці ґрунтовно показано процес завоювання самостійності народами Індії, Індонезії, Бірми та інших держав, а також їх боротьбу за зміцнення своєї національної незалежності, наводяться багато цікавих даних про співробітництво СРСР із слаборозвинутими країнами та його допомогу їм, яка значною мірою сприяє подоланню важкої спадщини, залишеної колонізаторами.

Слід відзначити як особливо цінне в праці викриття американського неокolonіалізму, який змушений маскуватись, перефарбовуватись, змінювати форми і методи своєї підступної діяльності, оскільки старі вже скопрометовані і викликають рішучий опір волелюбних народів. Тепер закабалення інших країн відбувається, головним чином, шляхом подання американської «допомоги», насамперед воєнної, втягуванням в агресивні воєнні блоки.

Автор вірно відзначає, що американський імперіалізм становить тепер найбільшу небезпеку для народів колоніальних і залежних країн, що США є головним оплотом гинучого колоніалізму (стор. 155). Про це свідчить активна діяльність імперіалістів США, спрямована на збереження або ж реставрацію колоніальних

¹ В. І. Волковинський, Розпад колоніальної системи імперіалізму, К., 1959, 223 с.

порядків у країнах Азії та Африки. Адже цілком доведена роль США в організації реакційного перевороту в Іорданії, заколотів в Індонезії та Іраку, агресивних провокацій проти незалежної Куби та інших акцій.

У книзі яскраво змальована боротьба народів світу за повну і остаточну ліквідацію ганебної колоніальної системи. «Зробивши перші кроки по шляху свого незалежного розвитку, пізнавши перші плоди життя без іноземних гнобителів,—вказував товариш М. С. Хрущов у своїй промові після повернення з поїздки до Індії, Бірми, Індонезії та Афганістану 5 березня 1960 р.,—народи Сходу ніколи не дозволять знову надягти на себе ярмо колоніалізму. Вони не самітні в своїй боротьбі проти імперіалістичних колонізаторів, бо знають, що у них є вірні й могутні друзі—народи соціалістичних країн, прогресивні сили в усьому світі»².

На жаль, книга не позбавлена і деяких недоліків. На наш погляд, автор не використав повною мірою можливість викрити ідеологічну основу сучасного колоніалізму. А саме на цю сторону—на ідеологічне виправдання неокolonіалізму—звертають особливу увагу апологети імперіалізму. В багатьох їхніх «дослідженнях» східним народам нав'язується думка про необхідність «триматися Заходу». Інші буржуазні ідеологи намагаються прикрасити колоніалізм, зобразити його як благо для афро-азіатських країн, як засіб розповсюдження «культури» і «цивілізації». Особливо модними стали твердження про те, ніби без керівництва з боку західних держав незалежні країни Сходу зіткнуться

ся з гострими економічними проблемами і зазнають катастрофи. І це твердиться всупереч фактам життя, які показують, що, незважаючи на труднощі, самостійний шлях не тільки не приводить країни Сходу на грань «катастрофи», а якраз навпаки—сприяє поліпшенню їх економічного становища, успішному подоланню важких наслідків панування колонізаторів.

Слід було дати відсіч базіканням деяких буржуазних апологетів про те, що імперіалізм і колоніалізм були, мовляв, злом колись у минулому, але тепер вони, нібито, вже зникли і тому немає потреби проти них боротися. Більш чітке висвітлення цих питань зробило б книгу В. І. Волковинського цілеспрямованою у викритті буржуазної реакційної пропаганди.

Говорячи про напад на КНДР у червні 1950 р. (стор. 65), слід було уточнити, що він відбувався не тільки «за наказом і під керівництвом» США, а й за їхньою найактивнішою участю.

Викриваючи реакційну і агресивну суть колишнього Багдадського пакту і підкреслюючи значення антиімперіалістичного повстання в Іраку у липні 1958 р., автор дає дещо неповну картину результатів іракської революції. Треба вказати, що вона підірвала позиції імперіалістичних держав на всьому Близькому і Середньому Сході і завдала удару агресивному блоку, організованому американським імперіалізмом у цьому районі.

Вказані недоліки не знижують, проте, високого ідейно-теоретичного і наукового рівня рецензованої книги, яка стане в нагоді викладачам, студентам, пропагандистам і всім тим, хто цікавиться питаннями розпаду колоніальної системи.

Л. О. ЛЕЩЕНКО

ВИВЧЕННЯ В ШКОЛІ ІСТОРІЇ РОБІТНИЧОГО РУХУ

Рецензована книжка¹ присвячена темі, яка ще недостатньо висвітлена в нашій педагогічній науці,—вивченню питань історії робітничого руху в школі. Вона складається з вступу та трьох розділів: 1) питання робітничого руху в курсі загальної історії; 2) використання основних методичних засобів під час вивчення питань робітничого руху на уроках нової і новітньої історії; 3) деякі питання формування історичних понять з тематики робітничого руху.

До книжки додано список літератури для вчителя.

На основі досвіду кращих учителів рес-

публіки А. В. Санцевич у своїй книзі порушує ряд важливих питань, безпосередньо зв'язаних з вивченням робітничого руху у курсі історії середньої школи.

Висвітлення передової ролі російського пролетаріату й більшовицької партії у революційній боротьбі робітничого класу всього світу має велике значення для виховання учнів у дусі радянського патріотизму. Автор спрямовує увагу вчителя на те, що при вивченні відповідних курсів історії в школі учні повинні мати чітку уяву про історичний розвиток робітничого руху і правильно розуміти найважливіші проблеми сучасності та перспективи майбутнього розвитку людства.

Автор спиняється на характеристики утопічного соціалізму, особливостей розвитку робітничого і соціалістичного руху, процесі утворення комуністичних партій:

¹ А. В. Санцевич, Вивчення питань робітничого руху на уроках історії, К., 1959, 141 с.

і їх значенні у розвитку революційного руху.

При вивченні окремих питань історії робітничого руху в школі велике значення має уміння вчителя правильно розкрити становище робітничого класу у певний період. Тут на допомогу вчителів приходять, насамперед, твори класиків марксизму-ленінізму. Автор вказує також на важливість залучення учителем історичних документів, докладно спиняється на особливостях використання таких документів, як листівки, прокламації тощо. А. В. Санцевич звертає увагу на методику використання документів, мемуарної літератури у школі. Він підкреслює, що при вивченні окремих питань з історії робітничого руху мають велике значення карти, атласи, історичні картини підручника, хронологічні, синхроністичні, текстові таблиці, різні діаграми та графіки, короткі огляди художніх творів, у яких розповідається про робітничий рух.

В останньому розділі книги автор показує, як, використовуючи конкретний історичний матеріал, застосовуючи різноманітні засоби, учитель може успішно сприяти засвоєнню учнями таких історичних понять, як «капіталісти», «робітники», «капіталістична експлуатація», «збройне повстання», «профспілки», «тред-юніони», «політична боротьба робітників», «соціалістична революція», «диктатура пролетаріату», «опортунізм» та ін.

А. В. Санцевич показує особливості збройних повстань грудящих від перших виступів робітників у Ліоні до переможного Жовтневого збройного повстання у Петрограді 1917 р. Багато уваги приділено у книзі формам і засобам боротьби пролетаріату. Автор відзначає як дуже важливе уміння вчителя конкретно і чітко розкривати учням поняття «партія» і «профспілка», їх роль у суспільно-політичному житті на всіх етапах розвитку робітничого руху.

Праця написана літературною мовою і легко читається. Але поряд з цим у ній є й недоліки. В останньому розділі слід було більш детально спинитися на питанні про формування поняття «диктатури пролетаріату», а також глибоше розкрити поняття «робітничка партія», «соціал-демократична партія».

Автор книги не зовсім чітко визначає призначення і роль учнівських зошитів з історії у навчально-виховному процесі (стор. 83).

На стор. 50 йдеться про використання на уроках різних таблиць, але автор нічого не говорить про самостійну роботу учнів над ними, про підготовку учителем учнів до самостійного складання таких таблиць.

Ці недоліки не можуть применшити значення книги А. В. Санцевича як корисного посібника для вчителів історії у його повсякденній роботі.

В. Н. ЛИХАЧ

ДОКУМЕНТИ З ІСТОРІЇ БРАТНЬОГО НАРОДУ

Нещодавно вийшов у світ перший том великого збірника документів і матеріалів з історії Білорусії феодальних часів¹. Книга охоплює період з VI ст. до середини XVII ст. Як передбачається, у другому томі будуть вміщені документи, що відносяться до періоду з середини XVII ст. до кінця XVIII ст., тобто до возз'єднання Білорусії з Росією, а в третьому — з кінця XVIII ст. до селянської реформи 1861 р.

Вихід у світ цього збірника становить значний інтерес не тільки для білоруської громадськості, а й великою мірою для братніх народів Росії і України. Адже в житті білоруського, українського і російського народів завжди було багато спільного. Їх єдиною прабатьківщиною була велика Древньоруська держава з центром у м. Києві. Ці народи близькі між собою і мовою, і звичаями, і культурою; їх об'єднує міцна багатовікова дружба.

Історія Білорусії, України і Росії з давніх-давен тісно перепліталася з історією її сусідів — Польщі і Литви. У минулому

внаслідок загарбницької політики панівних класів у взаєминах названих країн було чимало конфліктів. Проте ніщо не могло перешкодити розвитку дружби і солідарності між простими трудівниками цих країн. Документи першого тома переконливо свідчать про це. Вони розповідають про героїчну боротьбу народних мас Великого князівства Литовського і Речі Посполитої, до складу яких тривалий час входили Білорусія і Україна, проти агресії турків, татар, німецьких рицарів. Боротьба кожного з цих народів проти феодального гніту об'єктивно була в інтересах усіх трудящих.

У першому розділі книги подано документи, що ілюструють процес розкладу первісно-общинного ладу у східних слов'ян і становище західних земель Древньоруської держави, тобто території майбутньої Білорусії. Упорядники збірника із знанням справи підібрали потрібні уривки з таких джерел, як «Повесть временных лет», «Русская Правда» та ін.

Документи другого розділу відбивають історію феодальної роздробленості і міжусобної боротьби князів у західних землях Русі, поступове загарбання литовськими

¹ «Белоруссия в эпоху феодализма», т. I, Минск, 1959 г.

феодалами цих земель і утворення багатонаціонального Великого князівства Литовського. У цьому ж розділі наведено документи, зокрема уривок з хроніки про Кревську унію 1385 р., які свідчать про прагнення Польщі заволодіти землями князівства та інкорпорувати його.

Поряд з політичною і воєнною історією західноросійських земель XII—XIV ст. документи розповідають про економічне становище трудящих мас, про ремесло і торгівлю. Яскраво ілюструється погіршення становища народних мас у зв'язку з посиленням феодалного визиску і постійними війнами. Уривок з хроніки Яна Длугоша розповідає про те, як були спустошені цілі волості і загинуло багато людей.

Третій, найбільший, розділ починається документами з історії унії Великого князівства Литовського з Польщею і надання особливих привілеїв феодалам-католикам Литви і Білорусії. Документи свідчать про погіршення становища широких народних мас у зв'язку з Люблінською унією, зокрема посилення національно-релігійного гніту.

Як свідчать джерела, в XV—XVII ст. на території Білорусії розширення феодалних маєтків відбувалося за рахунок грабежу селянських общинних земель і перетворення селян на кріпаків. Одним з найважливіших етапів в історії закріпачення білоруського селянства була земельна реформа 1557 р., так звана «устава на волоки» (стор. 214—230). Розвиток фольварково-панщинної системи був наслідком поширення товарно-грошових відносин, що руйнували натуральну форму господарства. Про це свідчать також документи, що показують розвиток білоруських міст, ремесла і торгівлі.

Документи підтверджують справедливую думку автора передмови З. Ю. Кописького про те, що унія Польщі і Великого князівства Литовського служила «зміцненню влади польських і литовських феодалів і здійсненню ними агресивних зовнішньополітичних планів» (стор. 8).

Щоб зміцнити владу над покріпаченим селянством і мати змогу збільшувати свої багатства, феодали Литви, Білорусії і Польщі підписалися під ганебним документом — ухвалою Люблінського сейму, в якому було, зокрема, записано: «...Инкорпорируем, внедряем и навсегда скрепляем... всегда быть едиными невозвратно и нерушимо с Короной Королевства Польского» (стор. 115).

У Речі Посполитій, що виникла в результаті Люблінської унії, трудяще населення поряд з тяжким феодалним визиском зазнавало національно-релігійних утисків. Цікаву групу документів становлять різні ухвали про надання привілеїв католикам і уніатам, а також доку-

менти, які показують роль Ватикану у покатоличенні і денаціоналізації білорусів і українців.

У творі добромилського старости Шенсного про насильства з боку папи і костюлу над білорусами і українцями говориться: «Чого вони хочуть від цього благородного народу, з чнєї поради і до чого вони прагнуть. Цього я не можу зрозуміти, бо якщо вони хотять, щоб Русі на Русі не було, то це неможлива річ і це настільки ж неймовірно, як і побажання щоб море було тут у Самбора, а Бешади біля Гданська... Відбирати церкви... мучити вимогами по трибуналах, хапати священиків, виганяти ченців — це не відповідає вченню і бажанню нашого спасителя. Скоріш за все до тих, хто так чинить, стосуються слова: «Шукаєш своєї користі, а не Христової» (стор. 386—390).

Окремо слід назвати вміщені у томі інвентарі феодалних маєтків, які дають можливість судити не тільки про становище підлеглого населення, а й скласти певне уявлення про можливу кількість населення окремих поселень і волостей. Як відомо, питання демографії дуже мало досліджене в історичній науці внаслідок нестачі саме таких документів.

Цікаві дані ми зустрічаємо в збірнику про класове розшарування єврейських общин у Білорусії. В ухвалі сейму від 1723 р. говориться про переслідування і покарання осіб, що виступали проти правлячої верхівки кагалу (стор. 445—446). Багата верхівка єврейського населення, використовуючи своє панівне становище в общині, жорстко визискувала членів общини — бідняків.

Як у другому, так і в третьому розділах ряд документів розповідає нам про боротьбу народних мас Білорусії за визволення від соціального і національно-релігійного гніту. У цій боротьбі важливе місце належало козацтву. Недарма папський нунцій у Польщі Торрес писав до Риму, що опір, насамперед, чинить козацтво — «народ войовничий і сміливий» (стор. 390). Яскравою ілюстрацією класової боротьби є розправа українських повстанців, очолюваних Северином Наливайком, які у 1595 р. перебували на території Білорусії, з білоруськими, литовськими і польськими феодалами (стор. 415). Документи свідчать про наростання гніву народу.

Як позитивне слід відзначити наявність у першому томі збірника документів з історії Білорусії феодалної епохи словнича маловживаних слів, предметно-тематичного і географічного показників. Підбір документів, їх археографічне оформлення свідчать про сумлінну і велику працю колективу укладачів і редакційної колегії.

О. С. КОМΠΑ

ЛИСТИ, ПРОПОЗИЦІЇ, ЗАУВАЖЕННЯ

З ІСТОРІЇ УТВЕРДЖЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ МОВИ НА МІЖНАРОДНИХ КОНГРЕСАХ ІСТОРИКІВ

Російська мова за своїм поширенням в усьому світі займає третє місце після англійської і китайської. Для 100 млн. чол. російська мова є рідною.

Особливо зросли роль і значення російської мови після Великої Жовтневої соціалістичної революції, коли народи нашої країни, очолені великим російським народом, створили першу у світі державу робітників і селян. Російська мова стала могутнім засобом спілкування і зближення народів колишньої Росії в їхній боротьбі за перемогу соціалістичної революції, за побудову соціалізму і комунізму.

Нині російська мова займає визначне місце у міжнародних дипломатичних, економічних, культурних і наукових зв'язках. Посланець миру, перший секретар ЦК КПРС, Голова Ради Міністрів СРСР товариш М. С. Хрущов російською мовою виголосив на засіданні Генеральної Асамблеї ООН історичну програму загального і повного роззброєння.

Дедалі більшого значення у наш час набуває російська мова у міжнародних наукових зв'язках. Наукові видання російською мовою за кількістю посідають зараз друге місце у світі після видань англійською мовою. «Російська мова стає найважливішою мовою науки», — пише редактор американського наукового журналу «Кемікл абстрактс» Дейл Бекер. «Знання російської мови, — говорить видатний індійський учений доктор К. С. Крішнан, — необхідне кожному вченому, що поважає себе. Той, хто хоче рухати вперед науку, повинен уміти читати в оригіналі видатні праці радянських учених»¹.

Вивчення російської мови введено у середніх школах і вищих учбових закладах соціалістичних країн Європи і Азії. Російською мовою оволодівають зараз у багатьох капіталістичних країнах.

В одній із бесід з М. С. Хрущовим під час його перебування у США президент Ейзенхауер вказав на великий потяг серед американців до оволодіння російською мовою. Американська преса говорить зараз про «бум у вивченні російської мови». За

образним висловом американських журналістів, «Америка засіла за російську мову». І дійсно, за даними управління освіти США, у 415 коледжах і університетах російську мову вивчають 15 тис. студентів. Тисячі американців оволодівають російською мовою за допомогою телебачення, яке провадить регулярні передачі лекцій російської мови².

Як офіційна повноправна робоча мова лунатиме російська мова на наступному XI Міжнародному конгресі істориків, який має відбутися у Стокгольмі у серпні цього року.

Цікаво простежити історію боротьби за визнання російської мови офіційною мовою міжнародних конгресів істориків. Для українського читача це питання являє особливий інтерес, бо почесне місце у цій боротьбі належить історикам Київського університету.

Фактичний початок міжнародним історичним конгресам було покладено у 1898 р. у Гаазі, де тоді зібрався Міжнародний конгрес з історії дипломатії. Однак за встановленою традицією порядковий рахунок конгресів починається з Паризького конгресу 1900 р. Офіційно цей конгрес називався «Міжнародним конгресом порівняльної історії». Він був приурочений до Всесвітньої виставки у Парижі, під час якої було скликано цілий ряд міжнародних з'їздів.

У роботі обох названих конгресів брали участь і російські історики³. На Гаазькому конгресі, наприклад, М. О. Веневітинов прочитав доповідь «Петро Великий у Голландії», М. Голіцин — «Перші російські студенти на Заході», С. Сімсон — «Про видання російського імператорського міністерства закордонних справ». У 1900 р. у Парижі М. Голіцин прочитав доповідь «Питання про звільнення від кріпосної залежності при імператриці Катерині II».

² «Лицом к лицу с Америкой, Рассказ о поездке Н. С. Хрущева в США 15—27 сентября 1959 года», М., 1960, стор. 25, 89; газета «Радянська Україна» від 9 березня 1960 р.

³ Журн. «Вопросы истории», 1955, № 8, стор. 230.

¹ Журн. «Новое время», 1960, № 1, стор. 21.

М. Вінавер — «Вплив французького цивільного права на кодифікацію у Росії XIX ст.», М. Ковалевський — «Робітниче законодавство в другій половині середньовіччя».

Питання про офіційні мови на Гаазькому і Паризькому конгресах не стояло. Здебільшого делегати виступали однією з найбільш поширених міжнародних мов того часу — французькою.

На II Міжнародному конгресі істориків, що зібрався у Римі у 1903 р., офіційною мовою конгресу було визнано італійську. Проте у процесі роботи конгресу з дозволу голови допускалися також виступи французькою та німецькою мовами⁴. Однією з названих мов зробили п'ять доповідей також і російські історики: В. І. Модестов, О. Ф. Базінер, Л. Ю. Шепелевич, В. І. Цветаев та професор Київського університету Ю. А. Кулаковський⁵.

На III міжнародному конгресі істориків, який відбувся в Берліні у 1908 р., рівноправними офіційними мовами були визнані італійська, французька, німецька та англійська⁶. До складу російської делегації на Берлінському конгресі входило 46 істориків; серед усіх делегацій за кількістю учасників російська займала перше місце (не рахуючи німців, число яких вдвічі перевищувало загальну кількість усіх іноземних делегацій)⁷. Серед учасників конгресу були такі відомі російські історики, як В. П. Бузескул, Б. А. Тураєв, О. С. Лаппо-Данилевський, М. А. Д'яконов та ін. У складі делегації Росії були також два професори Київського університету — П. М. Ардашев і Ю. А. Кулаковський.

На Берлінському конгресі вперше було порушено питання про надання російській мові права офіційної рівноправної мови. Один з членів делегації Росії так сформулював свої думки щодо цього, посилаючись на високий стан розвитку науки в Росії: «Російській мові, безперечно, личить зайняти місце серед вишзгаданих нових мов, визнаних найбільш поширеними в ученому світі... Що ж до світу науки, то тепер не рідкість — зустріти серед західноєвропейських учених осіб, які можуть уже вільно користуватися російською науковою літературою в оригіналі. Не кажу вже про те, що серед слов'янських учених тепер не багато вже

знайдеться таких, які російської мови не знають»⁸.

Делегати Берлінського конгресу з інших країн доброзичливо поставились до визнання російської мови офіційною на конгресах. Відомий німецький історик професор Виламовець-Меллендорф у промові на закритті конгресу висловив свій подив з того приводу, що російській мові не відведено належного місця на вчених з'їздах. Однак ніякого офіційного рішення з цього питання Берлінський конгрес істориків не ухвалив.

У 1913 р. у Лондоні відбувся IV Міжнародний конгрес істориків. За питомою вагою доповідачів російська делегація займала на конгресі перше місце. З 30 делегатів Росії з доповідями виступили 18. У російській делегації були представлені Академія наук і чотири університети: Петербурзький, Київський, Юр'ївський і Варшавський. Один делегат був також з Фінляндії — від Гельсінгфорського університету.

Активна участь російських делегатів була спеціально підкреслена на заключному засіданні у виступі головуючого на конгресі президента Британської Академії Уорда. Значна роль російської делегації на конгресі була відзначена рядом спеціальних історичних журналів.

Все це давало російським історикам цілковиту підставу запропонувати, щоб їхня мова також вважалась офіційною⁹. Почин у цій справі належав Київському університету. Серед архівних матеріалів Центрального державного історичного архіву УРСР у Києві зберігається цікавий рукопис — доповідь, присвячена обґрунтуванню необхідності проголошення рівноправності російської мови на міжнародних історичних конгресах¹⁰. Автором цієї допо-

⁸ Н. Любoвич, Международный исторический конгресс в Берлине в 1908 году, Варшава, 1909, стор. 11.

⁹ Член російської делегації професор Юр'ївського університету І. І. Квачала на двох секційних засіданнях конгресу звертався до голів секцій з проханням про дозвіл виступати в обговоренні доповідей російською мовою. В обох випадках І. Квачала одержав дозвіл, хоч повністю скористатися ним не наважився, обмежившись лише виголошенням кількох вступних фраз російською мовою. І все ж це був перший випадок, коли російська мова пролунала на міжнародному конгресі істориків.

¹⁰ ЦДІА УРСР, ф. 837 («Особистий фонд професора М. М. Бубнова»), оп. 1, спр. 45, «Доповідна записка в раду Київського університету про постанову історико-філологічного факультету клопотати перед бюро Лондонського конгресу істориків про дозвіл брати участь у дебатах і читати доповіді на конгресі російською мовою», арк. 1—6.

⁴ Н. Н. Любoвич, Международный исторический конгресс в Риме, Варшава, 1903, стор. 4.

⁵ «Журнал Министерства народного просвещения», 1903, ч. 348, июль, від. IV, стор. 15.

⁶ «Журнал Министерства народного просвещения», 1908, ч. XVII, октябрь, від. IV, стор. 39.

⁷ «Русская мысль», 1908, кн. IX, стор. 177; М. М. Хвостов, Международный исторический конгресс в Берлине 6—12 августа 1908 года, Казань, 1909, стор. 3.

віді був професор М. М. Бубнов, тодішній декан історичного факультету Київського університету, досить відомий історик-медієвіст.

Обговорена спочатку на історико-філологічному факультеті, доповідь професора Бубнова 14 грудня 1912 р. була заслухана на засіданні ради університету. Остання схвалила основні положення доповіді і рекомендувала встановити попередні зв'язки з іншими російськими установами для в'яснення їхньої думки щодо клопотання про допущення російської мови у доповідях і виступах на лондонському історичному конгресі¹¹.

Оскільки аргументація, висунута у доповіді М. Бубнова, певною мірою являє інтерес і нині, наведемо уривок з доповіді:

«Росія вже давно виробила багату літературну мову і літературу, яка нещодавно була відкрита Західною Європою і викликала в ній справедливе захоплення. Мова ця і література не мають собі за літературним, політичним і торговим (особливо у найближчому майбутньому, коли Росія стане посередницею між Європою і Азією, що відраджується) значенням рівних у слов'ян і легко доступні кожному слов'янину. Наукова російська література зросла за XIX століття до гідних подиву розмірів і нині по деяких науках (наприклад, історії) поступається перед західними тільки у кількісному, але не в якісному відношенні. Треба хворіти природним або навмисним слов'янським дальтонізмом, щоб, не помічаючи всього цього, вперто твердити, що нібито є тільки чотири культурних мови.

Логіка, справедливість і сила речей вимагають, щоб цей догмат застарілої культури був нарешті облишений, і поряд з двома германськими і двома романськими мовами були формально визнані у своїх культурних і наукових правах принаймні дві мови слов'янські. Одна з них повинна бути російською...»

Як висновок, М. Бубнов пропонував у своїй доповіді «мову російську, яка має багатівікове існування, багатівікову літературу і вже принаймні двівікове і багате наукове минуле», допустити як рівноправну мову на загальних засіданнях міжнародних історичних конгресів, а в новоутвореній секції історії Східної Європи вживати всі слов'янські мови.

Доповідь М. Бубнова була надрукована російською та французькою мовами і на Лондонському конгресі роздавалася його учасникам. Однак поставити питання про російську мову на спеціальне обговорення конгресу російська делегація так і не наважилася. Чимало членів російської делегації вважали, що ставити питання про рівноправність російської мови ще несвоєчасно. Як згадував пізніше проф. М. Буб-

нов, подібні думки висловлювало багато петербурзьких і юр'ївських професорів¹².

Під кінець роботи лондонського конгресу російська делегація висунула компромісну пропозицію передати питання про затвердження російської мови офіційною до організаційного комітету наступного конгресу, який мав відбутися у Петербурзі у 1918 р. Ця пропозиція не була схвалена повністю. У резолюції конгресу дуже обережно говорилося про те, щоб при читанні деяких доповідей і в дебатах або при зауваженнях, що виникають під час дебатів, дозволялося говорити на мові країни, де буде відбуватися конгрес, а також пропонувалося на конгресі 1918 р. російську мову допустити принаймні для доповідей з російської історії¹³.

Таким чином, хоч дещо у питанні про визнання рівноправності російської мови і було зроблено, але формулювання резолюції лондонського конгресу ще далеко не відповідало тим вимогам, які ставив Київський університет. Окремі ж російські делегати лондонського конгресу, як, наприклад, Є. В. Тарле, втішали себе тим, що вже сам факт скликання наступного конгресу у Росії позитивно розв'язує питання про допущення російської мови. Інші, наприклад М. І. Карєєв, продовжували й далі догладливо схилитися перед «авторитетом» Західної Європи, пропонуючи, щоб навіть загальні доповіді з російської історії читалися на петербурзькому конгресі російськими істориками «найбільш поширеними західними мовами, наприклад, французькою і німецькою»¹⁴.

Питання про російську мову було поставлене на «попередньому організаційному з'їзді по влаштуванню міжнародного історичного конгресу в Петербурзі». Такий з'їзд було скликано у грудні 1913 р. з ініціативи Російської Академії наук. На ньому було представлено 45 наукових установ і організацій. У роботі з'їзду взяли участь історики з Києва — професори М. Бубнов, П. Ардашев, С. Голубєв.

Одне із засідань цього з'їзду було спеціально присвячене обговоренню питання про російську мову на майбутньому петербурзькому конгресі. Група істориків на чолі з М. Бубновим поставила питання про те, щоб уже петербурзький конгрес 1918 р. ухвалив рішення про визнання російської мови п'ятою офіційною мовою всіх майбутніх історичних конгресів. Ця пропозиція зустріла впертий опір іншої групи, очолюваної М. І. Ростовцевим, яка, мотивуючи свої думки тим, що, мовляв, знання російської мови ще є недостатніми серед

¹² ЦДІА УРСР, ф. 837 («Особистий фонд проф. М. М. Бубнова»), оп. 1, спр. 9-а, арк. 71—72.

¹³ «Научный исторический журнал», 1914, т. II, вып. 1, стор. 129.

¹⁴ «Научный исторический журнал», 1913, т. I, вып. 1, стор. 133; 1914, т. I, вып. 2, стор. 159—160.

¹¹ «Университетские известия», 1913, № 12, часть официальная, стор. 205.

західноєвропейських учених, пропонувала не порушувати питання про права російської мови на петербурзькому конгресі, а передати його на обговорення і ухвалу наступного конгресу. При голосуванні пропозиція М. Бубнова була схвалена 19 голосами проти 17¹⁵.

У зв'язку з війною призначений на 1918 р. V міжнародний історичний конгрес у Петербурзі не відбувся.

Він був скликаний лише у 1923 р. у Брюсселі. Редакційні історики зарубіжних країн, які з неприхованою ворожістю зустріли Велику Жовтневу соціалістичну революцію, намагалися ізолювати радянську історичну науку. Підготовчий комітет Брюссельського конгресу ігнорував офіційну делегацію радянських істориків і надіслав запрошення лише Російській Академії наук¹⁶. Остання надіслала двох своїх делегатів — В. В. Бартольда і Є. В. Тарле, до яких приєднався також професор Пермського університету Оттокар Російську історичну науку на конгресі безспішно намагалася представляти група істориків-білоемігрантів. Конгрес ухвалив створити постійний Міжнародний комітет історичних наук, на який покладалася підготовка всіх наступних конгресів, і визнав п'ятою офіційною мовою іспанську.

VI історичний конгрес в Осло у 1928 р. відбувся уже після цілої історичної смуги визнань Радянського Союзу з боку капіталістичних держав. З цим не могли не рахуватися організатори конгресу. Тому, коли історики-білоемігранти знову спробували говорити від імені російської історичної науки, організаційний комітет конгресу змушений був дати публічне роз'яснення, що російську історичну науку представляє лише запрошена на конгрес радянська делегація¹⁷.

Радянський Союз на VI Міжнародному історичному конгресі був представлений делегацією у складі 17 чол. на чолі з М. М. Покровським. За свідченням іноземних учасників конгресу, поява радянської делегації на конгресі була найбільшою сенсацією¹⁸. Радянські делегати виступили з

доповідями і взяли активну участь у дебатах. Зокрема, Є. О. Космінський прочитав доповідь «Англійське село у XIII ст.», В. П. Волгін — «Соціалізм і егалітаризм в історії соціалістичних теорій», В. В. Адоратський — «Архівознавство в РРФСР», С. М. Дубровський — «Селянський рух у Росії в XX ст.», Б. Л. Богаєвський — «Боги гончарного мистецтва мінойського Криту», Є. В. Тарле — «Робітничий клас Франції напередодні революції 1848 р.». Доповідь М. М. Покровського «Джерела російського абсолютизму з точки зору історичного матеріалізму» була винесена на пленарне засідання конгресу.

Радянська делегація мала намір наполягати на визнанні російської мови офіційною мовою конгресів і домогатися введення до Міжнародного комітету історичних наук представників України і Білорусії¹⁹. Проте, на жаль, повністю здійснити ці плани на VI Міжнародному історичному конгресі не вдалося. Радянські історики лише одержали три місця у Міжнародному комітеті історичних наук.

Значний успіх випав на долю делегації радянських істориків на VII Міжнародному конгресі у 1933 р., що відбувся у Варшаві. Радянська делегація складалася з шести істориків, очолених академіком В. П. Волгиным.

Радянські історики зуміли переконати керівництво конгресу, щоб доповідь одного з радянських делегатів, присвячену викриттю колоніально-гнобительської політики царського самодержавства у Польщі, було дозволено прочитати на секції історії Східної Європи польською мовою. Доповідь справила велике враження на учасників конгресу і взагалі на широкі кола громадськості Польщі²⁰. З великим інтересом учасники конгресу прослухали також доповіді Г. М. Панкратової «Завдання і метод історичного дослідження у справі створення «Історії заводів МРСР», В. П. Волгіна — «Від Бабефа до Маркса», М. С. Державіна — «Слов'яни і Візантія у VI ст.» та інших радянських делегатів.

Польська буржуазна преса звертала увагу на наступальний характер доповідей радянських істориків, що ґрунтувалися на марксистсько-ленінській методології. Буржуазна «Варшавська газета» змушена була визнати силу аргументів доповідей радянських істориків. Коли на конгресі лунали ці доповіді, то, писала газета, здавалося, що конгрес відбувається у радянській Москві, а не у Варшаві, і що після до-

¹⁵ «Научный исторический журнал», 1914, т. II, вып. I, стор. 123—124. Щоправда, заявити на повний голос про рівноправність російської мови на міжнародних історичних конгресах петербурзький з'їзд 1913 р. так і не наважився. У своєму рішенні він записав, що мовами діловодства майбутнього конгресу у 1918 р. слід визнати російську і французьку, але для формулювання резолюції офіційним вважати французький текст (там же, стор. 122).

¹⁶ Журн. «Под знаменем марксизма», 1922, № 11—12, стор. 244.

¹⁷ Журн. «Историк-марксист», 1928, т. 9, стор. 91.

¹⁸ Журн. «Вопросы истории», 1955, № 8, стор. 231; Збірник «Средние века», вып. VIII, М., 1956, стор. 365.

¹⁹ Журн. «Историк-марксист», 1928, т. 9, стор. 94.

²⁰ «Историк-марксист», 1933, т. 5(32), стор. 127—128; журн. «Вестник Коммунистической академии», 1933, № 5, стор. 79, 80, 82; журн. «Вестник Академии наук СССР», 1933, № 11, стор. 42—43.

повіді всі разом підуть на Красну площу вклонитися мавзолею Леніна²¹.

У двох наступних конгресах — VIII, який проходив у Цюриху у 1938 р., і IX, що відбувся у 1950 р. у Парижі, радянські історики участі не брали. Але ігнорувати радянську історичну науку, яка досягла величезних успіхів у науковій розробці найрізноманітніших питань історії різних часів і народів, далі не можна було. Не випадково на Паризькому конгресі у доповідях ряду буржуазних істориків з повагою називалися імена видатних радянських спеціалістів у галузі історичної науки: Є. А. Космінського, Б. Д. Грекова, Є. В. Тарле, В. П. Волгіна, С. Д. Сказкіна, А. Я. Якубовського, В. В. Бартольда та інших, згадувалися їх визначні праці²².

Справжнім тріумфом радянської історичної науки була участь у X міжнародному історичному конгресі, що відбувся у Римі у вересні 1955 р. Участь у роботі конгресу радянських істориків після 15-річної перерви була відзначена зарубіжною пресою як видатна подія.

X конгрес проходив у зовсім іншій обстановці порівняно з усіма попередніми. Крім делегації радянських істориків, на конгресі були присутні історики цілого ряду соціалістичних країн Європи. Радянські історики привезли на конгрес близько 20 своїх доповідей з різних проблем історії. Доповіді були перекладені на західно-європейські мови, опубліковані і роздані делегатам конгресу²³.

Особливо великий інтерес учасників X конгресу — представників 35 країн світу — викликала доповідь А. Л. Сидорова «Основні проблеми і деякі підсумки розвитку радянської історичної науки». У дебатах по цій доповіді виступило промовців більше ніж по будь-яких інших 40 доповідях та 150 повідомленнях, прослуханих конгресом. Це було перше таке широке і публічне обговорення досягнень радянської історичної науки на міжнародній арені²⁴.

Радянські історики взяли активну участь у засіданні усіх секцій та комісій і зробили загалом 55 виступів. Зарубіжна преса, спеціальні історичні видання відзначили цінний вклад, внесений у світову

історичну науку радянськими істориками²⁵.

За пропозицією радянської делегації було нарешті вирішено питання про визнання російської мови офіційною мовою конгресу. Водночас пленум X конгресу визнав виключне право представляти істориків Радянського Союзу тільки за радянською делегацією, позбавивши такого права будь-які білоемігрантські групи²⁶.

Рішення про визнання російської мови повноправною офіційною мовою міжнародних історичних конгресів із задоволенням було зустрінуте прогресивною науковою громадськістю за кордоном. Директор Інституту історії Східної Європи при Віденському університеті Г. Шмідт у листі до редакції журналу «Вопросы истории» писав, що доповіді радянських істориків ще на конгресах в Осло і Варшаві справили сильне враження. Відчутним недоліком у роботі Паризького конгресу 1950 р. проф. Г. Шмідт вважав відсутність істориків Східної Європи, у тому числі й радянських істориків. Загальне задоволення викликали виступи радянських істориків на X, Римському конгресі. Серед рішень цього конгресу проф. Г. Шмідт особливо відзначив рішення про визнання російської мови офіційною мовою міжнародних історичних конгресів²⁷.

Радянські історики та історики соціалістичних країн, ґрунтуючись на марксистсько-ленінській методології, ведуть неперемінну ідеологічну боротьбу проти реакційної буржуазної історіографії. Водночас вони завжди готові співробітничати з тими буржуазними істориками, які чесно і щиро шукають нових шляхів в історичній науці, намагаються об'єктивно висвітлювати історію людського суспільства.

Можна сподіватися, що в умовах потепління у відносинах між державами з різними соціально-економічними системами, викликаного, насамперед, історичною поїздкою глави Радянського Уряду товариша М. С. Хрущова до Сполучених Штатів Америки і Франції, наступний XI Міжнародний конгрес істориків у Стокгольмі внесе свій вклад у подальше розширення наукових зв'язків між фахівцями-істориками різних країн світу.

В. Г. САРБЕЙ

²¹ Журн. «Борьба классов», 1933, № 10, стор. 15.

²² Журн. «Вопросы истории», 1955, № 8, стор. 232—233.

²³ Журн. «Советское востоковедение», 1955, № 6, стор. 135.

²⁴ Журн. «Вопросы истории», 1956, № 5, стор. 14.

²⁵ Докладно про це див. журн. «Вопросы истории», 1956, № 5, стор. 212—217.

²⁶ Журн. «Новое время», 1955, № 42, стор. 21; «Вестник Академии наук СССР», 1955, № 12, стор. 52; журн. «Вопросы истории», 1955, № 10, стор. 179.

²⁷ Журн. «Вопросы истории», 1956, № 5, стор. 217—218.

НАУКОВА ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

СВЯТКУВАННЯ 90-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ В. І. ЛЕНІНА

ЮВІЛЕЙНА СЕСІЯ НАУКОВЦІВ КИЄВА

7—8 квітня 1960 р. у приміщенні сесійного залу Виконкому Київської міської Ради депутатів трудящих відбулася наукова сесія, присвячена 90-річчю з дня народження В. І. Леніна. Сесія була організована Інститутом історії партії ЦК КП України (філіалом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС), Відділом суспільних наук Академії наук УРСР та Київським філіалом Центрального музею В. І. Леніна. У роботі сесії взяли участь співробітники науково-дослідних закладів, викладачі суспільних наук київських вузів, представники партійних, радянських, громадських організацій Києва, видатні діячі культури, старі більшовики, представники військових частин Київського гарнізону.

На сесії були заслухані доповіді директора Інституту історії партії ЦК КП України кандидата філософських наук І. Д. Назаренка — «Дальший розвиток Комуністичною партією Радянського Союзу вчення В. І. Леніна про побудову комунізму», виконуючого обов'язки голови бюро Відділу суспільних наук Академії наук УРСР кандидата економічних наук О. С. Коробяка — «Період розгорнутого будівництва комуністичного суспільства і ленінські ідеї соціалістичного змагання», директора Інституту історії Академії наук УРСР доктора історичних наук О. К. Касименка — «В. І. Ленін і велика дружба російського і українського народів», заступника директора Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС кандидата історичних наук М. В. Матковського — «В. І. Ленін і міжнародний робітничий рух», директора Інституту філософії Академії наук УРСР, члена-кореспондента АН УРСР Д. Х. Острянина — «Ленінізм — могутня зброя у боротьбі проти буржуазної ідеології, ревізіонізму і догматизму», завідуючого сектором перекладів Інституту історії партії ЦК КП України, кандидата філологічних наук Й. А. Багмута — «Видання творів В. І. Леніна на Україні», директора Київського філіалу Центрального музею В. І. Леніна кандидата економічних наук А. І. Горобяка — «Роль Київського філіалу Центрального музею В. І. Леніна в пропаганді ленінської спадщини».

Із спогадами про В. І. Леніна на сесії виступили старі комуністи: Ф. М. Петров (член КПРС з 1896 р.), Л. О. Фотієва (член КПРС з 1904 р.), М. М. Скрипник (член КПРС з 1905 р.), В. О. Смольянінов (член КПРС з 1908 р.), які працювали разом з В. І. Леніним в Раді Народних Комісарів у 1917—1922 рр.

Ф. М. Петров навів ряд невідомих у нашій історичній літературі цікавих даних про життя і революційну діяльність В. І. Леніна наприкінці XIX — на початку XX ст., розповів про те, як багато уваги приділяв В. І. Ленін розвитку науки і культури нашої країни після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Л. О. Фотієва протягом п'яти років працювала під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна як секретар Раднаркому РРФСР. У своїх спогадах вона розповіла про ленінський стиль роботи, про зустрічі В. І. Леніна з трудящими масами.

Цікавим був виступ М. М. Скрипника, яка розповіла про титанічну роботу Володимира Ілліча у Смольному в період від листопада 1917 р. до березня 1918 р.

В. О. Смольянінов навів багато цікавих фактів про діяльність Володимира Ілліча в Раді Праці і Оборони. Працюючи в 1921 р. заступником керуючого справами РІО, В. О. Смольянінов був свідком того, як В. І. Ленін повсякденно займався справами відбудови народного господарства та його дальшого розвитку, електрифікації країни, культурного будівництва, роботою преси і т. ін.

Наведені старими більшовиками приклади з життя і діяльності В. І. Леніна доповнили літературу про видатну роль В. І. Леніна як засновника і керівника першої в світі соціалістичної держави робітників і селян, а також усього міжнародного робітничого руху.

П. І. ДЕНИСЕНКО

В ІНСТИТУТІ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ

До 90-річчя з дня народження В. І. Леніна колектив Інституту історії партії випустив російською та українською мовами збірник «Трудящі України В. І. Леніну».

В збірнику вміщено 719 документів, головним чином, листи і телеграми трудящих України В. І. Леніну від квітня 1917 р. до січня 1924 р. Більшість з них друкується вперше. Ці листи і телеграми відображають глибоку і щирю любов українського народу до великого вождя.

Вийшов з друку збірник «Ленінським шляхом», підготовлений Інститутом історії партії ЦК КП України і Інститутом підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському ордену Леніна державному університеті ім. Т. Г. Шевченка. В збірнику вміщено статті К. Дубини («Всеперемагаюча сила ленінських ідей»); О. Юрченка («Ленін і створення більшовицьких організацій на Україні»); Ф. Лося («Ленінське керівництво революційним рухом на Україні в роки першої російської революції»); Г. Мултиха («Ленін і більшовицькі організації України в період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції та утворення Української Радянської держави»); А. Лихолата, У. Рядної («Ленінське керівництво боротьбою українського народу проти внутрішньої контрреволюції та іноземної воєнної інтервенції»); А. Ярошенка («Поширення ленінських ідей на західноукраїнських землях»); І. Коломійченка («Торжество ленінських ідей соціалістичної індустріалізації на Україні»); О. Тимофєєва («Здійснення ленінського кооперативного плану на Україні»); О. Михайлова («Торжество ленінського плану культурної революції на Україні»); У. Воробйова («Тріумф ленінської політики дружби народів на Україні»).

Статті висвітлюють видатну роль В. І. Леніна у створенні і зміцненні більшовицьких організацій України, в керівництві боротьбою українського народу за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції і побудову соціалізму, показують всеперемагаючу силу ленінських ідей, які знаходять творчий розвиток в історичних рішеннях ХХ і ХХІ з'їздів КПРС, в практиці комуністичного будівництва.

До 90-річчя з дня народження В. І. Леніна вийшли також праці наукових співробітників інституту: «Твори В. І. Леніна на Україні» (обсяг 6 друк. арк.); М. А. Багмута, П. Шмаргуна (в праці розповідається про видання і розповсюдження ленінських творів на Україні з кінця ХІХ ст. до наших днів); «Ленін і більшовицькі організації України в 1905—1907 рр.» О. Юрченка; «В. І. Ленін і більшовицькі організації на Україні (1907—1917 рр.)» П. Шмаргуна. Авторі брошур розповідають, як більшовицькі організації України боролися під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна за єдність своїх рядів, за укріплення союзу робітничого класу з селянством, за зміцнення братерської дружби українського народу з великим російським народом та іншими народами Росії.

Наукові співробітники Інституту виступали в журналах і газетах із статтями, присвяченими 90-річчю з дня народження В. І. Леніна.

Колектив Інституту підготував збірник матеріалів і документів «Большевики України в період між першої і другої буржуазно-демократическими революціями в Росії (июнь 1907 г. — февраль 1917 г.)» обсягом 43 друк. арк. До збірника включено 408 документів, з них 240 друкуються вперше. Документи збірника показують, що більшовики України під керівництвом В. І. Леніна і Центрального Комітету партії в період між першою і другою буржуазно-демократичною революціями в Росії пройшли велику школу ідейного виховання і політичного загартування, вели непримиренну боротьбу проти буржуазних і дрібнобуржуазних партій, буржуазних націоналістів за згуртування трудящих України навколо пролетаріату. Збірник буде корисним для наукових працівників, викладачів суспільних наук, студентів, пропагандистів, агітаторів і всіх, хто вивчає історію Комуністичної партії України.

Партійною організацією інституту разом з Залізничним РК КП України була підготовлена і проведена 13 квітня теоретична конференція, присвячена 90-річчю В. І. Леніна. З доповідями від Інституту виступали наукові співробітники У. Рядніна («В. І. Ленін і утворення Української Радянської держави і Комуністичної партії України»), А. Ярошенко («В. І. Ленін і київська партійна організація»), Г. Мултиха («Ленінські принципи мирного співіснування — генеральна лінія зовнішньої політики СРСР»).

Водночас протягом березня—квітня партійна організація Інституту провела в цехах заводу «Арсенал» ленінські читання. Були прочитані лекції і доповіді: «Ленін і Україна», «В. І. Ленін і київська парторганізація», «Ленін і утворення Української Радянської держави і КП України», «90 років з дня народження В. І. Леніна».

Крім того, комуністи Інституту виступали з доповідями, присвяченими 90-й річниці з дня народження В. І. Леніна, в парторганізаціях Ленінського РК КП України.

П. У. ШАТОВ

В ІНСТИТУТІ ІСТОРІЇ АН УРСР

19 квітня 1960 р. в Інституті історії АН УРСР відбулося ювілейне засідання вченої ради, присвячене знаменній даті в житті радянського народу і всього прогресивного людства — 90-річчю з дня народження В. І. Леніна. Вчена рада заслухала і обговорила чотири доповіді і п'ять наукових повідомлень.

Кандидат історичних наук Ф. П. Шевченко у виступив з доповіддю «В. І. Ленін про пізнання історичного процесу».

Аналізуючи теоретичну спадщину вели-

ого вождя, доповідач глибоко висвітлює питання про вирішальну роль В. І. Леніна у справі розвитку марксистської теорії матеріалістичного пізнання історії. Сила ленінського вчення, підкреслено в доповіді, полягає в тому, що в ньому оцінка сучасності і передбачення майбутнього спирається на міцний науковий фундамент пізнання історичного минулого і глибоке розкриття подій і явищ сучасності.

Член-кореспондент АН УРСР, професор М. І. Супруненко у доповіді «В. І. Ленін — натхненник і організатор перемоги і зміцнення Радянської влади на Україні» висвітлює видатну роль В. І. Леніна у створенні і розвитку Української Радянської держави, в справі розгрому лютих ворогів українського народу — українських буржуазних націоналістів. Він навіть багато яскравих документів, які показують батьківське піклування В. І. Леніна про український народ, відбудову, піднесення і дальший розвиток народного господарства України.

З доповіддю «Розробка В. І. Леніном найважливіших питань історії України періоду феодалізму і капіталізму» виступив член-кореспондент АН УРСР, професор І. О. Гуржій. Доповідач спинився на працях В. І. Леніна, в яких дано наукову розробку основних проблем соціально-економічної історії України дожовтневого періоду, історії суспільно-політичного розвитку та революційної боротьби українських трудящих.

На засіданні вченої ради було заслухано також доповідь кандидата історичних наук П. К. Стояна на тему «Ленінська національна політика і розквіт Радянської України в братній сім'ї народів СРСР». Розкритиши основні положення марксистсько-ленінської теорії з національного питання, доповідач особливу увагу приділив висвітленню ролі В. І. Леніна в справі створення українським народом з допомогою братнього російського народу своєї суверенної держави — УРСР, її дальшого розквіту в братній сім'ї народів СРСР.

Цікаві наукові повідомлення на ювілейному засіданні вченої ради зробили доктор історичних наук В. О. Голобуцький — «Вчення В. І. Леніна про феодальну формацію», кандидати історичних наук М. Н. Лещенко — «В. І. Ленін про союз робітничого класу і селянства», Г. М. Шевчук — «В. І. Ленін і українська радянська культура», П. М. Калениченко — «В. І. Ленін і польський робітничий рух», Д. І. Мишко — «В. І. Ленін про дружбу російського і українського народів».

З великим інтересом співробітники Інституту прослухали виступи старих більшовиків — кандидата історичних наук І. Т. Кулика та С. Ф. Белокозя.

С. М. СИРЦОВА
Ж. П. ТИМЧЕНКО

В КИЇВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

Понад рік тому колектив кафедри історії КПРС Київського державного ордену Леніна університету ім. Т. Г. Шевченка розпочав підготовчу роботу до всенародного свята — 90-річчя з дня народження В. І. Леніна. Головна увага науковців кафедри була звернута на глибоке висвітлення життя та революційної діяльності В. І. Леніна, на всебічний показ в науковій і пропагандистській роботі втілення в життя ленінських ідей.

Важливе місце в цій роботі зайняла підготовка до XVII наукової сесії університету, присвяченої знаменній даті. На пленарному засіданні сесії, яка відбулася 23—26 березня 1960 р., доповідь на тему «В. І. Ленін — великий організатор і вождь КПРС, засновник Радянської держави» зробив проф. О. А. Бородин. З ґрунтовними доповідями на засіданні секції історії КПРС виступили доц. І. А. Зозуля («В. І. Ленін про Комуністичну партію як керівну і спрямовуючу силу радянського народу в боротьбі за комунізм»), доц. М. О. Буцько («В. І. Ленін — організатор Комуністичної партії України»), доц. І. Ф. Шатилюк («Рішення грудневого Пленуму ЦК КПРС (1959 р.) — ленінська програма дальшого піднесення сільського господарства СРСР в період розгорнутого будівництва комунізму»), доц. Г. О. Герман («Ленінізм — могутня зброя в боротьбі проти сучасного ревізіонізму») та ін.

До 90-річчя з дня народження В. І. Леніна науковці кафедри підготували і видали збірник наукових праць «Ідеї ленінізму живуть і перемагають», в якому опубліковано 17 наукових статей. Серед них статті кандидата історичних наук В. М. Тишківського «Ленінізм освітлює народам шлях боротьби за соціалізм і комунізм», доц. С. Г. Фіногеева «Геніальний стратег пролетарської революції», доц. Й. Д. Ремезовського «Із історії видання і поширення праць В. І. Леніна на Україні в дожовтневий період», кандидата історичних наук М. З. Данилюка «В. І. Ленін про захист соціалістичної Вітчизни», кандидата історичних наук А. А. Чеченка «В. І. Ленін про створення матеріально-виробничої бази комунізму», кандидата історичних наук М. Т. Бортнічука та доц. Є. В. Сафоновой «В. І. Ленін про культурну революцію і здійснення її на Україні» та ін. Крім цього, вийшли в світ монографії доц. Й. Д. Ремезовського «Ульянови на Україні» та брошура доц. В. Є. Лосєва «Боротьба В. І. Леніна за скликання III з'їзду партії».

Напередодні всенародного свята на всіх факультетах були проведені теоретичні конференції студентів на теми «Жити і працювати по-ленінськи» та «Ленінізм — прапор мільйонів у боротьбі за перемогу комунізму».

Теоретичні конференції пройшли на високому ідейному рівні і викликали велику зацікавленість студентської молоді. При підготовці доповідей і виступів студентів враховувався профіль факультетів. Так, наприклад, на теоретичній конференції II курсу філологічного факультету (викладач — доц. Н. Ю. Костриця) були заслухані доповіді і виступи на теми: «Образ В. І. Леніна в радянській драматургії», «Образ В. І. Леніна в творчості Маяковського», «В. І. Ленін в зарубіжній поезії» та ін.

Цінну ініціативу проявили партійна і комсомольська організації історико-філософського факультету. Теоретична конференція студентів II курсу була підготовлена і проведена разом з робітниками на поліграфічній фабриці «Радянська Україна». В роботі конференції взяли участь близько 150 робітників фабрики та студентів. Крім доповідей студентів, учасники конференції з великою увагою прослухали спогади старого більшовика Н. В. Болотова про В. І. Леніна, виступи члена КПРС з 1925 р. пенсіонера тов. Кузнецова, редактора багатотиражки «Поліграфіст» тов. Ціолєк. На закінчення конференції учасники переглянули кінофільм «Промінь Жовтня».

Колектив кафедри історії КПРС брав активну участь у підготовці та проведенні теоретичних конференцій, присвячених 90-річчю з дня народження В. І. Леніна, на заводі «Трансигнал» та в підшефному колгоспі «Правда», Бориспільського району, Київської області. Тут було також організовано «ленінські читання», які викликали великий інтерес серед трудящих. У «ленінських читаннях», що проходили в університеті, з лекціями виступили проф. О. А. Бородин, доц. Й. Д. Ремезовський, кандидат історичних наук Г. П. Міщенко та старший викладач В. А. Морозов.

На підприємствах міста Києва та в областях республіки викладачами кафедри прочитано 80 лекцій.

*О. І. КАЦЕВАЛ
І. І. ОСТРОВЕРХИЙ*

В ХАРКІВСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

До 90-річчя з дня народження В. І. Леніна кафедра історії КПРС випустила 8-ий том «Вчених записок».

Члени кафедри надрукували у «Вчених записках» і ленінському збірнику кафедр суспільних наук вузів Харкова такі статті: «В. І. Ленін — великий стратег соціалістичної революції» (доценти О. О. Воскресенський та Н. А. Парницький), «Обґрунтування В. І. Леніном проекту програми «Искры» в період підготовки II з'їзду партії» (канд. історичних наук Б. М. Щербаненко), «В. І. Ленін про захист соціалістичної батьківщини» (доц. А. А. Протопопов), «Боротьба болгар-

ської комуністичної партії за втілення в життя ленінського вчення про культурну революцію» (доцент Г. М. Попов).

Працівники кафедри виступали з доповідями, лекціями перед трудящими міста і підшефних районів, а також по радіо і телебаченню, проводили інструктажі для пропагандистів та секретарів парторганізацій.

Крім того, на кафедрі була проведена наукова конференція. З доповідями виступили Б. М. Щербаненко — «Захист і обґрунтування В. І. Леніном проекту програми РСДРП (червень 1902 — липень 1903 рр.)», Ш. Ф. Агеев — «В. І. Ленін — організатор і керівник діяльності ЦО партії — газети «Соціал-демократ» в роки першої світової війни»; В. Л. Харитонов — «Ленінські настанови по питанням війни, миру і революції та боротьба більшовиків України за їх здійснення (1914 — лютий 1917 рр.)», Ю. В. Шилоцев — «В. І. Ленін про політичне становище на Україні в 1917 р.». В обговоренні доповідей взяли участь Є. М. Бадіян, А. Ю. Немирова, О. К. Живолуд, Н. А. Парницький.

О. О. ВОСКРЕСЕНСЬКИЙ

В ІНСТИТУТІ СУСПІЛЬНИХ НАУК АН УРСР

Готуючись разом з усім радянським народом до урочистої дати — 90-річчя з дня народження В. І. Леніна, співробітники Інституту суспільних наук АН УРСР підготували цикл лекцій про життя і діяльність В. І. Леніна, з якими виступали на підприємствах Львова і в колгоспах області. Цикл складався з дев'яти лекцій: «Життя і діяльність В. І. Леніна»; «В. І. Ленін — керівник і організатор Комуністичної партії і першої в світі радянської держави»; «Розквіт Радянської України — торжество ленінської національної політики»; «Образ В. І. Леніна в художній літературі»; «Образ В. І. Леніна у творах львівських поетів і письменників»; «В. І. Ленін про пролетарський інтернаціоналізм і дружбу народів»; «В. І. Ленін про продуктивність праці»; «В. І. Ленін про будівництво соціалізму і комунізму в СРСР»; «Мирне співіснування держав з різними соціальними системами — генеральна лінія зовнішньої політики СРСР».

У другій половині квітня в Інституті відбулося розширене засідання Наукової Ради, присвячене 90-річчю з дня народження В. І. Леніна. Співробітники Інституту взяли також участь у теоретичній конференції, організованій Шевченківським районним комітетом КП України м. Львова, що відбулася 30 березня ц. р. Кандидат історичних наук Ю. Ю. Сливка виступив на конференції з доповіддю «Розробка В. І. Леніном теорії Комуністичної партії з національного питання».

В. Л. КАРПОВА

У ЛЬВІВСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

До знаменної дати кафедри суспільних наук Львівського університету видали збірник праць під назвою «Велика сила ленінських ідей». В збірнику вміщено статті: З. І. Ленін — організатор і вождь Комуністичної партії Радянського Союзу і Радянської держави» М. Д. Нестерова; В. І. Ленін про історичний досвід Великої Жовтневої соціалістичної революції» І. І. Головка; «Торжество ленінської національної політики в СРСР» В. К. Сульженка; «Ленінська теорія соціалістичної еволюції і її дальший розвиток в рішеннях XX і XXI з'їздів КПРС» І. Д. Федюк та інші.

Починаючи з лютого, кожний тиждень для студентів університету проводились ленінські читання в аудиторії ім. В. І. Леніна та в гуртожитках.

13 квітня відбулася студентська теоретична конференція на тему «Вчення І. І. Леніна про побудову соціалістичного комуністичного суспільства». На конференції, крім студентів, виступали члени бригад комуністичної праці електролампового заводу. 21—22 квітня була проведена теоретична конференція серед професорсько-викладацького складу — «Марксизм-ленізм про побудову комуністичного суспільства». У вестибюлі університету була обладнана виставка на тему «Ленінізм живе і перемагає». 10 квітня у колгоспі «Перемога», Турківського району, Львівської області, була проведена теоретична конференція, присвячена 90-річчю з дня народження В. І. Леніна. На конференції з доповідями виступали доценти кафедри історії (ПРС П. І. Головка («Ленінський план побудови соціалізму і комунізму в СРСР»), М. Т. Сидорчук («В. І. Ленін про Україну»), В. К. Сульженко («В. І. Ленін про пролетарський інтернаціоналізм і дружбу народів»). Після закінчення конференції відбувся концерт силами студентів університету.

14 квітня кафедра історії КПРС провела теоретичну конференцію на Львівському електроламповому заводі. З доповідями виступили М. Д. Нестерова («В. І. Ленін — організатор і вождь Комуністичної партії»), І. М. Козачук («Ленінський план побудови соціалізму і комунізму в СРСР»), М. А. Черниш («Від перших суботників до бригад комуністичної праці»). На конференції також виступали члени бригад комуністичної праці цього заводу.

Члени кафедри виступали по радіо, телебаченню і серед трудящих з лекціями, присвяченими 90-річчю з дня народження В. І. Леніна.

В ОДЕСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

В Одеському університеті на ознаменування 90-річчя з дня народження В. І. Леніна відбулися ленінські читання, на яких присутні заслухали кілька лекцій про життя і діяльність великого вождя. Студенти і викладачі університету взяли участь у зустрічі з старими більшовиками, які бачили В. І. Леніна.

Викладачі університету протягом березня—квітня прочитали понад 30 лекцій для трудящих міста. Наприклад, професор А. І. Костарев прочитав лекцію на тему «В. І. Ленін — творець першої в світі соціалістичної держави», доцент Щербак — «Про скромність, простоту і чуйність великого Леніна». Крім урочистих зборів, в університеті була проведена наукова конференція на секції гуманітарних наук по таких питаннях:

1. В. І. Ленін про зростаючу роль комуністичної свідомості в ході будівництва соціалізму (доц. Н. Е. Овандер).

2. Розвиток В. І. Леніним марксистського вчення про соціалістичну власність (доц. А. Г. Лобунець).

3. В. І. Ленін і Україна (доц. П. І. Воробей).

4. Образ В. І. Леніна в радянській літературі (доц. П. І. Збандута).

По секції суспільних наук були зачитані доповіді:

1. В. І. Ленін і розвиток радянської фізики (доц. В. А. Федосєєв).

2. Втілення ленінських ідей в розвиток хімії (доц. О. В. Богатський).

3. В. І. Ленін і деякі питання біології (проф. В. П. Тульчинська).

4. В. І. Ленін і міцурінська біологія (проф. А. І. Воробейов).

Наукова конференція була проведена також на історичному факультеті. Присутні заслухали доповіді доц. М. Д. Свичарівської — «В. І. Ленін — натхненник і організатор Української республіки»; К. Д. Петряєва — «В. І. Ленін і міжнародний робітничий рух», доц. С. К. Мельника — «В. І. Ленін і Одеська партійна організація».

Крім цього, кафедри суспільних наук підготували до видання збірник, присвячений 90-річчю з дня народження В. І. Леніна. Збірник вийде в світ у червні ц. р. До збірника включено такі статті: «Втілення в життя ленінських ідей в будівництві комунізму» (доц. І. Г. Леонов), «В. І. Ленін про зростаючу роль комуністичної свідомості в ході будівництва соціалізму» (доц. М. Е. Овандер), «В. І. Ленін про комуністичне виховання» (канд. наук Л. А. Мягчилов) та інші.

І. Г. ЛЕОНОВ

А. С. ЗАШКІЛЬНЯК

В ДНІПРОПЕТРОВСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

Працівники кафедри історії КПРС підготували статті до міжвузівського тематичного збірника «Торжество ленінського кооперативного плану»; проведено два семінари з агітаторами заводу ім. К. Лібкнехта та лекторами Амур-Нижньодніпровського райкому КП України на тему «В. І. Ленін про релігію та науково-атеїстичну пропаганду» (старший викладач кафедри Я. Д. Мамонтов), а також теоретичну конференцію партійного і профспілкового активу заводу ім. К. Лібкнехта на тему «Ленінська політика мирного співіснування з різними соціально-економічними системами» (канд. історичних наук П. А. Дерезь).

Доценти Л. Є. Бардагова, А. Ф. Батарина, канд. істор. наук В. В. Мартинкова, П. А. Дерезь, Я. Д. Мамонтов, І. К. Воропай брали участь у ленінських читаннях на цьому заводі. А. Ф. Батарина, С. М. Дубовик, Я. Д. Мамонтов читали лекції і проводили бесіди про життя і діяльність В. І. Леніна у підшефних Петриківському та Синельниківському районах, виступали по радіо. Загалом серед студентів, робітників, службовців та колгоспників області було прочитано 95 лекцій і доповідей, проведено 42 бесід, різними видами агітаційно-пропагандистської роботи було охоплено понад 25 тис. чоловік.

Всі викладачі кафедри брали участь у підготовці та проведенні наукової студентської конференції, присвяченої 90-річчю з дня народження В. І. Леніна.

Підготовлено 30 доповідей з числа студентів.

Учбово-методичний кабінет кафедри історії КПРС влаштував сім виставок та дві книжкові вітрини на теми: «Життя й діяльність В. І. Леніна», «В. І. Ленін — організатор Комуністичної партії України», «В. І. Ленін — вічно живий, вічно любий», «Спогади сучасників про В. І. Леніна», «На допомогу тим, що самостійно вивчають твори В. І. Леніна».

В. В. МАРТИНКОВА

В УЖГОРОДСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

Професорсько-викладацький і студентський колектив Ужгородського університету ще на початку навчального року включився в підготовку до відзначення 90-річчя з дня народження засновника нашої Комуністичної партії і Радянської держави В. І. Леніна. В березні 1960 р. були проведені науково-теоретичні конференції викладачів на всіх факультетах університету.

4—9 квітня відбулася наукова сесія, присвячена підсумкам науково-дослідної роботи за 1959 р. Членами кафедри історії КПРС на науковій сесії було прочитано

5 доповідей: «В. І. Ленін про єдність національних і інтернаціональних інтересів», «Роль В. І. Леніна в створенні Комінтерну», «Ленінський план електрифікації країни і боротьба КПРС за його здійснення», «В. І. Ленін про завдання молоді в комуністичному будівництві», «В. І. Ленін і Угорська Радянська Республіка».

З 11 по 15 квітня було проведено XIII студентську наукову сесію, на пленарному засіданні було зроблено студентами три доповіді: «В. І. Ленін — організатор і вождь Комуністичної партії Радянського Союзу», «В. І. Ленін — вождь світового пролетаріату», «В. І. Ленін про комуністичну мораль». На сесії на всіх секціях було прочитано 130 доповідей. По секції історичних наук було зроблено студентами такі доповіді: «В. І. Ленін про комуністичне ставлення до праці», «Святкування ленінських днів на Закарпатті в 20—30-х роках», «Революційні та прогресивні діячі світу про В. І. Леніна» та інші доповіді.

22—23 квітня була проведена загальноуніверситетська науково-теоретична конференція професорсько-викладацького складу, присвячена 90-річчю з дня народження В. І. Леніна. На конференції було заслухано 10 доповідей, з них члени кафедри історії КПРС зробили три: «Торжество ленінського вчення про повну і остаточну перемогу соціалізму в СРСР», «В. І. Ленін — натхненник і організатор дружби народів СРСР», «Ідеї В. І. Леніна живуть і перемагають».

Крім того, кафедра історії КПРС разом із секцією Обласного відділення Товариства для поширення політичних і наукових знань і РК КП України провела теоретичні конференції в квітні місяці у Велико-Березнянському і Ужгородському районах, на яких члени кафедри зробили доповіді: «В. І. Ленін — засновник Комуністичної партії і Радянської держави», «Ленінська дружба народів СРСР», «Торжество ленінського вчення про повну і остаточну перемогу соціалізму в СРСР». 22 квітня в Ужгородському міському лекторії відбувся вечір, на якому члени кафедри виступили з доповідями: «В. І. Ленін — засновник Комуністичної партії і Радянської держави», «Життя і діяльність В. І. Леніна — зразок самовідданого служіння народу», «Торжество ленінського вчення про повну і остаточну перемогу соціалізму в СРСР», «Ленінські заповіді молоді». Члени кафедри історії КПРС виступили з доповідями перед трудящими міста і сіл Закарпатської області.

Г. П. ОЛІЙНИК

ЗАГАЛЬНІ ЗБОРИ ВІДДІЛУ СУСПІЛЬНИХ НАУК АН УРСР

30 березня ц. р. відбулися загальні збори Відділу суспільних наук АН УРСР. На зборах, в яких взяло участь понад

400 чол., були заслухані та обговорені доповіді голови Відділу суспільних наук О. С. Короїда про підсумки наукової діяльності установ Відділу за 1959 р. і завдання на 1960 р. та заступника голови Координаційного комітету з суспільних наук С. М. Бібікова про роботу комітету та його завдання. В обговоренні доповідей взяли участь 10 чол.

Доповідачі та ті, що виступали, відзначали, що інститути і установи Відділу суспільних наук у своїй роботі керувалися історичними рішеннями ХХІ з'їзду КПРС та постановами пленумів ЦК КПРС, які вказали на необхідність зміцнення зв'язку науки з практикою комуністичного будівництва, підвищення ролі суспільних наук у справі комуністичного виховання трудящих, посилення боротьби проти буржуазної ідеології, зокрема українського буржуазного націоналізму та сучасного ревізіонізму.

Тепер головні зусилля наукових колективів спрямовані на всебічне дослідження закономірностей розвитку радянського суспільства, на узагальнення практики комуністичного будівництва, нових проявів дедалі зростаючої творчої активності мас.

Установи Відділу розробляють 63 проблеми, що охоплюють 335 тем; у 1959 р. завершено дослідження по 96 темах. Науковці Інституту історії та відділу історії Інституту суспільних наук АН УРСР у співробітництві з істориками-викладачами вищих навчальних закладів, працівниками державних архівів, історичних та краєзнавчих музеїв республіки у 1959 р. розробляли 7 проблем, що включають 63 теми. Дослідження завершено по 16 темах. Написано нарис «Історія українського народу» (О. К. Кашменко), працю «Утворення української соціалістичної нації» (В. В. Рудік), завершено роботи над дослідженнями: «Нариси з історії комітетів пезаможних селян» (П. С. Загорський, Ф. К. Стоян), «Робітничий рух на Україні в період першої світової війни і Лютневої революції» (П. Т. Щербина), «Становище робітничого класу та робітничий рух на Україні в період промислового капіталізму» (О. А. Парасунько), «Селянський рух в Підкарпатті у першій половині XVIII ст. Галицька земля» (В. В. Грабовецький), «Селянство України в кінці XVI—першій половині XVII ст.» (І. Д. Бойко) та ін.

У минулому році було опубліковано 142 праці науковців Відділу суспільних наук загальним обсягом 1676 друк. арк., що на 346 друк. арк. більше проти 1958 р. Крім того, у журналах і газетах опубліковано близько 800 статей, підготовлених науковими співробітниками Відділу.

Чимало праць вийшло з історії. Серед них слід назвати колективну монографію «Історія Києва», т. I, «Нариси робітничого руху в Західній Україні в 1921—1939 рр.» (М. М. Кравець), «Ленінська «Искра» і піднесення революційного руху на Україні» (С. О. Ктитарев), «Селянський рух на

Україні в зв'язку з проведенням реформи 1861 р.» (М. Н. Лещенко), «Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII—початку XVIII ст.» (В. А. Дядиченко), «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» (Ф. П. Шевченко), «Співдружність чехословацького і радянського народів у боротьбі проти фашизму» (І. А. Петерс), «Розгром іноземних інтервентів на півдні України і в Криму (листопад 1918 р.—квітень 1919 р.)» (Г. М. Шевчук), «Революційна діяльність німецької комуністичної групи «Спартак» на Україні в 1918—1919 рр.» (І. М. Кулініч) та інші.

Безперечним успіхом у роботі Відділу є проведення ряду наукових сесій, особливо республіканської наукової сесії, присвяченої новим починанням, суспільним явищам і процесам на сучасному етапі комуністичного будівництва. Важливим результатом цих сесій є те, що вони привернули увагу наукових колективів до розробки корінних проблем сучасного періоду розгорнутого комуністичного будівництва.

Як позитивне явище слід відзначити творчу співдружність інститутів та установ Відділу з працівниками вищих навчальних закладів, радгоспів і підприємств республіки. Координація наукової роботи між установами Відділу суспільних наук АН УРСР, інститутами Академії наук СРСР та позаакадемічними установами помітно поліпшилася у зв'язку з роботою над багатомісячною історією Української РСР. Яскравим прикладом науково-координаційної роботи, яка провадиться, наприклад, Інститутом історії АН УРСР, є двотомна «Історія Києва», у роботі над якою брали участь співробітники інститутів історії, економіки, літератури, археології та ін. У тісному науковому співробітництві завершено такі колективні праці, як збірник документів «Промисловість і робітничий клас України у роки соціалістичної індустріалізації», «Історія колективізації сільського господарства на Україні» та ін.

Значна робота була здійснена координаційними комісіями та Координаційним комітетом з суспільних наук по складанню перспективного плану розвитку гуманітарних наук у республіці. Дальшому поліпшенню координації сприятиме створення науково-координаційних рад з найважливіших проблем.

Поряд із досягненнями у роботі інститутів та установ Відділу суспільних наук і самого бюро було відзначено чимало істотних недоліків. Центральний Комітет КПРС у своїй постанові «Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах» відзначив наявність відставання працівників суспільних наук від практики комуністичного будівництва і завдань ідеологічної роботи. Ще не подолано елементів догматизму, відсутній сміливий творчий підхід до вивчення життя, досвіду боротьби мас, мало розробляються актуальні теоретичні і практичні питання. Наші історики

ще не завжди проявляють творчий підхід у дослідженні найважливіших етапів історії нашої країни, слабо узагальнюють закономірності розвитку радянського суспільства, практику соціалістичного і комуністичного будівництва в СРСР і братніх країнах, спрямовуючи і організаторську діяльність партії, особливо у сучасний період. Недостатньо уваги приділяється корінним питанням міжнародного комуністичного, робітничого, демократичного і національно-визвольного руху, викриттю буржуазної ідеології, зокрема українського буржуазного націоналізму і сучасного ревізіонізму.

Не задовольняє сучасних вимог у справі розвитку суспільних наук координація науково-дослідної роботи. Відсутність чіткої координації призводить до дублювання та обмеженості ряду наукових досліджень.

Істотні недоліки мають місце у справі добору і підготовки наукових кадрів. Незадовільно здійснюється підготовка докторів наук, зокрема в Інституті історії. Щоправда, останнім часом, у зв'язку з виходом у світ великих монографій, з'явилася реальна можливість захисту цих праць як докторських дисертацій.

Дальшого поліпшення вимагає діяльність учених рад інститутів, які ще мало розглядають важливих наукових питань, допускають елементи поверхового, непринципового ставлення до оцінки наукових праць, не виховують почуття відповідальності всього колективу за наукову цінність рекомендованих до друку праць.

У сучасних умовах, коли теорія марксизму-ленінізму злилася з практикою комуністичного будівництва, коли розв'язання практичних питань будівництва комунізму є водночас вирішенням великих теоретичних питань, необхідно глибоко вивчати життя, узагальнювати практику комуністичного будівництва і на цій основі розвивати марксизм-ленінізм, рухати далі і пропагувати нашу революційну теорію.

Директор Інституту історії АН УРСР О. К. Касименко свій виступ присвятив перебудові науково-дослідної роботи інституту у відповідності до завдань, що стоять перед історичною наукою. Він відзначив, що до плану наукової роботи Інституту включено ряд нових тем, безпосередньо зв'язаних з періодом комуністичного будівництва. Зокрема, передбачається підготувати разом з економістами, філософами та іншими спеціалістами ґрунтовну працю — «Українська РСР у період розгорнутого комуністичного будівництва», збірник про Українську РСР у період переходу від соціалізму до комунізму (1953—1958 рр.). Інститут планує підготувати такої капітальної праці, як «Історичний словник міст і сіл УРСР». До цієї роботи під керівництвом Інституту історії мають бути залучені фахівці-історики і тисячі любителів історії свого краю.

В обговоренні доповідей взяли участь академік О. І. Білецький, члени-корес-

понденти АН УРСР О. О. Нестеренко, П. М. Попов, Д. Х. Острянин, кандидати наук Б. М. Бабій, Б. С. Бутнік, Сіверський, В. І. Довженко, Д. Я. Телегін, К. К. Цілуйко. Збори ухвалили постанову, спрямовану на успішне виконання завдань, поставлених партією і урядом перед радянською наукою.

О. А. МАКАРЕНКО

КОНФЕРЕНЦІЯ УЧИТЕЛІВ ІСТОРІЇ у м. СТАЛІНО

28—30 березня 1960 р. у Сталіно відбулася конференція учителів історії з питань комуністичного виховання молоді у процесі вивчення історії. Конференція була скликана Сталінським обласним відділом народної освіти і Науково-дослідним інститутом педагогіки УРСР. У її роботі взяли участь учителі історії шкіл Сталінської області, директори шкіл, працівники відділів народної освіти, завідувачі кабінетів історії обласних інститутів удосконалення вчителів, співробітники Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР, науковці Інституту методів навчання АПН РРФСР, представники громадськості та ін. — усього понад 1150 чол.

Завідуючий Сталінським обласним відділом народної освіти Г. Є. Євтухов у вступному слові охарактеризував поставлені позачерговим XXI з'їздом КПРС перед радянською школою, у тому числі і перед учителями історії, величні завдання у справі виховання підростаючого покоління.

Доповідь інспектора-методиста Управління шкіл Міністерства освіти УРСР П. Л. Уховської була присвячена перебудові викладання історії у світлі постанов ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР, а також ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР. У зв'язку із поставленими партією вимогами у справі комуністичного виховання учнів на уроках і в позакласній роботі вчителів історії повинні виховувати у молоді любов до праці, глибокі почуття радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму.

У доповіді «Виховання в учнів любові до праці на уроках історії» П. С. Лейбенгуб (Інститут методів навчання АПН РРФСР) висвітлив основні заходи, яких вживають учителі історії у процесі виховання в учнів трудових навичок, звернув увагу учасників конференції на необхідність ознайомлення вчителів і учнів з місцевим виробництвом та дальшого удосконалення форм і методів навчання. Проблемі трудового виховання було присвячено також доповіді вчителів Сталінської області: М. І. Александрова (школа-інтернат № 2 м. Артемівська) — «З досвіду психологічної підготовки учнів до праці на уроках історії у 5—7 класах», Ж. С. Бінецької (школа № 139

м. Сталіно) — «Досвід виховання комуністичного ставлення до праці на уроках історії» та І. Н. Нестерця (школа № 53 м. Горлівки) — «Виготовлення наочних посібників з історії як засіб трудового виховання учнів». І. М. Скрипкін (НДІП УРСР), у своєму виступі спинився на ролі уроків історії у підготовці учнів до майбутньої трудової діяльності.

З доповіддю про виховання учнів у дусі соціалістичного патріотизму та інтернаціоналізму на уроках історії виступив М. М. Лисенко (НДІП УРСР).

Досвід комуністичного виховання учнів під час туристських походів висвітлювався у доповідях учителів О. А. Файнвець (школа № 150 м. Сталіно) і С. В. Богданова (Володарська школа). На конкретних прикладах доповідачі показали, як ознайомлення учнів з природними багатствами Вітчизни, з новобудовами семирічки, трудовими успіхами радянського народу виховує у них почуття радянського патріотизму.

Про використання кіносценаріїв для розкриття героїчної історії Комуністичної партії Радянського Союзу на уроках історії СРСР у 10 класі розповіла вчителька середньої школи № 6 м. Краматорська І. І. Смілянська. «Виховання учнів на революційних традиціях робітничого класу» — така тема доповіді вчительки Т. С. Гоель (школа № 2 м. Жданова). Учитель П. О. Іщенко поділився з учасниками конференції власним досвідом виховання учнів у дусі радянського патріотизму на уроках історії СРСР у школі робітничої молоді № 24 м. Сталіно.

Вчителька В. М. Козик (школа № 22 м. Макіївки) розповідала про створення і використання у виховних цілях Ленінського залу в школі.

Про важливе виховне значення курсу новітньої історії говорив у своїй доповіді

А. В. Санцевич (НДІП УРСР). Він зазначив, що завдання цього курсу з точки зору підготовки майбутнього будівника комунізму полягає у тому, щоб підвести учнів до розуміння величезних переваг соціалізму над капіталізмом.

Вчителька Е. М. Рукасова (школа № 10 м. Костянтинівки) розповіла про досвід використання художньої літератури як засіб атеїстичного виховання учнів на уроках історії. Значний інтерес присутніх викликала доповідь І. Е. Доброї про естетичне виховання учнів на уроках і в позакласній роботі з історії.

А. Т. Кінкулькін (Інститут методів навчання АПН РРФСР) інформував присутніх про основний зміст програми курсу «Основи політичних знань», спинився на роботі учителів і методистів РРФСР над удосконаленням програм та над створенням відповідних їм підручників.

В обговоренні доповідей взяли участь керівник бригади комуністичної праці трубного заводу м. Макіївки С. П. Чернов та майстер того ж заводу Л. Г. Ольховатов, які вказали на величезну роль радянської школи у справі підготовки молодих робітників.

Директор НДІП УРСР член-кореспондент АПН РРФСР О. М. Русько підбив підсумки конференції.

Учасники конференції з великим інтересом знайомились з виставкою наочних посібників з історії, виготовлених учнями шкіл Сталінської області, відвідали історичний музей у школі № 5 та Ленінський зал у школі № 22 м. Макіївки.

Конференція вчителів історії Сталінської області пройшла на високому ідейно-теоретичному рівні, продемонструвала зростання їх методичної майстерності.

Н. М. ЛЕЩЕНКО

ЗМІСТ

СТАТТІ

<i>Л. І. БЕРЛІН (Харків), Х. Т. СЛАВУТСЬКА (Харків)</i> — Рух колективів і ударників комуністичної праці (На матеріалах партійної організації м. Харкова)	3
<i>М. М. КУБРУШКО</i> — Заходи Комуністичної партії України по піднесенню вугільної промисловості Донбасу (1926—1929 рр.)	15
<i>С. М. КОРОЛІВСЬКИЙ (Харків)</i> — До питання про представництво України на II Всеросійському з'їзді Рад	27
<i>А. З. БАРАБОЙ</i> — Розшарування і початок розкладу селянства на Правобережній Україні у першій половині XIX ст.	37

ПОВІДОМЛЕННЯ

З ІСТОРІЇ МІЖНАРОДНИХ ЗВ'ЯЗКІВ НАРОДІВ НАШОЇ БАТЬКІВЩИНИ	
<i>ЧЕСТМІР АМОРТ (Чехословаччина)</i> — Допомога Радянського Союзу партизанському рухові в Чехії	47
<i>І. Ф. ЧЕРНІКОВ</i> — Економічне співробітництво СРСР і Туреччини (1923—1935 рр.)	54
<i>ПЕТКО АТАНАСОВ (Болгарія)</i> — З минулого болгаро-українських зв'язків	65
<i>М. Д. СЕМЕНЧУК</i> — В. Г. Грингорович-Барський	73
<i>Я. Д. ІСАЄВИЧ (Львів)</i> — Юрій з Дрогобича	80

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

<i>Г. В. ЛАРІН, І. В. ШУЛЬГА</i> — З досвіду викладання історії КНРС	87
<i>М. І. КОТ (с. Олешня, Ріпкинського району, Чернігівської області)</i> — Метод розповіді на уроці	91

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Матеріали про радянсько-китайську пролетарську солідарність в 1924—1925 рр. — Підготував <i>Є. М. СТУКАНОВ (Сталіно)</i>	96
--	----

ОГЛЯДИ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

<i>І. Х. САС</i> — Висвітлення соціалістичного будівництва в західних областях Української РСР	102
<i>М. Б. МОРОЗОВ</i> — Газета «Правда» як джерело дослідження процесу розвитку і зміцнення дружби народів СРСР	109
<i>Г. М. ШЕВЧУК</i> — Культурне будівництво в Українській РСР	117
<i>В. І. ТУВАЄВ</i> — До наукової біографії Артема (Ф. А. Сергєєва)	121

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

<i>Ю. М. ГАМРЕЦЬКИЙ</i> — Більше вимогливості і сумлінності	126
<i>М. Й. ЛОЗЮК</i> — Книга про українську еміграцію в Америці	128
<i>В. Є. СПИЦЬКИЙ</i> — Нове дослідження з української історіографії	130
<i>А. О. ВВЕДЕНСЬКИЙ, Л. В. ЖИЛІНСЬКА</i> — Книга про боротьбу народних мас України після визвольної війни в XVII ст.	133

НОТАТКИ ПРО КНИГИ

<i>В. А. НОВОДРАН (Дніпропетровськ)</i> — Сторінки братньої дружби	135
<i>Л. О. ЛЕЩЕНКО</i> — Сутінки світового колоніалізму	136
<i>В. Н. ЛИХАЧ</i> — Вивчення в школі історії робітничого руху	137
<i>О. С. КОМΠΑН</i> — Документи з історії братнього народу	138

ЛИСТИ, ПРОПОЗИЦІЇ, ЗАУВАЖЕННЯ

<i>В. Г. САРБЕЙ</i> — З історії утвердження російської мови на міжнародних конгресах істориків	140
--	-----

НАУКОВА ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

СВЯТКУВАННЯ 90-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ В. І. ЛЕНІНА

<i>П. І. ДЕНИСЕНКО</i> — Ювілейна сесія науковців Києва	145
<i>П. У. ШАТОВ</i> — В Інституті історії партії ЦК КП України	145
<i>С. М. СИРЦОВА, Ж. П. ТИМЧЕНКО</i> — В Інституті історії АН УРСР	146
<i>О. І. КАЦЕВАЛ, І. І. ОСТРОВЕРХИЙ</i> — В Київському університеті	147
<i>О. О. ВОСКРЕСЕНСЬКИЙ (Харків)</i> — В Харківському державному університеті	148
<i>В. Л. КАРПОВА (Львів)</i> — В Інституті суспільних наук АН УРСР	148
<i>А. С. ЗАШКІЛЬНЯК (Львів)</i> — У Львівському державному університеті	149
<i>І. Г. ЛЕОНОВ (Одеса)</i> — В Одеському державному університеті	149
<i>В. В. МАРТИНКОВА (Дніпропетровськ)</i> — У Дніпропетровському державному університеті	150
<i>Г. П. ОЛІЙНИК (Ужгород)</i> — В Ужгородському державному університеті	150
<i>О. А. МАКАРЕНКО</i> — Загальні збори Відділу суспільних наук АН УРСР	150
<i>Н. М. ЛЕЩЕНКО</i> — Конференція учителів історії у м. Сталіно	152

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Л. И. БЕРЛИН (Харьков), Х. Т. СЛАВУТСКАЯ (Харьков)</i> — Движение коллективов и ударников коммунистического труда. (На материалах партийной организации г. Харькова)	3
<i>Н. М. КУБРУШКО</i> — Меры Коммунистической партии Украины по подъему угольной промышленности Донбасса (1926—1929 гг.)	15
<i>С. М. КОРОЛИВСКИЙ (Харьков)</i> — К вопросу о представительстве Украины на II Всероссийском съезде Советов	27
<i>А. З. БАРАБОЙ</i> — Расслоение и начало разложения крестьянства на Правобережной Украине в первой половине XIX в.	37

СООБЩЕНИЯ

ИЗ ИСТОРИИ МЕЖДУНАРОДНЫХ СВЯЗЕЙ НАРОДОВ НАШЕЙ РОДИНЫ

<i>ЧЕСТМИР АМОТ (Чехословакия)</i> — Помощь Советского Союза партизанскому движению в Чехии	47
<i>И. Ф. ЧЕРНИКОВ</i> — Экономическое сотрудничество СССР и Турции (1923—1935 гг.)	54
<i>ПЕТКО АТАНАСОВ (Болгария)</i> — Из прошлого болгаро-украинских связей	65
<i>М. Д. СЕМЕНЧУК</i> — В. Г. Григорович-Барский	73
<i>Я. Д. ИСАЕВИЧ (Львов)</i> — Юрий из Дрогобыча	80

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

<i>Г. В. ЛАРИН, И. В. ШУЛЬГА</i> — Из опыта преподавания истории КПСС	87
<i>Н. И. КОТ (с. Олешня, Репкинського району, Черниговської області)</i> — Метод рассказа на уроке	91

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ

Материалы о советско-китайской пролетарской солидарности в 1924—1925 гг. — Подготовил <i>Е. Н. СТУКАНОВ (Сталино)</i>	96
---	----

ОБЗОРЫ ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

<i>И. Х. САС</i> — Освещение социалистического строительства в западных областях Украинской ССР	102
<i>М. Б. МОРОЗОВ</i> — Газета «Правда» как источник исследования процесса развития и укрепления дружбы народов СССР	109
<i>Г. М. ШЕВЧУК</i> — Культурное строительство в Украинской ССР	117
<i>В. И. ТУВАЕВ</i> — К научной биографии Артема (Ф. А. Сергеева)	121

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

<i>Ю. М. ГАМРЕЦКИЙ</i> — Больше требовательности и добросовестности	126
<i>Н. И. ЛОЗЮК</i> — Книга об украинской эмиграции в Америке	128
<i>В. Е. СПИЦКИЙ</i> — Новое исследование по украинской историографии	130
<i>А. А. ВВЕДЕНСКИЙ, Л. В. ЖИЛИНСКАЯ</i> — Книга о борьбе народных масс Украины после освободительной войны в XVII ст.	133

ЗАМЕТКИ О КНИГАХ

<i>В. А. НОВОДРАН (Днепропетровск)</i> — Страницы братской дружбы	135
<i>Л. О. ЛЕЩЕНКО</i> — Сумерки мирового колониализма	136
<i>В. Н. ЛИХАЧ</i> — Изучение в школе истории рабочего движения	137
<i>Е. С. КОМПАИ</i> — Документы по истории братского народа	138

ПИСЬМА, ПРЕДЛОЖЕНИЯ, ЗАМЕЧАНИЯ

<i>В. Г. САРБЕЙ</i> — Из истории утверждения русского языка на международных конгрессах историков	140
---	-----

НАУЧНАЯ ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

ПРАЗДНОВАНИЕ 90-ЛЕТИЯ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ В. И. ЛЕНИНА

<i>П. И. ДЕНИСЕНКО</i> — Юбилейная сессия научных работников Киева	145
<i>П. У. ШАТОВ</i> — В Институте истории партии ЦК КП Украины	145
<i>С. М. СЫРЦОВА, Ж. П. ТИМЧЕНКО</i> — В Институте истории АН УССР	146
<i>А. И. КАЦЕВАЛ, И. И. ОСТРОВЕРХИЙ</i> — В Киевском университете	147
<i>А. А. ВОСКРЕСЕНСКИЙ (Харьков)</i> — В Харьковском государственном университете	148
<i>В. Л. КАРПОВА (Львов)</i> — В Институте общественных наук АН УССР	148
<i>А. С. ЗАШКИЛЬНЯК (Львов)</i> — Во Львовском государственном университете	149
<i>И. Г. ЛЕОНОВ (Одесса)</i> — В Одесском государственном университете	149
<i>В. В. МАРТЫНКОВА (Днепропетровск)</i> — В Днепропетровском государственном университете	150
<i>Г. П. ОЛЕЙНИК (Ужгород)</i> — В Ужгородском государственном университете	150
<i>А. А. МАКАРЕНКО</i> — Общее собрание Отделения общественных наук АН УССР	150
<i>Н. Н. ЛЕЩЕНКО</i> — Конференция учителей истории в г. Сталино	152